Луняк Євген

З плеяди творців націй:

Мішле, Костомаров, Грушевський.

Видатні історики в романтичних життєписах

Вступ

Задум цієї книги виник з досліджень біографій видатних істориків. Дана трійця викликала особливу симпатію автора. Незважаючи на те, що ці троє ніколи не зустрічалися, мешкали в різних країнах (за певним виключенням щодо Костомарова та Грушевського), жили послідовно впродовж майже півтора століття і не були в повному розумінні сучасниками, так, коли перший уже завершував свій життєвий шлях, другий був у самому розквіті свого наукового тріумфу, а третій щойно народився й робив перші кроки в освіті, у їхній долі можна навести достатньо цікаві паралелі.

Їх наукові таланти розкрилися у XIX ст. Всі троє стали видатними істориками своєї Вітчизни. Головним рушієм історичного процесу вони вважали народ, який оспівували у своїх працях. Всі троє своїми працями поклали початок створенню національних історій своїх народів. І Мішле, і Костомаров, і Грушевський, відомі в першу чергу, як історики, залишили помітний слід і на літературній ниві. Вплив цих трьох виходив далеко за межі суто науки й мав велике поширення на політичне та соціальне життя їхніх країн. Всі троє пройшли складний процес взаємин із владою: від відчутної підтримки до переслідувань й ігнорування.

Ці історики прожили активне, складне й насичене життя й завдяки своєму розуму та таланту піднялися до вершин наукового олімпу. Їх ім’я й понині залишається авторитетним в наукових колах. Життя всіх трьох було сповнене як особистого трагізму й тяжких персональних втрат, так і великого болю та переживань за долю своєї багатостраждальної Батьківщини, яку вони гаряче й самовіддано любили. Автор намагався показати життєписи цих трьох чоловіків просто, без прикрас, як звичайних людей, з їх стражданнями, переживаннями, вболіваннями та радостями.

В житті кожного з них була чарівні історії кохання до жінок, що стали їм надійними подругами й вірними союзницями у важкій праці. І нарешті всі троє посідають зараз визначне місце у пантеоні видатних діячів Франції, Росії та України.

В даному дослідженні відсутній детальний критичний розгляд конкретних наукових праць кожного з цих трьох. Натомість головна увага звернута на психологічні обставини життя, риси характеру, звички, захоплення та особисті вади цієї інтелектуальної трійці. Саме ці обов’язкові складові життя кожної людини раніше практично не висвітлювалися в наукових біографіях цих істориків. Розуміння таких особистісних деталей, дозволяє нам краще осягнути мотиви поведінки цих людей, їхні прагнення та труднощі, що виникали на шляху до реалізації задумів.

Мішле, Костомаров, Грушевський – кожен з них цікавий по-своєму. Ознайомлення читачів з життям цих непересічних особистостей – головна мета книги. Своїми працями ці люди не лише закладали основи національних історіографій у своїх країнах, але й формували потужне відчуття єдності у своїх співгромадян, зцементовуючи їх загальними ідеями, уявленнями про спільне величне минуле та перетворюючи представників окремих регіональних етнічних спільнот на повноцінні політичні нації. Саме тому їх можна визнати активними діячами націотворення. І саме тому їх шанують і зараз.

Мішле

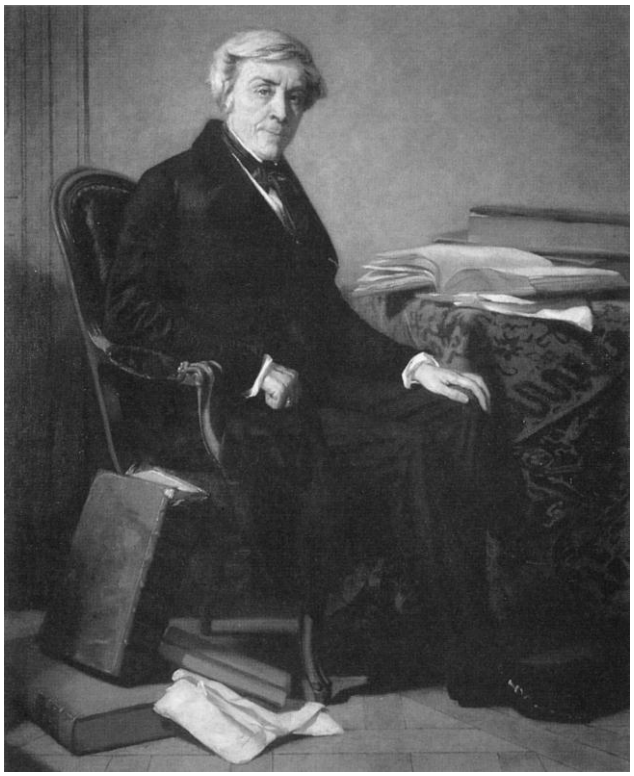

Жуль Мішле
(1798-1874)

Афіна-Маргарита Мішле (Міаларе)
(1826-1899)

«Поет історії» Жуль Мішле

Кожна людина – це людство, його всесвітня історія.
Жуль Мішле

Ім'я Жуля Мішле (1798-1874) мало відоме в нашій країні й знайоме, хіба що обмеженому колу фахівців-істориків та дослідників французької літератури, хоча він прихильно ставився до України й висловлював симпатії до її населення – «нації козаків», поважав її героїчне минуле й досить добре був з ним обізнаним.

Між тим у Франції Мішле є особистістю загальновідомою, як завдяки своїй науковій діяльності, так і завдячуючи активній участі в політичному житті французького суспільства. В радянські часи Мішле вважався буржуазним істориком, не вартим особливої уваги. Це попри те, що велике значення наукової та суспільної діяльності цієї людини відзначали такі корифеї комуністичної ідеології як Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Луї Блан. Не слід також скидати з рахунків те, що й сам Мішле певною мірою не цурався соціалістичних поглядів і навіть підтримував дружні взаємини з діячами І Інтернаціоналу та Паризької комуни, хоча й відкидав радикалізм комунізму та ідею ліквідації приватної власності, вважаючи їх основою людської цивілізації. Він вважав, що потяг людини до приватної власності є природним бажанням, закладеним в психології кожної особистості.

Велику увагу Мішле як історик приділив вивченню революційної боротьби народних мас.

Життя та діяльність Мішле тісно переплітається з історією Франції й потребує пильного та уважного вивчення. Внесок Мішле в розвиток історичної науки важко переоцінити. Його по праву можна віднести до плеяди передової наукової еліти XIX ст.

Мішле увійшов до світової культурної скарбниці як видатний історик і письменник. Думки висловлені ним півтора століття тому залишаються слушними й зараз. Саме завдяки працям Мішле у Франції ідеї народності, народної історії, побуту, простої людини, важливої ролі жінки були підняті на небувалу висоту. Жуля Мішле можна з повним переконанням віднести до тих людей, що своєю діяльністю формували французьку націю у сучасному її сенсі.

Дитячі та юнацькі роки

Наприкінці XVIII ст. суспільне життя в революційному Парижі вирувало. Столиця Франції була переповнена діячами всіляких партій від затятих

роялістів до палких республіканців, а також різноманітними авантюристами з усіх верств суспільства, що прибули до всесвітнього міста, щоб весело проводити тут час. Саме у Парижі, на перетині вулиць Трасі та Сен-Дені, у колишній капличці готелю Сен-Шомон, що колись належала до жіночого монастиря, а нині не використовувалася для богослужіння, 21 серпня 1798 року в родині друкаря Жана-Фюрсі Мішле та його дружини Анжеліки-Констанції, у дівоцтві Мілле, народився хлопчик, якому дали претензійне ім'я Жуль. Хоча воно не було популярним серед знаті й жоден король Франції його не носив, однак пам'ять про легендарного полководця та правителя давнини римського імператора Юлія Цезаря (французькою Jules Cèsar – Жуль Сезàр), славетного підкорювача Галії, про якого постійно ходили народні перекази, наділяла носіїв цього царственого імені деяким владним шармом. Хоча римський завойовник і підкорив волелюбних галів – предків сучасних французів – пам'ять про Юлія Цезаря свято зберігалася в народній уяві, як про свого видатного народного героя доби сивої давнини, абсолютно відмінного від зарозумілих королів Франції пізнішого часу.

Жан-Фюрсі Мішле та його жінка не були корінними парижанами. Вони походили з невеличких містечок Лан і Ранвез, що в Арденах. Ця історична область у Франції носить традиційну назву Пікардії. Революційна ситуація дозволила їм перетворитися на столичних мешканців.

За допомогою свого батька, який покладав на нього великі надії й особливо виділяв з поміж своїх дванадцятьох дітей, Жан-Фюрсі Мішле зміг облаштуватися в столиці. Як пізніше згадував про своїх батьків Жуль: «Я народився від холерика-пікардійця та розважливої уродженки Арден». Свою родину Жуль Мішле називає селянською, хоча вона була за провінційними мірками досить заможною. Дід по батьковій лінії, покинувши селянську працю, працював учителем музики в Лані, а в розпал революції подався з сином до Парижа.

У столиці Жан-Фюрсі Мішле потрапив під вплив бабувістів, прибічників ідей комунізму Гракха Бабьофа (Бабефа), й навіть надрукував таємно у своїй типографії якийсь їхній документ. Після страти Бабьофа та переслідувань його прихильників існувала загроза арешту, а може й страти на гільйотині за антиурядову діяльність. Але все обійшлося. Родину Мішле репресії не зачепили. Хоча симпатії до ідей рівності та їхнього проповідника завжди будуть проявлятися в творчості майбутнього історика.

Серед родичів Мішле було кілька священиків, хоча святенництво не було визначальною сімейною рисою. Більше того, один з його предків, як згадував пізніше сам історик, «був колись спалений за написану ним богохульну книгу».

В 1800 р. подружжя Мішле з дворічним Жулем переїхало на Монмартр, де вони тримали невеличку книжкову крамницю поряд з типографією. В подальші два роки сім'ю очікувало ще кілька переїздів, поки врешті-решт вона не поселилася на вулиці Франсез, поблизу все того ж Монмартру.

В 1808 р. Жан-Фюрсі Мішле взяв в аренду стареньку крамничку скляного посуду на вулиці Сен-Пер, через що вліз у борги й не зміг розрахуватися з кредиторами. Останні місяці минаючого 1808 р. він змушений був провести у в'язниці святої Пелагеї. Тоді як його друзі та дружина Анжеліка-Констанція клопоталися про звільнення свого комерсанта-невдахи. 10-річний син часто навіщав батька у в'язниці. Він з жалем і огидою згадував згодом ці відвідини: «Судіть самі про враження, яке справляли на дитячу свідомість всі ці грати, двері, окуті залізом, і безкінечні ключі, які щомиті скреготіли в замках».

Після виходу з в'язниці батька, Мішле переїхали до дешевшої квартири на бульварі Сен-Мартен. Тут вони відкрили невеличку читальню та крамничку з продажу друкованих виробів. Маленька типографія була розташована там само внизу в напівпідвальному приміщенні. Саме тут маленький Жуль Мішле почав засвоювати хитрі премудрості друкарської справи: «Наборщиків у нас не було, прийшлося все робити самим. Батько, зайнятий справами поза домівкою, не міг нам допомагати. Я, підліток, набирав; дід, уже слабкий і немічний, взяв на себе нелегку працю біля друкарського верстату й тремтячими руками обертав його колесо, хвора мати різала папір, фальцувала, брошуровала».

Бідність породила у хлопчини впевненість: «Всі багатії мерзотники». Ніколи Жуль Мішле не шукав щастя в грошах.

В знекровленій постійними війнами наполеонівській Франції, яка з 1804 р. була перетворена на імперію, важко було очікувати великого зацікавлення книжковою продукцією. До того ж за всіма видами друкованих видань пильно наглядала імперська цензура, що нещадно знищувала будь-який натяк на крамолу. Справа книготоргівця й друкаря Мішле ледь жевріла. Його родина як могла зводила кінці з кінцями.

Однак в 1810 році добробут сім'ї Мішле відчутно покращився. Хоча причина його й не була веселою. В Ранвезі померла бабуся юного Мішле по материнській лінії, залишивши родині дочки пристойний спадок. З осені того ж року 12-річний Жуль почав здобувати серйозну освіту, відвідуючи приватний пансіон мсьє Мело. Останній був людиною скромною, мав певний педагогічний талант і реноме запеклого якобінця. Саме у пансіоні мсьє Мело у Жуля зав'язуються дружні знайомства, багато з яких триватимуть роками. Найближчим товаришем юного Мішле став Поль Пуансо. Вони разом ходили до бульвару Капуцинів, де розташовувався пансіон їхнього метра, а після занять жваво обговорювали розповіді мсьє Мело про якобінців, Марата, Робесп'єра, революцію та навіть про самого імператора Наполеона I. З цікавістю хлопці слухали звістки про переможний хід війн Наполеона та про їх трактування з вуст учителя.

Республіканські ідеї та вільнодумство, характеризували й свідомість Жана-Фюрсі Мішле. Жуль часто обговорював з батьком поточні політичні справи.

Однак політика минулого та сьогодення була не єдиною річчю, що цікавила 12-річного Жуля. Лише відданому другу Полю хлопець повідав велику таємницю, що дуже закохався в одну красиву дівчинку. Якщо вони

будуть разом, коли виростуть, він буде найщасливішим чоловіком у світі. Об'єктом сумних зітхань і зачарованих поглядів юного Мішле була сусідська дівчина на ім'я Софі Плато. Це перше відоме романтичне захоплення у житті Жуля. Як і властиво практично всім сердечним починанням юності, подальшої реалізації це захоплення не мало.

Двоє близьких товаришів – Жуль і Поль – довіряли один одному свої найпотаємніші секрети, одним з найголовніших серед яких були романтичні. Юнаки з пристрастю, притаманною проявленню першої чоловічої сексуальності, дивилися на вродливих дівчат і молоденьких жінок. «Що це було за видовище, - згадував Мішле, - наш дитячий захват перед жінками, наші розмірковування про їхню красу та цитати, якими все це було приправлено! Але не будемо, однак, висміювати те, що було в дійсності солодким та хвилюючим… Низьке розбещення з продажними жінками, я гадаю, відштовхнуло б нас. Ми були цнотливими шибениками».

Мрійливий, трохи незграбний юнак багато часу проводив з книгами. Серед його улюблених можна назвати: «Робінзона Крузо» Даніеля Дефо та «Історію Франції у віршах» Ніколя Буало. У своїх жвавих фантазіях Жуль подумки переносився зі своєї маленької кімнати до інших країв, інших часів.

В 1811 р. родина Мішле зазнає нового грошового удару. І хоча цього разу більш досвідчений Жан-Фюрсі Мішле зміг розрахуватися з кредиторами та уникнути боргової в'язниці, його сім'я була змушена вкотре змінити місце проживання й переїхати на вулицю Нотр-Дам де Назарет.

1812 рік приніс лише погіршення життя. Готуючи свій великий похід на Росію, Наполеон І запровадив жорсткі економічні обмеження для французів. Особистим указом імператора кількість паризьких друкарів була зведена до 60. Жан Мішле не потрапив до числа обраних і змушений був згорнути свою діяльність, намагаючись утримати свою родину від зубожіння.

Незважаючи на бідність, батько прагне, щоб його син не припиняв освіту. 14-річний Жуль перейшов до коледжу Карла Великого, де став учнем метра Андріе д'Альба. Тут близьким другом юного Мішле став Анрі Поре. Хлопці любили подовгу гуляти у Венсенському лісі, південно-східній околиці Парижа, обговорюючи прочитані книги, спільних знайомих, поточні новини.

Жулю було непросто навчатися у престижному закладі. Погано одягнений, вайлуватий, усамітнений, далекий від моди й високих манер, він, за його власними словами, нагадував «сову, яку розбудили серед білого дня». Мішле був постійним об'єктом кепкувань з боку однокласників. Вони вважали його простаком, дурником, заучкою і часто доводили хлопця ледве не до сліз. Незважаючи на це, юнак досить добре навчався. Велике зацікавлення викликала в нього класична латинська поезія, яка відволікала його від гнітючої дійсності. «Тибул, Горацій і особливо Вергілій – ось хто були моїми друзями протягом цілих двох років… - згадував наприкінці життя Мішле. – Ніжний і глибокий Вергілій, я виріс у тебе на колінах… Години замріяності я проводив у юності поряд з тобою; а тепер, в старості, коли мене відвідують сумні думки,

улюблені розміри самі собою починають лунати у мене у вухах; мені достатньо голосу ніжної сибіли, щоб відігнати чорний рій поганих видінь».

Багатьох дивувала звичка хлопця після занять довго гуляти… по цвинтарю Пер-Лашез, який знаходився неподалік від його домівки. Ці дивовижні прогулянки смертного серед мертвих дозволяли парубку зосередитися на своїх думках, вільний хід яких не могла порушити там жодна жива душа. Жуль чомусь дуже любив кладовище Пер-Лашез, яке стало місцем вічного спокою багатьох відомих французів і не лише французів. Після своєї смерті вічний спокій Мішле отримає саме в цьому місці.

Звичка гуляти по кладовищах збереглася у нього на все життя. Перебуваючи в інших містах, Мішле часто відвідував цвинтарі й, прогулюючись вздовж могил, ретельно вивчав надгробки, намагаючись зрозуміти для себе таємниці життя та смерті. Одного разу, обходячи цвинтар поблизу Люцерна, дорослого Мішле вразила епітафія поблизу могили, де була похована дворічна дитина. На ній було написано: «Мені всього лише два роки. О, як жахливо для такої маленької дитини явитися на суд Божий і стати перед лицем Всевишнього». «За що?» - подумав тоді Мішле, вражений до глибини душі чужим батьківським горем. Історик розмірковував про неправдивість церковного віровчення. Якщо господь карає людей за гріхи, то який же гріх мала перед ним ця невинна людинка, а якщо дитина відповідає за гріхи батьків – то де ж справедливість? Оманливість релігійної догматики та її негативний вплив на суспільство стануть в подальшому основними темами творчості Мішле.

Навчаючись в коледжі, Жуль постійно слідкував за політичною ситуацією та обстановкою на фронті. Зазнавши поразки восени 1812 року в Росії, армія Наполеона під потужними ударами військ союзників по антифранцузькій коаліції стрімко відкочувалася до кордонів Франції, втрачаючи одне за одним багаторічні завоювання. На початку 1814 р. Жуль відчув на собі всі тяготи життя в обложеному Парижі.

30 березня 1814 року генерал Мармон дав останню битву армії союзників на підступах до Парижа. 15-річний Мішле з цікавістю спостерігав, як на вулиці біля його будинку пролітають і вибухають ворожі снаряди. Не маючи сил для продовження оборони столиці, Мармон прийняв рішення здати місто. Увечері того ж дня передові частини союзної армії, що складалися переважно з козачих полків, увійшли до французької столиці.

Абсолютна більшість французів вперше побачила уславлену російську армію та козачі роз’їзди, про які до того лише чула. Росія зі спогадів небагатьох мандрівників уявлялася дикою холодною безмежною варварською країною. Саме вона перемогла цивілізовану Францію. Здавалося повертаються часи Аттіли чи Чингізхана, і східні завойовники знову спустошатимуть Європу. Можливо, саме цим юнацьким страхом за себе та свою батьківщину навіяна певна антиросійськість Мішле, що подекуди проявляється в його творах. Негативне ставлення його до Росії було також підсилене завдяки майбутньому

впливу Міцкевича, котрий звинувачував царизм і царську імперію в поневоленні своєї батьківщини та особистих кривдах. Інколи позицію історика щодо Росії відверто трактують як русофобську.

Проте жахливі очікування виявилися перебільшеними. Париж практично не зазнав руйнувань, знайомство з містичними козаками було достатньо мирним. Щоправда, пам'ять про себе росіяни залишили. Наприклад, відоме французьке слово бістро, що увійшло до нашої мови в якості означення швидкої закусочної, легко відкриває свою етимологію російського слова «быстро». Саме це слово чули паризькі ресторатори від нетерплячих російських завойовників, коли ті вимагали дати їм нашвидкуруч якусь їжу. Слово у Франції прижилось, а згодом повернулося й до нас у вигляді легких закусочних.

Серед інших російських запозичень можна назвати й широкі лопатоподібні бороди, яких Західна Європа до початку XIX ст. практично не знала. Саме такі бороди, бачені у російських козаків, через півстоліття носитимуть і пишатимуться ними багато чоловіків. Про поширення широких борід свідчать портрети західноєвропейських діячів другої половини XIX ст. Погляньмо на Чарльза Дарвіна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Джузеппе Гарібальді, серед відомих французів борода прикрашала обличчя паризьких комунарів Шарля Луї Делеклюза, Луї Варлена, Ежена Пот'є, письменників Стендаля, Жуля Верна, Альфонса Доде, Альфреда де Мюссе, Віктора Гюго та Анатоля Франса, композиторів Жоржа Бізе та Клода Дебюсі, науковця Луї Пастера, художника Клода Моне, інженера Гюстава Ейфеля, а також презедентів III республіки Жуля Греві, Саді Карно, Раймона Пуанкаре та ін.

Збагатилися французькими запозиченнями й наша мова та культура. Серед переважної кількості французьких слів і висловів, які зберегли першопочаткове значення й у нас, особливо виділяються нововведення тієї пори, що мають у нас абсолютно інший сенс, ніж у французів. Зокрема: слово «шваль» (французьке cheval – «кінь», звідси відоме шевальє – кавалерист, вершник) у нас зовсім означає не тяглову одиницю, а нікчему, обірванця, непотрібну людину. Це пов'язано з тим, що обірвані обморожені голодні жалкі французькі солдати з решток Великої армії їли трупи дохлих коней. Близьке у нас до значення цього слова і інше похідне з Франції «шаромижник» або «шарамига», що, по суті, є перекручене звернення cher ami – «любий друже», як насмішкувато кепкували в народі з полонених французів. Образливе «шантрапа» (французьке chantra pas) в оригіналі означало «не співатиме» й стосувалося селян-кріпаків, яких французькі гувернери-військовополонені відбраковували при підборі співаків для поміщицьких театрів.

6 квітня 1814 р. Наполеон зрікся престолу й незабаром був засланий на острів Ельбу. Почався період Реставрації. Влада перейшла в руки Людовика XVIII – брата останнього французького короля Людовика XVI, страченого під час революції. Почалося відновлення монархії.

Однак політичні пертурбації своєї батьківщини для Жуля Мішле проходили на фоні іншого великого особистого горя. Тяжко захворіла й 9 лютого 1815 року померла його мати. 16-річний Жуль палко любив, навіть обожнював свою матір, яка мала визначальний вплив на формування його характеру та виховання. Пізніше він з гордістю заявляв: «Я – син жінки!».

Після страшної втрати Жан-Фюрсі Мішле та його 16-річний син переїхали до будинку знайомого доктора Дюшемена, у якого батько влаштувався на роботу. Будинок патрона сім'ї Мішле знаходився в мальовничому районі Парижа. Його вікна виходили у Ботанічний сад. Моральну підтримку 16-річному осиротілому юнаку надавали його давні шкільні товариші Анрі Поре та Поль Пуансо.

На тлі великої душевної трагедії для Мішле швидкоплинно проминули повернення до влади Наполеона, його друге зречення під час відомих Ста днів березня-червня 1815 р. та нове відновлення династії Бурбонів.

У жовтня 1815 р. Жуль перейшов до класу риторики, де одразу потрапив в око двох талановитих педагогів Вільмена та Леклерка. Хлопець самовіддано зосереджується на навчанні, отримуючи схвальні відгуки вчителів.

Наступного року Жуль, якому вже майже виповнилося 18 років, прийняв рішення охреститися. Хрещеним батьком юнака став його старий друг Поль Пуансо, а хрещеною матір'ю – мадам Фурсі, овдовіла жінка, що працювала управляючою в домі доктора Дюшемена. Обряд хрещення відбувся 23 червня 1816 року в церкві Сен-Медар.

Народжений у республіканській Франції в часи розгулу атеїзму, він вирішив пройти традиційне таїнство хрещення, як і всі його пращури. Але на відміну від них він хрестився не безтямним немовлям, а вже сталою особистістю. Відомо, що велике враження на нього справила середньовічна, але популярна книга Фоми Кемпійського «Про наслідування Христа». Мішле згадував: «Ці бесіди між богом і хворою душею, такою ж як моя власна, глибоко хвилювали мене. Я забував про теперішнє, яке здавалося мені недовговічним, і розмірковував лише про минуле, те, яке обіцяє нам релігія».

Жуль багато розмірковував про християнство та релігію взагалі. У своїх пізніших творах, сповнених критики церковного мракобісся, він втім з повагою відгукується про цей твір християнського мислителя.

Охрещення для Мішле було також і певним прагматичним кроком, адже католицизм поступово повертав втрачені під час революції позиції й краще влаштуватися у житті могли католики, хай навіть і нещирі. Незважаючи на сам акт прилучення до лона католицької церкви, гарним прихожанином Жуль так ніколи і не став, залишаючись вільнодумцем і антиклерикалом.

Хрещена мати Мішле мадам Фурсі стала немов би другою матір'ю для Жуля, допомагаючи йому пережити біль втрати рідної матері. Вона мала великий вплив на свого хрещеника. Так, помітивши його зростаючу цікавість до гарненької дівчини Терези Тарле, вона провела з Жулем серйозну бесіду й сказала, що, якщо той хоче завжди бідувати, як його батько, то може робити, як

знає, але, якщо він хоче чогось досягти у житті, то зараз має викинути любовну дурість з голови та більше приділяти уваги навчанню, яке відкриває перед ним широкі перспективи. Жуль визнав рацію хрещеної матері й припинив загравання до Терези.

Сумлінне навчання та підтримка мадам Фурсі принесли свої плоди. У серпні 1816 р. на випускних іспитах в коледжі Жуль серед усіх однокурсників виграв перші призи з французької словесності та перекладів на латину, яку він знав бездоганно, та другий приз з латинської словесності. Це дозволило йому, як зразковому учню без вступних випробувань вступити до інституту. Процедура прийому групи талановитих студентів була обставлена урочисто й дуже потішила старого батька та мадам Фурсі. На урочистостях були присутніми багато знатних і впливових осіб, зокрема Арман Емманюель дю Плессі герцог де Рішельє, прем’єр-міністр уряду Людовика XVIII.

Всі знали, що цей 50-річний представник славетної фамілії багато років провів у Росії, де був генералом царської армії, а згодом генерал-губернатором південно-західної російської провінції – Новоросії. Особливо він дбав там про розвиток нового портового міста Одеси, де заснував ліцей, що отримав його ім’я. Незабаром вдячні одесити поставлять йому пам’ятник. Рішельє був особистим другом царя Олександра I і всіляко сприяв зміцненню Російської імперії. Його навіть почали називати на російський манер Емануїлом Осиповичем. Проте в 1814 році після реставрації Бурбонів герцог повернувся до Франції, де займав пост прем'єр-міністра у 1815–1818 і 1820–1821 роках. Його характер і традиції предків робили його заступником монархії. Як особистий друг російського царя, він був також корисною фігурою у діалогах з переможцями. Брав участь у Віденському (1814-1815) і Аахенському конгресах (1818) країн переможців над Францією. Завдяки його зусиллям із Франції були виведені окупаційні війська, знижено суму репарацій з 700 млн. до 265 млн. франків і складено домовленність між країнами-переможцями про підтримку монархії у Франції і військове втручання у випадку революційних подій. У внутрішній політиці він намагався обмежити діяльність ультраправих. Підтримка з боку всесильного Рішельє багато значила для просування кар’єри у Франції часів Реставрації.

Для того, щоб трохи перепочити від виснажливого студіювання інститутських курсів, Жуль вирушив до Ранвеза на батьківщину своєї покійної матері. Деякий час він весело та безтурботно проводить час у товаристві чарівної кузини Селестини Лефебр-Мілле.

Після завершення канікул Мішле повертається до навчання і в травні 1817 р. отримує ступінь бакалавра літератури. Це давало йому право на викладацьку роботу. Незабаром він отримав пропозицію зайняти посаду викладача гуманітарних наук і риторики у навчальному закладі Тріана, яку охоче прийняв. Так 19-річний Мішле отримав непогану престижну викладацьку роботу й міг тепер самостійно себе забезпечувати. Згодом він перейшов до коледжу святої Варвари.

В цей час у житті молодого Мішле відбуваються серйозні зміни. У будинку доктора Дюшемена, де він квартирував з батьком, поселилася стара маркіза де Руго. В той час багато аристократів поверталося з еміграції. Разом з нею поселилася молода особа – 25-річна Поліна Руссо. Саме цій жінці було суджено відіграти важливу роль в житті великого історика.

Поліна була позашлюбною дочкою чарівної баронеси де Навай, уродженої Шарль, і тенора Руссо з Опери. Мати не любила своєї дочки, вважаючи плодом гріха молодості, тому й особливо не турбувалася про її виховання та й взагалі про її існування. Шукаючи собі притулку та засобів для прожиття, дівчина знайшла опіку з боку старої маркізи. Поліна не відрізнялася особливою вродою, але бідолашну дівчину всі вважали милою, наділеною певним шармом.

Початок наукової діяльності

Навесні 1818 р. доктор Дюшемен продав свій будинок. Мішле, його батько, мадам Фурсі, Поль Пуансо, який на той час теж поселився у цьому домі, та ще кілька мешканців переїхали до старої будівлі на вулиці де ля Рокетт. Незабаром в одній з кімнат цього помешкання поселилася й Поліна Руссо. Можна твердо припускати, що такий переїзд молода жінка здійснила на прохання закоханого в неї Мішле. Хоча Жуль був молодшим за Поліну на шість років, це не стало на заваді бурхливому протіканню їхнього роману. І хоча молоді чоловік і жінка дотримувалися певної конспірації, щоб приховати свої любовні взаємини, вже влітку того року всі квартиранти будинку на вулиці де ля Рокетт знали, що 20-річний учитель Мішле і 26-річна Поліна Руссо коханці. А щодо різниці у віці, так і Наполеон був на шість років молодшим від обожнюваної ним Жозефіни.

Описуючи свої взаємини з Поліною, Мішле зазначав: «Вона була моєю на протязі шести років… Серце і характер її були цілковито незайманими, й після шести років нашого зв’язку вона у багатьох речах залишалася глибоко невинною… Нелегко було прилучити її до культури за допомогою книг. Я намагався. Ми прочитали разом «Анахарсиса», «Телемака» Бернардена де Сен-П’єра. Все це мало її займало; вона годилася лише для кохання…».

Кохання Мішле до Поліни було викликане не лише романтичністю душі та хіттю тіла. «Маю зізнатися, - писав Мішле, - що в коханні для мене ту саму роль, що фізична привабливість, відігравали завжди деякі моральні чинники, наприклад співчуття, яке змушувало мене вірити, що, з’являючись у ролі утішителя, я маю шанс бути коханим. Мадам Фурсі привабила мене спочатку горем, яке вона пережила, втративши єдину дочку… Моя перша дружина, моя Поліна, завоювала моє серце почасти завдяки жорстокості своєї матері, яке, не зумівши позбавити її життя, тепер мучила її…».

Романтичні захоплення однак не завадили молодому Мішле в липні успішно скласти іспити на першу ступінь бакалаврата права. А в липні наступного року Мішле захистив у Сорбонні дві докторських дисертації з літератури. Одна з них була написана французькою – «Витримки з «Життєписів видатних людей» Плутарха», інша латиною – «De percipienda infinitate secundum Lockium» («Про сприйняття безкінечності згідно Локку»).

Вдала наукова кар'єра Мішле пояснюється завдяки жвавості його розуму, широкій ерудиції, досконалому знанні минулого та талановитому володінню пером і словом, а також певною підтримкою з боку знатних шанувальників, яким подобалася творчість молодого історика.

В цей період у Мішле виникає задум написати наукову працю, робоча назва якої «Характери народів, виражені у їхній словесності». З 1820 р. Мішле регулярно публікує свої статті в газетах «Журналь» і «Меморіаль», які викладають його бачення проблем минувшини та сучасності. Публікації молодого Мішле потроху захоплюють увагу читацької аудиторії.

Це був неспокійний час. Парижани були невдоволені правлінням короля Людовика XVIII. Майже кожен день влаштовувалися маніфестації. Можна було передбачати, що Франція на порозі нової революції.

14 лютого 1821 р. Мішле пережив нову особисту втрату. Від туберкульозу помер його найкращий друг, старий товариш, батько во Христі Поль Пуансо. Смерть близького друга Мішле переживає дуже тяжко. Жуля всіляко підтримують стара мадам Фурсі, друг Анрі Поре та кохана Поліна Руссо, яка, незважаючи на моральний осуд суспільства, фактично стала цивільною дружиною Мішле.

Ледве оговтавшись від цієї втрати, Мішле повертається до культурно-наукової роботи. Разом з Анрі Поре Мішле бере участь у літературному конкурсі. Успіх сприяв друзям. Жуль здобув у конкурсі третє місто, його друг Анрі – перше.

Однак література вабить Жуля менше ніж історія. Через рік Мішле починає викладати історію в коледжі святої Варвари. Він з головою поринає у викладацьку та наукову роботу.

Грудень 1823 р. приносить нову втрату. Померла хрещена мати Мішле мадам Фурсі, яка впродовж стількох років заміняла йому рідну матір. Єдиною жінкою, яка підтримує його залишається любляча Поліна. Після смерті хрещеної матері Мішле весь вільний від роботи час проводить з Поліною. Вони практично вже не приховують своїх стосунків, хоча офіційного шлюбу ще не оформили. На початку 1824 р. Поліна повідомила Жулю, що чекає на дитину. Як відповідальний чоловік, Жуль робить Поліні шлюбну пропозицію. В травні 1824 р. 26-річний Жуль і його 32-річна наречена Поліна, що перебувала на шостому місяці вагітності, нарешті обвінчалися. Повна вікова аналогія з Наполеоном і Жозефіною, одруження яких відбулося в такому ж віці.

28 серпня 1824 р. Поліна народила дівчинку, якій дали ім'я Адель.

У перервах між сімейними клопотами та викладацькою роботою, Мішле не полишає наукової праці. Через Анрі Поре він познайомився з відомим літератором, видавцем і редактором Віктором Кузеном і з його згоди сів за переклад «Нової науки» італійського філософа Джанбатісти Віко. В товаристві Кузена Мішле в свою чергу познайомився з молодим перекладачем німецької літератури Едгаром Кіне, який саме тоді здійснював французький переклад праць відомого німецького мислителя Гердера, і також цікавився історією. Між двома перекладачами та істориками виникла щира та глибока дружба.

Починаючи з 1825 р., Мішле видає історичні праці, присвячені європейському середньовіччю. Одночасно з цим він подає клопотання про призначення його на вакантне місце викладача історії в престижному педагогічному інституті Еколь Нормаль, директором якого став на той час його товариш і покровитель Віктор Кузен.

Про працьовитість Жуля Мішле свідчить такий факт. В серпні 1826 р. Мішле дізнався з газет про підготовку до друку перекладу «Нової науки» Віко адвоката Альє. Це змусило Мішле відкласти інші справи й прискорити роботу над своїм перекладом цієї праці італійського мислителя. Вже через місяць переклад, над яким Жуль працював більше року, був завершений, а наприкінці 1826 р. він вийшов у світ.

Восени 1826 р. 28-річний Мішле очолив кафедру історії та філософії в Еколь Нормаль. Правда активній роботі тут завадила хвороба, яка вразила науковця пізньої осені. Далися взнаки фізична перевтома, недосипання та несистематичне харчування, сімейні клопоти та часті улюблені піші прогулянки по мосту Сен-Пер холодними листопадовими вечорами. Застуда перейшла у запалення легенів, що на ті часи було серйозною, часто смертельною хворобою. Однак завдяки природному міцному здоров'ю та турботливому догляду Поліни Мішле незабаром одужав і повернувся до активної діяльності.

Протягом 1827 р. виходять праці Мішле з античної та середньовічної історії, а також переклади й статті про Віко. Свої погляди на історію Мішле викладає в Еколь Нормаль. Його лекції вирізняються оригінальністю, жвавістю, цікавістю викладу. Ім'я молодого історика стає досить відомим у Франції. «Творити душі!» - стало основним педагогічним кредо діяльності Мішле.

У цей час в нього зародилася філософська концепція, що історія є драма боротьби між волею й фаталізмом. Коли незабаром у цьому закладі були розділені філософія та історія, доручені йому, Мішле більше бажав удержати за собою філософію, ніж історію. Поєднання філософії та історії буде супроводжувати майже всі його праці. Незабаром з'явилися дві роботи науковця: філософська – «Вступ до загальної історії» і перший великий історичний твір – «Римська історія. Республіка». Основна думка першого нарису запозичена в Гегеля, але гегелівська філософія історії у Мішле була позбавлена свого метафізичного змісту та значення й підведена до зовсім

іншого результату: вінцем всесвітньоісторичного процесу є Франція, а звільнення світового духу, що відбувається у самосвідомості людства, стає реальним прогресивним торжеством волі у боротьбі людини із природою, з матерією або долею.

У жвавій своїй книзі про римську республіку Мішле спробував зробити результати нібуровских праць надбанням французької публіки, але ця спроба його похитнути рутину викладання залишилася марною; сам він пізніше вже не повертався до стародавньої історії.

У наступному 1828-му році історик вирушив у творчу поїздку до Німеччини. При поверненні додому на нього очікував несподіваний і відповідальний сюрприз. Мішле був запрошений у якості вчителя історії для 9-річної Луїзи-Марії-Терезії принцеси де Беррі, внучки тогочасного французького короля Карла X.

Історик прийняв цю вагому пропозицію. Йому довелося перервати свою практику в Еколь Нормаль, проте своїх наукових студій він не припинив.

Добробут родини Мішле постійно покращувався. 30-річний учитель королівської онуки мав престиж і авторитет у суспільстві. 17 листопада 1829 р. у Жуля та Поліни народився син, якого науковець, можливо з вдячності до короля, назвав Шарлем (Charles – це французька форма імені Карл). Однак більшість рядових французів ставилися до свого короля негативно й навіть вороже. Все частіше лунали згадки про славетні часи великої революції та суспільну рівність. Франція знову перетворилася на порохову діжку.

Навесні 1830 р. Мішле здійснив подорож до Італії. Повернувшись назад, він переконався, що обстановка в країні загострилася до крайньої межі. 27 липня 1830 р. в Парижі спалахнула нова революція. Карл X зі своєю родиною змушений був тікати до Англії, а на звільнений королівський престол був запрошений представник Орлеанської династії Бурбонів герцог Луї-Філіпп.

З Франції революційна хвиля покотилася далі на схід, спровокувавши революції в Бельгії та Польщі, які, як відомо, призвели до проголошення незалежності Бельгії та придушення польського визвольного руху російським царизмом, що викликало нову хвилю польської еміграції до Франції. Ця держава традиційно співчувала полякам і бачила в них постійну противагу всезростаючому впливу Росії.

Незважаючи на потенційну небезпеку для себе, як для прислужника старого режиму, Мішле не захотів залишати рідне місто й не виїхав з Парижа. Незабаром він отримав несподівану пропозицію вже від нового короля. Луї-Філіпп Орлеанський запросив його стати викладачем історії для своєї 13-річної доньки – принцеси Клементини. Це було визнання його знань і педагогічного таланту. Одночасно з цим Мішле призначався завідувачем історичної секції королівського архіву. Крім того, час від часу він продовжував читати лекції з історії в Еколь Нормаль. Новий режим визнав заслуги науковця.

Мішле активно працює над двотомником з історії Давнього Риму. Після виходу його в світ він знову переключається на історію Франції і з цією метою

здійснює поїздки до Нормандії та Бретані, а потім до Арден і Бельгії. Це дозволило йому розпочати роботу над історією Франції та її провінцій. Одна за одною виходять статті та монографії Мішле про стародавню та середньовічну Францію. Він визнається одним з найкращих спеціалістів у цій галузі. З 1833 р. він стає професором кафедри сучасної історії в Сорбонні. З цього моменту починає виходити в світ його багатотомна фундаментальна «Історія Франції». Схвальні відгуки про роботи Мішле дає знаменитий науковець Франсуа Гізо, місце якого й заняв Мішле в Сорбонні, коли той отримав пост міністра народної просвіти. Також за підтримки Гізо, молодий історик очолив історичну секцію державного архіву.

Вже перші два томи «Історії Франції» Мішле викликали загальну цікавість в науковому світі та серед читачів. Його ім'я стало дуже відомим.

В 1834 р. Мішле здійснив подорож до Англії, де зустрівся з людиною, що відіграла значну роль в історії Франції кінця XVIII-початку XIX ст. Співрозмовником Мішле на кілька вечорів став майстер політичної інтриги, що займав найважливіші посади за Республіки, за імперії та за відновлення монархії, 80-річний Шарль-Моріс де Талейран-Перігор, тогочасний французький представник у Лондоні. Бесіди з Талейраном дозволили Мішле краще уявити собі закулісну історію багатьох подій.

Повернувшись назад, Мішле пише кілька робіт з історії Реформації, про Лютера, а також здійснює подорож до Аквітанії, де вивчає стан місцевої архівної справи. Про свої спостереження та занепокоєння станом зберігання цінних історичних документів Мішле негайно проінформував міністра просвіти Гізо. Були вжиті необхідні заходи спрямовані на збереження історичної спадщини.

В 1836-1837 рр. з'являються нові праці Мішле – III том «Історії Франції», нарис про тамплієрів. У цей час він відвідує Німеччину, Бельгію та Голландію.

В той момент у Мішле погіршилися стосунки з Віктором Кузеном, який кервував Еколь Нормаль, тож історик починає клопотатися про отримання посади викладача в престижному Колеж де Франс.

При поверненні до Франції Мішле довідався про своє обрання на кафедру історії в Колеж де Франс. А в березні 1838 р. Мішле став членом французької Академії наук. Влітку 1839 р. викладачем слов'янських мов і літератури в Колеж де Франс став видатний польський поет і громадський діяч Адам Міцкевич. Між ним і Мішле зав'язалася тісна дружба та співпраця. Вони були ровесниками, обох цікавила історія, обидва мали демократичні переконання, обидва вірили в просвіту людства заради прогресу. Поляк багато розповідав французькому товаришу про свою знедолену батьківщину-Польщу, про Литву, про Росію, про Україну, де прожив майже рік, відвідавши Харків, Одесу, Крим. Під впливом цього поета-емігранта в свідомості французького історика значно посилилися полонофільські симпатії. Природно зросла й певна ворожість Мішле до Російської імперії, цієї євроазійської держави, яку він вважав більше азійською, ніж європейською. Зневажаючи в цілому імперіалізм, як явище, що

принижує народ, Мішле завжди виступав захисником демократії, волі народу. До росіян він завжди ставився з певною пересторогою. В його працях інколи можна знайти антиросійські пасажі типу: росіяни – це нація «скотів-варварів, недостойних спілкування з європейськими народами», у чистокровних росіян погляд ящірки й інтелектуально вони мають мало спорідненості з європейцями. Історик порівнював Росію з холерою, яка поступово вражає сусідні народи.

Дружба між Мішле та Міцкевичем тривала до самої смерті останнього в 1855 р.

Ще одним колегою в Колеж де Франс став давній друг Мішле письменник та історик Едгар Кіне. Тріумвірат Мішле, Міцкевич і Кіне щиро вірив в ідею братерства між класами та народами. Ці троє намагалися своїми творами прищепити людству такі погляди.

Наприкінці 1830-х років Мішле отримав загальну відомість, значимість і славу у Франції. Він став дуже впливовою особою в наукових і навіть в політичних колах. Однак у цей момент на Мішле випав новий дуже сильний удар долі. 24 липня 1839 р. після важкої хвороби померла Поліна, жінка, яка протягом двох десятиріч була поряд з ним, осиротивши двох дітей – 15-річну Адель і 10-річного Шарля. Декілька днів Мішле провів в Мо, на батьківщині дружини, де вона перебувала в період хвороби. Тіло Поліни було поховане на цвинтарі Пер-Лашез в Парижі.

Розквіт творчості

Після смерті дружини Мішле ще сильніше поринає в наукову діяльність. Він продовжує читати лекції в Колеж де Франс, видає IV том «Історії Франції». Він також працює над книгами з історії Італії, пише праці про тамплієрів і про Столітню війну. В цей важкий час найближчим другом історика стає його учень і помічник Альфред Дюмніль. Альфред завжди був бажаним гостем у будинку Мішле.

У травні 1840 р. відбулося знайомство Мішле з матір'ю Альфреда мадам Дюмніль. Ця 40-річна вдова, незважаючи на вік, залишалася чарівною жінкою. Через кілька тижнів Мішле з мадам Дюмніль зв'язували відносини більш близькі ніж дружба. Це сердечне захоплення дозволило історику легше перенести біль втрати дружини.

Узимку 1841 р. вони вже здійснили спільну подорож у Руан. Це історичне місто, де колись живцем була спалена Жанна д'Арк, вабило дослідника легендарної постаті Діви. У Франції традиційно це слово, написане з великої літери, «la Pucelle» («Діва») означає саме Орлеанську Діву – Жанну д'Арк. По типу як у нас Кобзарем називають Тараса Шевченка, а Каменярем – Івана Франка.

Тоді Мішле активно працював над збором скупих матеріалів про народну героїню, якій збирався присвятити свій наступний том «Історії Франції».

Дуже сильно вразили історика старовинні мури мальовничого замку Васкоель, неподалік від Руана. Саме там проживала родина Дюмніль. Тут Мішле збирав матеріал для нової роботи. В майбутньому науковець часто зупинятиметься у величному Васкоелі. А влітку того ж року закохані чоловік і жінка в супроводі своїх дітей - Альфреда, Аделі та Шарля відправляються у Фонтенбло, де проводять кілька тижнів.

В серпні 1841 р. виходить V том «Історії Франції». Проте автор назвав цей том іменем улюбленої героїні, що наважилася кинути виклик чоловічому світу й почати боротьбу за визволення батьківщини – «Жанна д'Арк». Звернення до постаті Діви, яка в народній уяві давно вже набула ореолу святої мучениці, було кроком досить сміливим. З одного боку на дослідників завжди тиснуло суспільне обожнення Жанни, з іншого – вольтерівське висміювання релігійних забобонів і євангельського мислення в «Орлеанській незайманці», де вся боротьба за Францію зводиться до отримання «ключа, що знаходиться під спідницею Діви».

Вольтер натякав на амурні походеньки Жанни. Мішле створив справжнє науковий життєпис уславленої дівчини. З притаманним йому завзяттям, чутливістю та переконливістю історик доводив, що Діва була уособленням народних прагнень про визволення від англійських завойовників. Аргументуючи свої висновки архівними джерелами, дослідник стверджував, що Жанна походила з самих низів суспільства. Звідси її простодушність, наївність, щира релігійність, незнання етикету та світської культури, душевні сумніви, переживання, миті відчаю та слабкості. Мішле спробував проаналізувати психологію бідної дівчини, яка твердо вірила в свою божественну місію з визволення Франції від загарбників. На думку автора, саме вона «викристалізувала національне почуття французького народу й поклала початок створенню французького націоналізму». Мішле відважився навіть порівняти Жанну з Христом у своїй жертовності заради людей. «Пам'ятаймо завжди, французи, - писав він, - що батьківщина у нас народжена з серця однієї жінки, її слабкості і сліз, крові, яку вона пролила за нас».

Образ Жанни, створений Мішле виявився таким сильним і чарівним, що з новою силою сколихнув французьку громадськість. Він підштовхнув літераторів до нового оспівування народної героїні. Учень Мішле Жуль Кішера, в подальшому один з зачинателів французької професійної археології, опублікував п'ятитомне зібрання документів про судовий процес над Жанною. Ефектна постать «святої мирянки», відтворена вмілим пером безбожника Мішле, стала сильним засобом для тиску на католицьку церкву, звинувачену в загибелі уславленої Діви. Священики й клерикали змушені були піти шляхом визнання факту святості Жанни, який і так вже був затверджений в народній уяві. В 1869 р. орлеанський єпископ Фелікс Дюпанлю оголосить Жанну д'Арк святою й звернеться до Ватикану з закликом почати процес канонізації Діви.

Цей процес розтягнеться на півстоліття й завершиться в 1920 р., коли папа Бенедикт XV оголосить її святою й встановить день шанування Жанни 30 травня. Це день, коли вона загинула мученицькою смертю. Щороку французи відзначають 30 травня, як день пам'яті Жанни, а майже в кожній французькій церкві стоїть скульптура Діви у чоловічому одязі й з мечем у руках.

Мішле сформулював своє кредо професії історика. Порівнюючи себе з іншими відомими дослідниками давнини, він відзначив: «Огюстен Т'єррі наголошував на історії розповідній, Гізо її аналізував, я закликаю її відтворювати». Цьому баченню свого фаху Мішле слідував все життя.

Саме в цей час в науковій діяльності Мішле відбувається коротка перерва, пов'язана з мадам Дюмніль, в товаристві якої вчений провів весь залишок поточного року, чим викликав дорікання з боку своїх колег і друзів. Ті говорили, що через жінку він може геть закинути науку. Але щастя вченого було недовгим. У лютому 1842 р. лікарі виявили в коханої історика злоякісну пухлину, дні її були злічені. Мішле не залишав свою цивільну дружину аж до самої її смерті. 31 травня того ж року вона померла. Трагізм романтичних почуттів змусив чоловіка прийти до висновку: «Любов – сестра смерті!».

Поховавши кохану, чоловік знову вирушив до тих місць, де він був щасливий рік тому. Його супроводжували Адель і Альфред. Саме тепер загорьований Мішле зрозумів, що молоді люди закохані одне в одного. 21-річний Альфред попросив у метра руки його 18-річної дочки. Через рік, 3 серпня 1843 р. Адель і Альфред одружилися. Незабаром у подружжя народилися діти: син Етьєн (1845), дочки Жанна (1851, в майбутньому дружина відомого художника Поля Бодуена), Камілла (1853, померла при народженні) та Камілла (1854).

В 1843 р. Мішле разом з товаришем Едгаром Кіне працює над великим дослідженням «Єзуїти», чим викликає нападки з боку клерикальної громадськості й католицької церкви. Виданий трактат розійшовся фантастичним накладом у кілька десятків тисяч екземплярів і передруковувався багатьма газетами, підсиливши скандальну популярність Мішле.

Мішле був звинувачений у невір'ї, в тому, що в стінах Колеж де Франс він проповідує безбожництво й богохульство. Через це його викладацька діяльність у Колеж де Франс на деякий час була призупинена.

Але Мишле не впадав у відчай. Немов би у відповідь клерикалам він пише дослідження про Людовика XI Святого, розвінчуючи історичні міфологеми про цю постать, випускає VI том «Історії Франції» та низку розвідок з історії Давнього Риму.

Дивовижно, але при такій плідній науковій праці Мішле дозволяє собі слідувати велінням серця й тіла, викликаючи моральний осуд у суспільстві. Шукаючи порятунку від самотності, старіючий чоловік все більше часу проводить в товаристві молодих жінок. Амурні пригоди йдуть майже безперервним ланцюгом. У нього з'являються інтимні відносини з

привабливою покоївкою Марією, за кілька місяців її змінює красуня Вікторія, щоб у свою чергу поступитися своїм місцем чарівливій мадам Опепен, дружині лікаря Мішле. Крім того, метр мав любовний зв'язок навіть із черницею – сестрою Марією, що належала до ордену кармеліток. Природно, це не сприяло його порозумінню з церквою.

Мішле любив представниць прекрасної статі. Він їх обожнював, схилявся перед ними. Він вважав їх найвеличнішим створінням природи. Він говорив, що жінка – дароносиця життя. На його думку, для чоловіка найвище щастя – бути з коханою жінкою. Одного разу, побачивши при дворі свого молодшого колегу, відомого історика Ернеста Ренана, який щойно одружився й представляв свою красуню-дружину, Мішле промовив: «Подивіться на нього. Що значить сила кохання! Вона перетворює вас на чоловіка. Дивіться на нього: він прекрасний – він схожий на лева!».

Пізніше чоловік напише кілька філософських трактатів, присвячених жінкам. Найвідоміші серед них «Відьма», «Кохання», «Жінка». Перу Мішле належать відомі у Франції вислови та афоризми щодо жінок:

«Жінка консервативна за своєю природою, вона скрізь шукає міцних підстав, і це цілком природно, тому що для домашнього вогнища й колиски потрібний міцний ґрунт».

«Жінку мучить не тиранія чоловіка, а його байдужість».

«Чоловіки – іграшки своїх перемінливих пристрастей, то благочестивих, то бісовських; жінки – іграшки чоловіків».

«Виховувати дівчинку – це виховувати саме суспільство, тому що воно виходить із родини, де душою є жінка».

«Жінка – добрий геній домашнього вогнища, вона забезпечує порядок, економію. Зростання впливу жінок рівносильне покращенню моралі».

Однак жінки, що проминали у його житті були не тими, з якими б він хотів назавжди пов'язати своє життя. Справжнє кохання виявилось попереду.

В 1845 р. Мішле видає філософський трактат «Священик, жінка й родина». У Колеж де Франс він починає читати лекції про Велику Французьку революцію. Мішле одержує попередження про те, що його діяльністю незадоволені у вищих колах і що найближчим часом він може бути підданий громадському осуду й звинуваченню в безбожництві. У квітні того ж року палата перів заборонила роботу Мішле «Священик, жінка й родина».

Увесь 1845 р. Мішле працює над новим філософським твором «Народ». Його «Народ» став певним провісником прийдешньої революції й «весни народів» в 1848 р. У публічних лекціях Мішле починає трактувати історію як історію народних мас. На його думку народ – головний герой історичного процесу: «Великі люди – лише «символи», «пігмеї», що залізли на плечі доброго гіганта – Народу». Історик переконаний, що він має право писати про народ і від його імені: «Я, що вийшов з надр народу, прожив з ним усе життя, працював і страждав разом з ним і більше, ніж будь-хто інший маю право сказати: "Я знаю народ"».

Мішле роз'їжджає по країні й розповідає про ідеали Великої Французької революції, пам'ять про які намагалася знищити тогочасна Липнева монархія. Публічні виступи Мішле проходять не тільки у Франції, але й у Голландії, Бельгії й Німеччині.

Саме тоді чоловік отримує звістку, що його батько при смерті. У листопаді 1846 р. Мішле приїжджає до вмираючого батька, який останні кілька років був прикутий до ліжка. 18 листопада 1846 р. Жан-Фюрсі Мішле помер.

В 1847 р. в умовах наближення революційної бурі Мішле видає фундаментальну роботу «Історія революції». Він читає лекції про Мірабо, Лафайета й інших діячів революції 1789 р. Його з успіхом зустрічають як у Франції, так і за кордоном. Шанувальники (і, звичайно ж, шанувальниці) його наукового та літературного таланту пишуть йому десятки листів.

У жовтні 1847 р. Мішле одержав листа з Відня від мадемуазель Афіни (Атенаїс) Маргарити Міаларе, фрейліни з почету румунської принцеси Кантакузины.

Дівчина писала про своє замилування діяльністю вченого. Мішле було вже 49 років, його шанувальниці – майже на три десятиріччя менше. Вона була навіть на два роки молодшою за його дочку Адель.

Афіна-Маргарита Міаларе була дочкою торгівця з Монтобана, невеличкого міста на південному заході Франції. Цю історичну область прийнято називати Лангедок. Цей регіон славився своїми традиціями, що відрізнялися від решти французьких земель, та своєю особливою мовою – окситанською, що належить до південнофранцузької групи діалектів і має велику спорідненість з каталонським діалектом іспанської мови. Власне кажучи сама назва Лангедок - *langue d'oc*- буквально й означає «мова ок». «Ок» - *oc* – на місцевому діалекті означає «так», на противагу загальнофранцузькому «Уі» - *oui.*

В силу свого фаху батько Афіни Ів Міаларе багато часу проводив за межами будинку. Багато разів у торгівельних справах він перетинав простори Атлантичного океану та Середземного моря. Деякий час на рубежі XVIII-XIX ст. він провів на Гаїті, де навіть був секретарем уславленого ватажка повсталих чорношкірих рабів негритянського командира Туссена-Лувертюра. Бачив комерсант Міаларе й самого імператора Наполеона на острові Ельба. Пізніше оповідання про свої юні роки Афіна опублікує в творі «Спогади дитини». Достаток родини Міаларе завершився зі смертю від тифу годувальника в далекій Луїзіані. Юній Афіні було лише чотирнадцять, коли вона втратила батька, якого дуже любила. Ця смерть стала для неї тяжкою особистою втратою. Вдова Міаларе мала крім Афіни ще й молодшу дочку, тож більше опікувалася нею. Тому дівчина, пройшовши педагогічні курси й отримавши диплом вихователькі, шукала собі можливості заробляти на хліб. Оскільки французькі гувернантки були тоді в моді через загальне захоплення французькою культурою, молоді вихователькі часто знаходили собі місця при

дворах заможних вельмож Європи. Так юна дівчина опинилася у Відні в почеті румунської принцеси.

Однак життя Афіни було складним. Румунський двір жив доволі скромно, а молода вихователька-француженка вела взагалі майже напівзлиденний спосіб життя. Пізніше Афіна згадувала, що майже нікуди не виходила, постійно голодувала й хворіла. Єдиною розрадою для худої й блідої дівчини було читання книжок. Прочитавши твір Мішле «Священик, жінка й родина», мадемуазель Міаларе наважилася написати його автору захопленого листа з подякою за твір і побажаннями подальших успіхів у своїй творчості.

Між Мішле й Афіною зав'язалося жваве листування. Після кількох обмінів листами історик запросив дівчину відвідати його в Парижі.

В той же час Мішле бере активну участь у політичному житті. У грудні 1847 р. він пише лист пруському королю Фрідріху-Вільгельму, у якому просить про полегшення долі його польських підданих, що саме тоді збунтувалися проти свого монарха.

У Колеж де Франс Мішле починає новий курс лекцій «Суспільне відновлення й революція». Уже через два тижні адміністрація Колеж де Франс знову заборонила лекції Мішле, який здобув гучну славу талановитого, оригінального й навіть дещо епатажного науковця, та його близького товариша Кіне. А перед тим були заборонені лекції Міцкевича.

Але народний рух активізовувався щодня. 24 лютого 1848 р. у Парижі спалахнула революція. Луї-Філіпп Орлеанський втік до Англії. Була проголошена республіка. 6 березня Мішле та Кіне в урочистій обстановці відновили читання своїх курсів.

Студенти, що повстали в Латинському кварталі (районі Парижа, де розташовані Сорбонна, Еколь Нормаль та ряд інших вищих навчальних закладів), вимагали введення Мішле до складу Тимчасового уряду. Мішле відмовляється від державних посад, продовжуючи займатися наукою. Про його ставлення до влади свідчить така цитата: «Стати над іншими неважко, важко при цьому залишитися самим собою».

У квітні 1848 р. виходить у світ його твір «Народна біблія». Незабаром з'являється його черговий том «Історії революції». Крім того, Мішле стежить за створенням народних шкіл і розвитком освіти. Він дуже переймався політичними проблемами країни. Збройні зіткнення та кровопролиття, що відбувалися у Парижі й інших містах Франції, викликали в нього щирий біль і горе. Він наголошував на необхідності мирного врегулювання всіх конфліктних питань. Негативно він сприймав і політику Луї-Наполеона Бонапарта, який у грудні 1848 р. став президентом держави, підозрюючи того в імперських амбіціях, що віщувало Франції нові випробування та лихоліття.

Діяльність Мішле широко висвітлювалася в пресі. Безперервним потоком йшли до нього листи з різних міст Франції й з-за кордону. Але дорожче всього для нього були ті, які він одержував з Відня.

Афіна Міаларе, подолавши дівочу сором'язливість й довірившись чесності чоловіка, погоджується приїхати в Париж, щоб побачитися зі своїм кумиром. 8 листопада 1848 р. відбулася їхня перша зустріч. Дівчина була ледь живою від хвилювання. Її шкіра обличчя була білою немов крейда. «О, яка гарненька покійниця!» - відмітив тоді Мішле. «Фантастична блідість! – занотував він. – Суміш алебастру та слонової кістки».

Йому сподобалась її щира сором'язливість, інтелігентність, розум, а також, звичайно, зовнішність і голос. Метр відчув, що має опікуватися цією шанувальницею, яка викликала в його душі глибоку довіру та симпатію. Він відчував: вона потрібна йому – він потрібен їй. При знайомстві виявилася цікава обставина: Афіна як і Мішле дуже полюбляла котів. Пізніше вона навіть напише твір «Мої коти». Та й взагалі дівчина любила природу, тварин. Поблизу будинку вона завжди вирощувала живі квіти.

Сама Афіна згадувала про свою першу зустріч з Мішле, що той нагадав їй її улюбленого батька. Та й обстановка в кімнаті Мішле дуже нагадувала їй батьковий кабінет: книги, писанина, пильні шафи й посеред цього хламу лежав уві сні великий жирний котяра. Таке дочірнє ставлення до великого історика дозволило їй легше пристосуватися до нових обставин.

Вже за кілька тижнів закоханий Мішле зробив Афіні шлюбну пропозицію. Їй же він присвятив свої книги й лекції.

Мішле обожнював своє останнє кохання. Жінку, яку зустрів на схилі років, він вважав для себе персональним уособленням святої Жанни, що має виконати свою місію і врятувати його в період державної катастрофи.

Афіна кілька тижнів розмірковувала. Їй подобався Мішле, але майже три десятиріччя різниці у віці. Вона була молодшою за його дочку. Між Адель і Афіною склалися дуже напружені взаємини. Дочку метра, яка вже була матір'ю трирічної дитини, не радувала перспектива отримати мачуху, молодшу від себе на два роки. Але найгірше в Афіни склалися стосунки з зятем Мішле. Альфред Дюмніль категорично не сприймав Афіну, потенційно відчуваючи, що вона може витіснити його із свідомості Мішле. Він вимагав від дівчини не приймати шлюбну пропозицію метра, говорячи, що його старече захоплення юною дівою швидко мине й буде велике розчарування, яке не принесе щастя ні йому, ні їй. Однак всупереч цьому Афіна прийняла рішення вийти заміж за великого науковця. Альфреду вона відповіла, що стане не тільки жінкою, але й надійною помічницею для свого чоловіка в його науковій і літературній діяльності.

12 березня 1849 р. 50 - річний Жуль Мішле й 23 - річна Афіна Міаларе одружилися в мерії 12 округу Парижа. Свідками Афіни стали поети Беранже й Міцкевич, свідками Жуля – його старі друзі-історики Анрі Поре й Едгар Кіне. Реєструвати свій шлюб у церкві Мішле відмовився.

Одруження Жуля й Афіни певною мірою стало символом єднання Франції, адже обидва належали до різних етнічних спільнот, що на той момент ще не злилися в неподільну сукупність. Парижанин Мішле, вихований на пікардійських традиціях своїх батьків, представляв північно-східний регіон

країни, що межував з Бельгією та знаходився у тісному контакті з німецькою культурою. Окситанка Міаларе походила з південного-заходу Франції, що перебував у тісному економічному та культурному зв'язку з іспанською Каталонією та Середземномор'ям. Це єднання чоловіка та жінки поєднало у шлюбному союзі представників різних кінців країни.

Французька дослідниця Клод Пюжад-Рено, пишучи про шлюб Афіни та Мішле, повідомляє таку інтимну подробицю. Майже вісім місяців після одруження їхні взаємини зберігали платонічний характер. Через чуттєві хвилювання та поважні літа, а також недосвідченість і острах Афіни перед тілесною близькістю, Мішле протягом цього періоду не міг позбавити цноти свою дружину.

Влітку 1849 р. Афіна й Жуль роблять весільну подорож у Бельгію й Ардени. Після повернення з неї Мішле читає в Колеж де Франс лекції про народну освіту, де відкрито заявляє про необхідність покращення жіночої освіти. Науковець неодноразово заявляв: «Виховувати дівчинку – це виховувати саме суспільство, тому що воно саме виходить із родини, де душою є жінка».

Лише в листопаді 1849 р. шлюбні взаємини між чоловіком і жінкою з чисто юридичних перетворилися на фактичні. Афіна завагітніла майже одразу. Мішле не тямив себе від щастя.

Афіна мала приємний мелодійний голос. Мішле подобалося, коли жінка співала. Особливо він полюбляв, коли вона виконувала народні окситанські пісні. Дуже часто він не розумів деяких слів і висловів окситанської мови, тож Афіна йому їх перекладала французькою. Чарівний шарм цієї жінки вражав метра все більше.

Кохання до прекрасної жінки запалило серце й душу 50-річного чоловіка, надало йому нових життєвих сил. Втім, саме шлюб з Афіною розірвав довголітню дружбу між Мішле і його помічником та зятем Альфредом Дюмнілем. Той дорікав тестеві, що його нова жінка взяла над науковцем забагато влади. Зі свого боку Афіна була незадоволена тим, що Альфред втручається в їхні особисті інтимні справи. Мішле надав перевагу своєму останньому коханню перед дружбою. Співпраця Мішле та Дюмніля майже припинилася. Остаточний розрив між тестем і зятем відбувся після смерті Адель 15 липня 1855 р.

В 1850 р. з'являються IV й V томи «Історії революції».

А 2 липня 1850 р. Афіна подарувала вченому другого сина, хлопчика назвали Ів-Жан-Лазар. Перші два імені були іменами батьків Афіни та Жуля. Однак, занедбавши імена двох дідусів хлопчика – Жана Мішле та Іва Міаларе – історик називав його просто – Лазар. Це ім'я втілювало в його очах відновлення революційного руху та воскресіння народу. Згадуючи біблійну аналогію про воскресіння Лазаря, Мішле відчував, що народження сина відновило його сили до активної праці.

Хлопчик народився 2 липня у день поминання померлих. Як виявилося скоро, це було лихе передвіщення. Слідом за великою радістю прийшло велике горе. Через півтора місяці після народження хлопчик помер. Нещасна Афіна, незважаючи на заперечення безбожного чоловіка, встигла охрестити вмираюче немовля. Маленький Лазар пішов на той світ католиком. Бачучи розпач дружини, Жуль визнав «материнське право» на цей акт щодо дитини.

З грудня 1850 р. замість старого друга Мішле Едгара Кіне, що вийшов на пенсію, лекції став читати його зять Альфред Дюмніль. Однак стосунки між зятем і тестем ставали все напруженішими.

Мішле був противником бонапартизму й тому з установленням влади Луї-Наполеона Бонапарта Мішле почав зазнавати переслідувань, поки зрештою його лекції не були заборонені в березні 1851 р. У відповідь на це Мішле видав книгу «Золота легенда про демократію», у якій яскраво охарактеризував антинародний режим Луї-Наполеона. Заборона лекцій Мішле викликала масові хвилювання серед студентів. Сам Мішле відмовився від пенсії, що йому призначив Колеж де Франс.

У червні 1851 р. відбувається знайомство Мішле з відомим російським демократом Олександром Івановичем Герценим, що досить високо озивався про діяльності вченого. Під впливом Герцена з'явилася книга «Польща й Росія. Легенда про Костюшко», а також книга «Солдати революції», що побачила світ вже після смерті автора, в 1878 р. Завдяки Герцену Мішле також скорегував своє бачення Росії. Тепер він висловлювався про неї поважніше, хоча й продовжував вважати її околицею цивілізованого світу, де в найгірших рисах поєдналися тиранії заходу та сходу.

Протиставляючи Росію Польщі, історик зазначав: «Росія не складається ні з чого російського, немає ніякої нації, маємо лише трон і батіг; трон – це німець, а батіг – це козак. Це дозволяє дуже просто зробити розподіл: Росія – це уряд, що не має нації, Польща – це нація, яка не має уряду». В той же час він досить критично ставився до політичних прорахунків Польщі в минулому. Зокрема, він говорив, що Польща була сильною в період релігійної толерантності та м'якості, однак, сприйнявши вплив єзуїтів, розгорнула шалений тиск на православну «козацьку націю», яка відкололася від неї і визнала вплив Росії, залишивши поляків беззахисними перед російським наступом, що в кінцевому підсумку й призвело до загибелі їхньої державності.

В 1852 р. Мішле, Кіне й Міцкевич були офіційно виключені із числа професорів Колеж де Франс. Вони негативно ставилися до реанімування імперії й відмовлялися присягати на вірність Луї-Наполеону Бонапарту, який здійснив 2 грудня 1851 р. державний переворот, фактично проторувавши собі шлях до проголошення себе імператором. Кілька разів Мішле одержував відомості про підготовку його арешту.

11 квітня 1852 історик був усунений від викладання своїх курсів у Колеж де Франс. Його праці були виключенні з університетських списків, заборонені в ліцеях. 19 травня він з гіркотою занотував у своєму щоденнику: «Я засуджую

себе за 2 грудня, я ставлю його за провину не тільки собі, але й усьому «освіченому» класу, всій братії, що пише й ораторствує, пресі та парламенту. Ми нічого не зробили для народу й тому розплачуємося».

У червні 1852 р. він залишає Париж і переїжджає в Нант. Тут він пише твір «Культ полеглих або могили революції», у якому стверджує, що всі завоювання революції були знищені в імперії Наполеона III. Ця книга була опублікована Афіною Мішле вже після смерті чоловіка.

В 1853 р. він робить нове турне по містах Франції. Подовгу гостює в Страсбурзі, де влаштувався службовцем на залізниці його син Шарль. Наприкінці 1853 р. родина Мішле переїжджає в Італію в невелике містечко Нерві. Тут за короткий час на початку 1854 р. з'являються твори Мішле «Жінки й революція», «Демократичні легенди Півночі» (про Костюшко) і «Мученики Росії». А в березні того ж року він написав великий твір-роздум «Бенкет», що вийшов лише в 1879 р., вже після його смерті.

Навесні 1854 р. Мішле відвідав ряд міст Італії, серед яких Геную та Турин. Але серце його тужило за Францією. Улітку того ж року він вирішує повернутися в Париж. Через Шамбері, Женеву й Діжон він у серпні 1854 р. добирається до Парижа, де зупиняється в старого приятеля Анрі Поре, а потім купує невеликий будиночок на вулиці де Люест.

В цей час його країна через мілітарну політику Наполеона III була втягнута у велику війну з Росією. Франція воювала в союзі з Османською імперією, Англією та Сардинським королівством. Цю війну на заході прийнято називати «Російською» або «Східною», у нас її традиційно називають Кримською, адже саме тут був зосереджений головний плацдарм бойових дій.

Мішле з тривогою слідкує за перебігом військових подій. Війну імператора Наполеона III він вважає продиктованою більше особистими амбіціями ніж інтересами держави. Як виявиться згодом, великі витрати та загибель тисяч французів у далекому Криму не принесуть Другій імперії майже ніяких відчутних політичних вигід.

Протягом 1855-го року науковець працює над VII й VIII томами «Історії Франції». У цей час у нього з'являється задум написати філософський трактат «Птах».

У липні 1855 р. він робить поїздку в Бельгію й Голландію. Саме тут його наздоганяє трагічна звістка про смерть його улюбленої дочки Аделі. 17 липня він присутній при її похованні. Мішле починає всерйоз усвідомлювати свою старість. Смерть Аделі стала для нього сильним потрясінням. Історик вважав, що його зять винний у смерті дочки. Він не міг пробачити Альфреду, що той не зберіг його прекрасну Адель і довів до могили безперервними пологами. Той, у свою чергу, вважав звинувачення тестя несправедливими й, переживаючи велику життєву кризу, повністю змінив напрям своєї діяльності. Альфред Дюмніль відійшов від історії та літератури й зайнявся садівництвом та вирощуванням квітів. Проживав у своєму рідному замку Васкоель, наприкінці життя ставши його управляючим.

Тяжкі втрати спустошили Мішле. Робота над «Птахом» й IX томом «Історії Франції» на відміну від попередніх творів просувалася повільно. Вони вийдуть у світ лише навесні наступного року. Але перед цим Мішле має пережити ще одну трагічну втрату. Наприкінці листопада 1855 р. помер давній друг Адам Міцкевич. Він прибув до Константинополя, де намагався організувати польські легіони, котрі повинні були воювати за відродження незалежності його батьківщини. Міцкевич намагався сформувати військові загони з поляків-емігрантів і переправити їх на південь України, де вони у складі союзної армії воювали б проти росіян. Майбутнє місце бойових дій польських легіонів Міцкевичу було добре відоме, адже в 1825-1826 рр. він перебував спочатку в Криму, а потім в Одесі, де навіть деякий час викладав у Рішельєвському ліцеї. Однак намірам Міцкевича так і не суджено було здійснитися. В Константинополі він заразився холерою й помер. Через два місяці його тіло було поховане в Парижі. В 1890 р. прах великого польського поета та революціонера був перепохований у Кракові.

Мішле втратив ще одного близького друга. Він всі частіше починає замислюватися про старість, що наближається, і смерть.

Перед порогом вічності

Єдиною близькою людиною, що допомогла пережити всі ці важкі втрати й потрясіння та залишалася поряд з ним до кінця його днів, була кохана дружина Афіна. Після смерті дочки Адель вона залишилася єдиною жінкою в житті метра. Афіна стала надійною помічницею для Мішле у науковій і літературній роботі. Вона була не лише жінкою, що створювала сімейний затишок для чоловіка, але й близьким другом і співробітником. Саме у співпраці з нею та за її безпосередньої участі Мішле написав низку філософських творів-роздумів про природу: «Птах» (1856), «Комаха» (1858), «Море» (1861), «Гора» (1868).

В 1856 - 1858 рр. оговтавшись від потрясінь, пов’язаних зі смертю новонародженого сина, дочки й близького друга, Мішле плідно працює над історичними й філософськими працями. Відомим його філософським твором стало «Кохання» (1857), до написання якого Мішле надихнула Афіна.

У цей же час він завершує роботу над X, XI, XII томами «Історії Франції». У перервах між випусками книг він проводить свій відпочинок разом з Афіною у Швейцарії, відвідуючи відомі міста: Монтре, Берн, Люцерн. В 1858 р. він повертається в Париж, де створює XIII том «Історії Франції». Однак у голові Мішле дозріває ідея створення нового твору. Через рік Мішле видає філософський роман «Жінка».

Знавець жіночої психології, Мішле у своєму творі оспівує жінку. Намагається кинути виклик чоловічому світу, що майже не рахується з інтересами та потребами прекрасної статі. Хоча критика гудила ці твори

майстра на всі лади й кепкувала з його романтичності, роботи «Кохання» та «Жінка» здобули великої популярності не лише у Франції, а й загалом серед освіченої франкомовної інтелігенції в світі.

Ще через рік виходить у світ його роман «Море». А ще через рік, в 1861 р. з'являється його психологічний роман «Сильвіна або спогади покоївки». У березні цього ж року відбувається знайомство Мішле з Гюставом Флобером, що дуже високо відгукнувся про його творчість. Влітку 1861 р. Мішле повертається до історичних досліджень, плодом чого став вихід наприкінці цього року XIV тому «Історії Франції», що доводив події до правління Людовика XV.

На початку 1862 р. Мішле одержує звістку зі Страсбурга про важку хворобу його сина Шарля. Батько відразу кидає все й приїжджає до узголів'я вмираючого сина. Однак, незважаючи на всі його старання, 16 квітня 1862 р. Шарль Мішле помер від сухот. Хоча батько турботливо доглядав за сином, участь у поховальній процесії він брати відмовився, пояснивши, що відкидає релігійні звичаї щодо поховання небіжчиків. Втім, можливо, йому просто було дуже важко бачити, як в землю закопують його останню дитину.

Важко уявити собі страждання батька, що пережив смерть всіх своїх дітей. Горе остаточно підірвало здоров'я Мішле. Він все частіше думає про гідне завершення свого життя. Але попри все Мішле не випускає з рук пера й наприкінці 1862 р. з'являється його публіцистичний твір «Відьма». Мішле критикував існуючий у Франції режим і католицьку церкву. Він наголошував, що відьомські процеси, інспіровані церквою і в цілому чоловічим світом, були спрямовані в першу чергу проти жіноцтва. Недарма в старовину існувало повір'я, що жінки легше піддаються впливу сатани, а жіноча тілесна привабливість є диявольською спокусою, що має на меті відволікти чоловіка від спасіння душі. Мішле переконливо доводив, що саме жінка була основним об'єктом знищення інквізиції, підтверджуючи свої слова середньовічним принципом – «на одного чаклуна – десять тисяч відьом». На практиці це означало, що на вогнищах палали переважно жіночі тіла. Серед них і Жанна д'Арк, звинувачена у чаклунстві. У передмові до своєї книги автор написав: «З чого починається Відьма? Я заявляю без коливань: із часів розпачу. Глибокого розпачу, породженого світом Церкви. Я заявляю без коливань: Відьма – злочин Церкви».

Письменник прекрасно розумів, що публікація цієї книги викличе новий конфлікт із владою та церквою. Багато видавців відмовилися публікувати «Відьму». Лише в листопаді 1862 р. частина твору в сильно урізаному варіанті нарешті була надрукована у Франції. І тоді Мішле вирішив опублікувати книгу за кордоном, у Брюсселі в друкарні Лакруа та Вербукховена. На початку 1863 р. бельгійське видання «Відьми» з'явилося у Франції. Книга зробила дійсний фурор і відразу була заборонена. Однак це викликало масове перевидання творів Мішле, серед яких були створені раніше та нові – це черговий XV том «Історії Франції» і філософський трактат «Біблія людства». Книги Мішле

високо оцінив Флобер, що неодноразово гостював у вченого, а також автор нашумілого «Життя Ісуса» Ернест Ренан.

21 жовтня 1864 р. помирає Анрі Поре. У своєму щоденнику історик занотував про друга: «Релігійні погляди, які його тримали, нас сильно розлучили»… Науковець ніколи не поділяв щирої релігійності Анрі, вважаючи релігію непотрібною дурницею, що відволікає людство від прогресу.

Жуль Мішле розуміє, що незабаром прийде і його черга. Він не хоче зустріти смерть, не підготувавшись завчасно. Після смерті друга Мішле спалює частину своїх паперів, не бажаючи зберігати їх для майбутнього. Він усвідомлює, що йдуть останні роки його життя, а йому ще багато чого треба встигнути. В 1865 р. він робить подорож у Швейцарію й приступає до роботи над XVI томом «Історії Франції». У наступному році він робить турне по Франції, відвідуючи Монтобан, Брюнікель, Перичо, Лімож, Орлеан. Закінчивши XVI том «Історії Франції», Мішле переходить до XVII-го, що доходить до Великої Французької революції. Тут відбувається стикування «Історії Франції» з «Історією революції», уже написаної Мішле. У такий спосіб XVII том став логічним завершенням фундаментального творіння Мішле «Історія Франції». Матеріал, зібраний у цьому 17-томнику воістину унікальний. Важко повірити, що вся ця робота була пророблена винятково однією людиною. Головна праця всього життя Мішле була завершена. Влітку 1866 р. Мішле надовго прикувала до ліжка лихоманка. Створювалося враження, що дні його злічені. Але богатирський організм навіть у настільки поважному віці (68 років) зумів і цього разу вийти переможцем і перебороти хворобу.

У наступні 1867-1868 роки Мішле стежить за перевиданням своїх робіт, а також пише й випускає у світ два своїх нових есе «Гора» й «Наші сини». У цей період установлюються тісні відносини між Мішле й міжнародною організацією робочого руху Інтернаціоналом, керованим Карлом Марксом. Скептично сприймаючи ідею комунізму, яка повністю суперечить природному людському прагненню до власності, Мішле втім поважав марксистів за щире прагнення урівняти стани, поставити проблему загальної рівності всіх людей незалежно від народження, статусу, віри, раси, національності, статі.

Науковець завжди відзначався неймовірною працелюбністю. Підіймаючись о шостій ранку, він починав свою роботу. Лягав завжди близько десятої вечора. Вечорами любив робити піші неторопливі прогулянки. Завжди був привітним і ввічливим, проте ніколи не приймав запрошень на звані обіди чи вечері. Характер мав спокійний. При спілкування викликав симпатію в людей. Ті, хто його добре знали, відзначали серед його рис якусь душевну теплоту, простоту у взаєминах, щирість і певну дитячість, які не зникали навіть у поважному віці.

Все частіше й частіше Мішле приковує до ліжка стареча неміч.

В умовах загострення кризи II імперії в 1869 р. Мішле створює два твори «Тиран» і «Терор», у яких викриває імперську диктатуру Наполеона III.

Начебто передбачаючи швидку катастрофу імперії й приниження Франції, Мішле закликає бути пильними, тому що правління Наполеона III приведе Францію до загибелі. У відповідь на критику праць Мішле в офіційних газетах він пише нові трактати «Виклик» і «Солдат-громадянин». Одночасно із цим він готовить видання «Історії XIX століття», століття, ровесником якого він був. Влада намагається перетягнути на свою сторону невгамовного старого. У лютому 1870 р. йому було запропоновано стати членом Імперської Академії наук, але Мішле відмовився. В умовах наближення франко-пруської війни, усвідомлюючи всю згубність її для Франції, Мішле виголошує заклик: «Піднімемо прапор миру. Нехай воюють ті, кому потрібна ця війна». Цей заклик був опублікований 12 липня 1870 р., але уряд Наполеона III твердо взяв курс на війну, втягнувши країну в згубну авантюру.

19 липня 1870 р. Наполеон III оголосив війну Прусії. З перших же днів стало ясно, що Франція не готова до війни. Уже в перших числах серпня пруська армія відкинула французькі війська від своїх кордонів і вступила на територію Франції. 5 серпня Мішле підписав «Відозву до німецького й французького народів», виданому в Лондоні представниками прогресивної німецької й французької соціал-демократії. Серед укладачів «Відозви» були Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Луї Блан.

Наприкінці серпня фронт невблаганно наближається до Парижа. Такого Франція не знала із часів Наполеона. Можливо в цей момент у голові Мішле прокинулися спогади далекого дитинства, коли він 15-річним хлопчиною бачив вибухи снарядів армії антифранцузької коаліції неподалік від свого будинку. Мішле прекрасно розумів, що доба II Імперії завершується. 1 вересня армія Наполеона III була розбита й здалася в полон під Седаном. Країні грозила німецька окупація. Мішле вирішує переїхати до Італії. 5 вересня в Монтре він одержує звістку про скинення імператорської влади Наполеона III й проголошення III республіки.

Мішле з’явився на світ в період I республіки, пережив II республіку, а вмерти йому було призначено вже при III республіці. І все це незважаючи на двох королів при Реставрації й двох Наполеонів з їхніми імперіями.

У жовтні 1870 р. Мішле зупинився у Флоренції, де в нього було багато знайомих і друзів. Тут він пише брошуру «Франція зігнута перед Європою», у якій описує принижене й ображене положення Франції, але висловлює сподівання на те, що французька нація оговтається від тяжкої поразки й об’єднається навколо спільного служіння батьківщині.

В 1871 р. Мішле перебуває на грані виснаження. Страждання батьківщини справили на нього тяжке враження. Взимку 1870-1871 рр. ученого надовго прикувала до ліжка важка хвороба й січень-лютий Мішле провів у сильній гарячці. 30 квітня 1871 р. у Мішле відбувається сильний серцевий напад. Лише до середини травня його стан ненабагато покращився. 22 травня він одержує відомості про діяльність і падіння Паризької Комуни й про початок травневого

кривавого тижня. 27 травня останні комунари були розстріляні поблизу стіни цвинтаря Пер-Лашез.

Мішле не вважав себе прихильником Комуни, але кривава розправа над комунарами в цивілізованому Парижі сильно засмутила його. Це спровокувало новий напад. У Мішле відібрало мову й паралізувало праву руку. До самої смерті його права рука так і не змогла відновити свою роботу.

Влітку 1871 р. Мішле відчув себе краще. Він вирішив повернутися до Франції. Останні місяці свого життя історик провів у невеличкому курортному мальовничому середземноморському містечку Гієрі (інколи назву цього міста пишуть як Йєр, Ієр, Гієр), поблизу Тулона.

В 1872 р. він пише I й II томи «Історії XIX століття». Одночасно з цим він відвідує пам'ятні місця, з якими були пов'язані найкращі сторінки його життя.

У жовтні 1872 р. загострюється запальний процес у грудній клітині, знову віднімається права рука. Мішле розуміє, що час відпущений йому долею стрімко минає. Учений поспішає закінчити почате, але працювати стає усе сутужніше й сутужніше. У листопаді 1873 р. він закінчує III том «Історії XIX століття», а в січні 1874 р. пише до нього післямову. Це була лебедина пісня великого майстра.

Остання книга Мішле присвячена XIX віку, його віку, була завершена. Вона починалася словами: «Вік мене задавив».

Він виконав свій борг перед собою й перед батьківщиною. Тепер можна з легкістю прийняти і вічний спокій.

9 лютого 1874 р. після 4-денної агонії Мішле помер в наслідок серцевого нападу у Гієрі. Вірна Афіна була поряд з метром.

Земний шлях Мішле закінчився саме тоді, коли історик вважав свою місію перед країною та народом виконаною. Проте останки Мішле не одразу знайшли спокій після його смерті. Бідолашна вдова Афіна розпорядилася забальзамувати його тіло, щоб перевезти до Парижа на цвинтар Пер-Лашез, де був похований їхній син Лазар. Однак, несподівано для жінки, свої права на спадщину Мішле заявив його зять Альфред Дюмніль. Він приїхав до Гієра, нашвидкуруч провів поховання тестя, опечатав квартиру та рукописи покійного, заявив про свої претензії на паризьку квартиру науковця. Крім того, він звинуватив вдову Мішле у недбальстві та незаконному приписуванні собі ролі співавторки останніх його праць. Афіна почала доводити свої права на спадщину у судовому порядку й врешті-решт виграла справу. Майже всі останні праці Мішле були написані саме її рукою, вона ж здійснювала редагування та доповнення цих творів. Вольова жінка довела, що законно володіє майном померлого чоловіка й має права розпоряджатися його речами та рукописами. Вона добилася перепоховання тіла чоловіка на цвинтарі Пер-Лашез, поблизу могили сина.

Заповіт метра був чітким: «Всі мої папери, листи, щоденники передати лише моїй дружині, яка єдина може їх читати, розбирати, розуміти, що з цього можна опублікувати». Сам Мішле зазначав: «Моя дружина переглянула мої

праці та підготувала книги з природної історії («Птах», «Комаха», «Море», «Гора»)».

Афіна пережила чоловіка майже на чверть століття. Вона підготувала до друку й видала ще кілька творів Мішле, зокрема «Рим», «Бенкет», а також його щоденник у двох томах. Відзначилася жінка й на літературній ниві. Ще за життя Мішле вона опублікувала низку своїх художніх оповідань, серед яких найвідоміші «Спогади дитини» (1866) та «Природа» (1872), які привернули значну увагу читацької публіки й були прихильно сприйняті суспільством.

Афіна Мішле померла 3 квітня 1899 р. й була похована на цвинтарі Пер-Лашез поряд з сином і чоловіком.

Місце вічного спокою великого майстра слова та знавця минулого досі залишається об'єктом паломництва шанувальників його таланту та просто любителів старовини. Могилу Мішле прикрашає надгробок скульптора Маріуса-Жана-Антоніна Мерс'є й архітектора Жана-Луї Паскаля.

Пам'ятник, створений Мерсьє та Паскалем, символізує служіня Історії й містить епітафію: «Que Dieu reçoive mon âme reconnaissante de tant de bien, de tant d'années laborieuses, de tant d'amitiié!»

«Нехай Господь прийме мою душу, вдячну за стільки добра, стільки років важкої праці та стільки дружніх почуттів!»

«Історик-лірик»

«Поет історії», «історик романтичного напряму», «історик-лірик» – всі ці епітети адресувалися Мішле.

Життя й діяльність Жуля Мішле являє приклад щирого й безкорисливого служіння батьківщині. Мішле можна з повною впевненістю зарахувати до відданих патріотів Франції. Це був невтомний дослідник з невичерпною працездатністю. До останніх днів свого життя Мішле не випускав з рук пера, створюючи історичні, філософські й літературні твори, що зробили його ім'я безсмертним.

Інтереси рідного народу завжди залишалися головними в житті історика. Страждання простих людей, біди Франції болем відгукувалися у його щирому серці. Мішле відчував, що має виконати важливу місію, покладену перед ним долею, він знаходиться у великому боргу перед своєю нацією, своїми предками та рідними. Його святий обов'язок – творити для народа. Тільки виснажлива інтелектуальна праця для суспільного блага могла виправдати його комфортне життя у порівнянні з побутом простих людей. У листі до друга Едгара Кіне від 24 січня 1846 р. він так сформулював своє найголовніше творче кредо, звертаючись до самого себе: «Якби ти працював разом з народом, то не міг би

працювати для нього. Заспокойся ж! Якщо ти напишеш для батьківщини її історію, твій добробут буде тобі пробачений».

Мішле завжди боявся втратити зв'язок з народом, відірватися від простих людей. Він говорив: «Найважче – це не підійматися нагору, а залишатися самим собою – підіймаючись». І це йому вдалося повною мірою.

Майстерність науковця заворожувала. Він вправно вживався в різні образи, він реально відчував дух описуваної епохи, намагався розуміти душу короля, селянина, жінки, дитини і навіть тварини. Відомий письменник і філософ Іполіт Тен, аналізуючи психологізм і чутливість творчості історика, так написав про Мішле: «Автор ніколи не полишав свого фаху, він розширював його кордони. Він ставав на бік дітей, простих людей, народу. Він приймав сторону звірів і птахів».

Надзвичайна вразливість, романтичність є тими елементами, що поєднують його різноманітні праці з історії, природознавства та психології. Батьківщина й родина були для нього постійно предметами боготворіння. Родина, в очах Мішле, була основою держави; любов до родини в нього була пов'язана з любов'ю до батьківщини, а ця остання – з любов'ю до людства.

Мішле можна вважати одним з перших систематизаторів історії Франції, що створили універсальну, повну й всеосяжну історію своєї країни. Важко повірити, що цю колосальну роботу змогла виконати одна людина.

Творча спадщина Мішле ще не вивчена повною мірою. Тим часом роль його в історії величезна. Він вплинув на весь наступний розвиток історичної науки. Засновники відомої французької школи «Анналів» Марк Блок і Люсьєн Февр, вважали Мішле своїм учителем, психологічність історіописання якого наштовхнула їх на пошуки нових шляхів розвитку історичної науки.

Задовго до Фрейда Мішле звернув увагу дослідника, щоправда, в аспекті минулого, на сферу сексуальності, табуйовану в суспільстві до того через жорсткий церковний тиск. Взаємини чоловіків і жінок та їхній вплив на розвиток людства в цілому до Мішле не розглядав жоден історик.

Мішле може бути прикладом для наслідування й предметом замилування для будь-якого вченого. Відмінною рисою Мішле є те, що служачи одночасно й Кліо й Франції, він ніколи не поступався своїми принципами, говорив тільки правду, навіть якщо вона була гіркою чи неугодною комусь. Жуль Мішле всім своїм життям довів істинність своїх ідеалів.

Вибрана бібліографія про Мішле

Твори Мішле опубліковані російською мовою

1. Мишле Жюль. Обозрение новейшей истории. – СПб.: тип. А.Воейкова и К°, 1838. – 296 с.
2. Мишле Жюль. Краткая история Франции до Французской революции. – СПб.: тип. Деп. внеш. торговли, 1838. – 330 с.
3. Мишле Жюль. История Франции в XVI в. – СПб.: тип. Штаба Отд. корп. внутр. стражи, 1860. – 136 с.
4. Мишле Жюль. Реформа (Из истории Франции в XVI в.). – СПб.: тип. Штаба Отд. корп. внутр. стражи, 1861. – 120 с.
5. Мишле Жюль. Море. – СПб.: ред. журн. "Рассвет", 1861. – 120 с.
6. Мишле Жюль. Женщина. – Одесса: А.С.Великанов, 1863. – 300 с.
7. Мишле Жюль. Царство насекомых. – СПб.: тип. И.Маркова и К°, 1863. – 260 с.
8. Мишле Жюль. Птица. – СПб.: "Книжник" - маг. для иногородних (И.В.Вернадского), 1878. – 330 с.
9. Мишле Жюль. История XIX в. Т.1-3. – СПб.: тип. Ф.С.Сущинского, 1882-84.
10. Мишле Жюль. Характеристика Плутарха. – М.: Изд. "Нар. б-ки" В.Н.Маракуева, 1888 (Тип. Т-ва М.Г.Кувшинова).- XLVIII, 290 с.
11. Мишле Жюль. О системе и жизни Вико. Ист.-биогр. этюд. – Харьков: А.Д.Карчагин, 1896. – 300 с.
12. Мишле Жюль. Очерк современной истории. – М.: тип. В.И.Воронова, 1912. – 200 с.
13. Мишле Жюль. Жанна Дарк. – Пг., 1920. – 200 с.
14. Мишле Жюль. Кордельеры и Дантон. – Пб.: Всемирная литература, 1920. – 136 с.
15. Мишле Жюль. Народ / В.Г.Дмитриев (подгот.), Ф.А.Коган-Бернштейн (подгот.). — М. : Наука, 1965. — 207 с.
16. Мишле Жюль. Ведьма: Роман истории: Пер. с фр. / В.Фриче (ред.). — К. : Україна, 1994. — 271 с.
17. Мишле Жюль. Ведьма: Роман истории: Пер. с фр. / В.Сапов (вступ.ст., подготовка текста). – М.: Республіка, 1997. – 463 с.

Праці, присвячені Мішле

1. Алпатов М. А., Политические идеи французской буржуазной историографии XIX века / Отв. ред.: Косминский Е.А. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 406 с.
2. Батай Жорж. Литература и Зло: Эмили Бронте. Бодлер. Мишле. Блейк. Сад. Пруст. Кафка. Жене / Н.В.Бунтман (пер.с фр.и коммент.), Е.Г.Домогацкая (пер.с фр.и коммент.). — М.: Издательство МГУ, 1994. — 166 с.
3. Герье В. Народник в французской историографии. Жизнь и сочинения Мишле // Вестник Европы. 1896. Часть 1 (март). С.94-139.
4. Далин В.М. Историки Франции XIX-XX веков. – М.: Наука, 1981. – 328 с.
5. Кареев Н.История Великой французской революции Мишле (глава из 1-го тома труда «Историки Великой французской революции»). – Л.: Колос, 1924. – 296 с.
6. Реизов, Б.Г. Французская романтическая историография (1815-1830). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1956 г. – 536 с.

7. Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России (70-е годы XIX – нач. 40-х годов XX века). – К., 1994. – 200 с.
8. Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-і рр. XIX – поч. XXI ст.). – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – 247 с.
9. Материал для его характеристики дают изданные вдовою его из его записок «Ma jeunesse» (1884; см. А-в, «Новая книга о Мишле», в «Вестнике Европы», 1884, 5) и «Mon Journal. 1820—1823» (1888). Ср. о Мишле essai Тэна (переведено в «Русской мысли» 1886, 12).
10. Barthes Roland**.** Michelet par lui-même. P.: éd. Seuil, 1954. 176 p.
11. Calo, Jeanne, La création de la femme chez Michelet. P.: Nizet, 1975. 525 p.
12. Claretie, Jules. La canne de M.Michelet: promenades et souvenirs. Préface d'Alfred Mézières. P.: L.Conquet, 1892. IV, 256 p.
13. Corréard J.F. Michelet, sa vie, son œuvre historique. P.: H.Lecene & H.Oudin Editeurs, 1886. 240 p.
14. Corréard J.F. Michelet. P.: H.Lecene & H.Oudin Editeurs, 1892. 240 p.
15. Fauquet, Éric. Michelet ou la gloire du professeur d'histoire. P.: Éditions du Cerf, 1990. 456 p.
16. Febvre, Lucien. Michelet et la Renaissance. P.: Flammarion, 1992. 220 p. Febvre, Lucien. Michelet 1798-1874, Genève-Paris, Éditions des Trois Collines, collection «Les classiques de la liberté». 161 pp.
17. Halévy, Daniel, Jules Michelet, Paris, Hachette, 1928. Fauquet, Eric, Michelet ou la gloire du professeur d'histoire. P.: Cerf, 1990. 190 p. Le Goff, Jacques. "Les Moyen Age de Michelet", dans Pour un autre Moyen Age, P.: Gallimard, 1977. 1400 p.
18. Mialaret (Athénaпs-Marguerite, Mme Jules Michelet) (1826-1899), Mémoires d'une enfant. P.: Librairie Hachette, 1867. 398 p.
19. "Michelet: le poète de l'histoire", Le Figaro littéraire, 26 juin 1998.
20. Michelet Jules. Écrits de jeunesse: Journal (1820-1823) - Mémorial - Journal des Idées. Texte intégral, établi sur les manuscrits autographes et publié pour la première fois, avec une introduction, des appendices, des notes et de nombreux documents inédits. P.: Gallimard, Édition de Paul Viallaneix, 1959. 444 p.
21. Michelet Jules. Journal. Texte intégral, établi sur les manuscrits autographes et publié pour la première fois avec une introduction, des notes et de nombreux documents inédits par Paul Viallaneix. T I: (1828-1848). P.: Gallimard, Édition de Paul Viallaneix, 1959. 936 p.
22. Michelet Jules. Journal. Texte intégral, établi sur les manuscrits autographes et publié pour la première fois avec une introduction, des notes et de nombreux documents inédits par Paul Viallaneix. T II: (1849-1860). P.: Gallimard, Édition de Paul Viallaneix, 1962. 896 p.
23. Michelet Jules. Journal. T III: (1861-1867). - Texte intégral, établi sur les manuscrits autographes et publié pour la première fois avec une introduction, des notes et de nombreux documents inédits par Claude Digeon. P.: Gallimard, Édition de Claude Digeon, 1976. 776 p.
24. Michelet Jules. Journal. T IV: (1868-1874). - Texte intégral, établi sur les manuscrits autographes et publié pour la première fois avec une introduction, des notes et de nombreux documents inédits par Claude Digeon. P.: Gallimard, Édition de Claude Digeon, 1976. 656 p.
25. Mirecourt, Eugéne de (1812-1880). Michelet. P.: G.Havard, 1859. 89 p.
26. Mitzman, Arthur. Michelet ou la subversion du passé - Quatre leçons au Collège de France, Paris, La Boutique de l'histoire - Histoire de l'histoire, 1999. 214 p. Lire le compte rendu de Thomas Roman sur le site Parutions.com

27. Monod, Gabriel. La vie et la pensée de Jules Michelet (1798-1852). P.: Champion, 1923, 2 vol. 388 et 262 pages.
28. Monod, Gabriel. Les Maîtres de l'histoire : Renan, Taine, Michelet. P.: Calmann Lévy, 1894, XIV. 313 p.
29. Moreau, Thérèse. Le sang de l'histoire. Michel Et, l'histoire et l'idée de la femme au XIXe siècle. P.: Flammarion, 1982. 170 p.
30. Noël Eugene J. Michelet et ses enfants. P.: Maurice Dreyfous, 1878. - 376 p.
31. Petitier Paule. Jules Michelet, histoire d'un historien. P.: Grasset, 2006. 480 p.
32. Quinet, Hermione (Mme Edgar Quinet). Cinquante ans d'amitié, Michelet-Quinet: 1825-1875. P.: Armand Colin, [1899]. 370 p.
33. Viallaneix Paul. La Voie royale: essai sur l'idée du peuple dans l'œuvre de Michelet. P.: Delagrave, 1959 – 541 p. nouv. éd. P.: Flammarion, 1971.
34. Viallaneix, Paul, Michelet, les travaux et les jours, 1798-1874. P.: Gallimard, 1998. 591 p.
35. Viallaneix, Paul, (dir.), Michelet. Cent ans après. Grenoble: Presses universitaires de Grenoble, 1975. 370 p.

Костомарови

Микола Іванович Костомаров (1817-1885)

Аліна Леонтіївна Костомарова (Крагельська-Кисіль)
(1830-1908)

Історик «двох руських народностей» Микола Костомаров

Істинний науковець має бути й поетом. Науковець не-поет може принести користь як збирач матеріалу, - лише поет може бути творцем і в науці.
Микола Костомаров

Ім'я видатного історика, літератора, педагога та громадського діяча Миколи Івановича Костомарова (1817-1885) виділяється серед найвизначніших постатей у XIX ст. Він був близьким товаришем письменників Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та Миколи Чернишевського, істориків Ізмаїла Срезневського й Олександра Пипіна, художника Миколи Ге, став розробником багатьох ключових проблем нашого минулого та прославився як автор першої політичної програми національного відродження українського народу та відтворення державної самостійності України, зробив вагомий внесок в розвиток ідей демократії та слов'янського братерства. Водночас, він проводив величезну роботу спрямовану на розмежування історичного матеріалу Росії та України, адже російському царизму було вигідно подавати «руську» («русскую») історію, як єдине ціле, наголошуючи на спадковості Московського царства від Київської Русі. По суті, хід «руської» історії трактувався як незмінний у тих самих кордонах протягом тисячі років і відзначався лише «перенесенням» столиці з Києва до Москви. Костомаров виступив проти такого змішування минулого двох братніх, але окремих народів, заклавши основи сучасного бачення концепцій історій України та Росії.

Обставини народження історика та дитячі роки

Костомарови давній дворянський рід. Саме родове ім'я походить від слова «костомарий», тобто кремезний, широкоплечий, яке, очевидно, було характерною ознакою родоначальника цього роду. В XVI ст. в літописах згадувався Самсон Мартинович Костомаров, боярський син за Івана Грозного, який втік з Московщини до Литви й був наділений тут маєтностями в Білорусії та на Волині. Його онук Петро Костомаров в часи Хмельниччини пристав на бік Богдана, за що втратив свої володіння у межах Речі Посполитої. Одружившись з дочкою козацького старшини Юрася Блюма, Петро Костомаров оселився на півночі Слобідської України поблизу Острогозька (нині Воронізька область Російської Федерації). Тут виникла слобода Юрасівка, основне населення якої складали вихідці з українських земель. У

навколишніх селах також проживали селяни-вихідці з різних регіонів України. Дворяни Костомарови кілька десятиліть несли військову службу російській монархії. Батько майбутнього історика Іван Петрович Костомаров народився у 1769 р. Воював в армії уславленого полководця Олександра Васильовича Суворова, брав участь у штурмі Ізмаїла в 1790 р. Після перемоги над турками вийшов у відставку в чині капітана й проживав у своєму маєтку Юрасівці, де мав 14 тисяч десятин орної землі, багаті сінокісні угіддя, ліси, пасовища та 400 душ кріпаків, переважно українців.

Іван Петрович був нетиповим для свого часу поміщиком. Він любив читати, захоплювався працями французьких просвітителів Вольтера, д'Аламбера, Дідро, Руссо та ін. Були у його бібліотеці твори Пушкіна, Жуковського й «Енеїда» Івана Котляревського. Спілкувався відставний капітан без погорди зі своїми кріпаками й навіть працював разом з ними. Говорив, що всі люди від народження є рівними. Проповідував матеріалістичні ідеї про відсутність Бога та можливість лише земних благ. Характеру Іван Петрович був запального, міг розлютитися й вдарити кріпака, про що згодом шкодував й давав постраждалому подарунки. Одного разу, розсердившися, що йому не несуть їсти, він у припадку гніву перебив дорогий сервіз з саксонського фарфору.

Коли прийшов час подумати про одруження та сім'ю, Іван Петрович, якому вже перевалило за сорок, одібрав зі своїх юних кріпачок облюбовану красуню-українку Тетяну Мильникову (за іншими даними - Мельникову), на 29 років молодшу за нього, й відправив дівчину навчатися шляхетних манер у Москву, щоб по закінченні її освіти одружитися з нею. Проте Тетяна не змогла повністю пройти курс для благородних дівиць. В 1812 р. 14-річна дівчина була змушена залишити Москву, яку захопили французи, й повернулася до Юрасівки.

Красуня-кріпачка поселилася в панському домі. Мала окремі кімнати. Багато парубків були б щасливими обвінчатися з нею, залицялися до скромної дівчини, однак поміщик призначив її бути своєю. Через певний час юна Тетяна завагітніла й 4 (16) травня 1817 р. народила сина Миколу, головного героя даного оповідання.

Злі язики, незадоволені привілейованим становищем Тетяни, яка ще недавно була кріпачкою, а тепер стала панною, почали говорити, що невідомо, чи то дійсно панський син. Мов ходили до дівчини й інші хлопці. Й Іван Петрович спочатку засумнівався. Однак переконався, що всі наклепи не мають підстав. Через кілька років по народженню Миколи він обвінчався з матір'ю своєї дитини. Тепер Тетяна Петрівна Костомарова стала юридично вільною та повновладною господинею над своїми колишніми односельцями, що залишалися у кріпацькій неволі. Маленький Микола нічого не знав про своє незвичне соціальне походження й змалечку вивховувався як панич, син Івана Петровича. Той дуже радів, що має такого розумного й кмітливого сина, хвалився ним перед своїми родичами й товаришами. Батько сам взявся

виховувати сина. Загартовував його організм, обливаючи холодною водою, навчив читати й писати російською та французькою мовами. Дуже часто вони купалися у річці, навіть у крижаній воді, ходили гуляти у навколишні ліси чи каталися на возі. Звичку Івана Петровича гуляти в лиху погоду – дощ, сніг – всі вважали дивною примхою. Пізніше її успадкував і його син. Коли хлопчик підріс, батько подарував йому коня, й той залюбки катався верхи. В 10-річному віці батько звозив Миколу до Москви, де той вперше відвідав театр. Хлопчик був вражений цим мистецтвом. Протягом року панич навчався в приватному московському пансіоні, де вражав своїх учителів здібностями до різних наук і мов, здобувши репутацію диво-дитини. Найважчим предметом для Миколи, який той ніяк не міг опанувати, виявилися танці.

Навчання у Москві для хлопця було перерване хворобою. За ним приїхав батько й забрав додому підлікуватися на літо 1828 р. Було вирішено, що Микола повернеться до пансіону після літніх канікул.

Одного разу, 14 липня 1828 р. Іван Петрович сів на віз, запряжений парою коней, щоб проїхатися навколо Юрасівки по лісу й подихати свіжим повітрям. Поблизу себе він посадив і 11-річного Миколку. Однак хлопчик, трохи проїхавши з батьком, зіскочив з воза й сказав тому, що краще позабавляється, стріляючи з саморобного лука.

Звечоріло. Проте барин не повертався додому. Молода дружина Тетяна Петрівна почала переживати за чоловіка. Коли село огорнула темрява, на похмурому чорному небі з’явився зловісний криваво-червоний місяць. Раптом до панського будинку забіг схвильований візник й повідомив, що підводу несподівано понесли коні, самого його викинуло на повороті, а Іван Петрович вилетів з повозки й потрапив прямо під копита ошаленілих тварин. На світанку наступного дня скривавлене тіло загиблого поміщика з розтрощеною головою було знайдене на лісовій галявині. Земська поліція, яка відкрила слідство, дійшла висновку, що той загинув внаслідок нещасного випадку. Проте слідчі залишили без уваги заяву вдови померлого про зникнення скриньки з великою сумою грошей, яку мав з собою Іван Петрович, вирушаючи, як потім з’ясувалося, у цю фатально-трагічну подорож.

Смерть батька відкрила перед маленьким Миколою незвичні обставини його народження. Згідно тогочасним правовим нормам, він народився ще до офіційного укладання шлюбу між батьком і матір’ю, а, отже, юридично вважався сином кріпачки й… власністю свого батька. Якби це не безглуздо виглядало, але Микола був по закону кріпаком свого батька. Той розумів цю ситуацію й готував документи, щоб юридично оформити звільнення сина від своєї ж залежності, проте робив це неквапно й не встиг закінчити всю правову процедуру через раптову загибель.

Оскільки після смерті все майно померлого ділилося між його спадкоємцями, то й кріпаки покійного Костомарова мали бути поділеними між його родичами. Формально, головною спадкоємицею вважалася Тетяна Петрівна, вдова загиблого. Однак відразу після смерті Івана Петровича

з'явилися племінники того по рідній сестрі Ровньови, які почали вимагати від нещасної Костомарової віддати їм майно дядька, що по праву належить саме їм. Вони нагадували жінці, що вона сама ще не так давно була кріпачкою, стала вільною тільки з ласки свого закоханого в неї господаря й не має права володіти його майном. Як засіб тиску на жінку, щоб зробити її поступливою у питаннях спадкоємності, брати Ровньови нагадали їй, що її син Микола юридично є кріпаком. Вони змусять його займатися тим, що відповідає його соціальному стану. Один з них говорив, що зробить Миколу своїм козачком, щоб прислуговував йому вдома. Деякі кріпаки почали насміхатися над горе-паничем: «Ну що, Миколо, скінчилося твоє панство! Тепер ти такий же, як і ми!».

Тетяна Петрівна побоялася вирішувати справи через суд. Впливові зв'язки Ровньових і хабарництво суддів могли повернути справу не на її користь, а йшлося про долю її єдиного сина. Жінка погодилася віддати маєток і кріпаків Ровньовим в обмін на волю Миколи та деяку суму грошей. Їй також було дозволено залишити собі кількох найближчих кріпаків. На отримані гроші Тетяна Петрівна придбала невеличку ділянку землі в тій же рідній Юрасівці, де завела господарство, що приносило деякий прибуток і дозволяло їй пристойно жити з сином. Оформлення всіх необхідних документів для звільнення Миколи від кріпосної залежності зайняло кілька років. Лише в 1832 р. 15-річний хлопець став юридично вільним.

Згодом відкрилися й обставини раптової загибелі Івана Петровича. Як виявилося, він був убитий своїми селянами-великоросами. У змові проти пана взяли участь візник, лакей-п'яниця та камердинер. Того страшного дня вони напали на свого господаря, щоб убити й пограбувати його. Костомаров-старший боронився, однак злочинна трійця забила його й забрала скриньку з грішми. На ці кошти пізніше були підкуплені слідчі, що винесли вердикт про трагічну загибель поміщика під кінськими копитами. Один з убивць свого пана не зміг винести тяжкого гріха й через п'ять років зізнався перед односельцями у цьому злочині. Він винив у ньому й самого покійного, який вчив, що Бога немає й треба жити лише на цьому світі. Убивць було заслано до Сибіру.

Загибель батька-безбожника дуже вразила юного Миколу. Все життя він був дуже набожним і постійно молився в церкві за упокій душі його грішного родителя. Вся натура Костомарова була пронизана якимось релігійним містицизмом.

Перші кроки в науці

Тетяна Петрівна турбувалася за сина. Миколу відправили до приватного пансіону у Воронежі. Незважаючи на пристойні кошти за утримання учнів-пансіонерів, що належали до навколишніх дворянських родин, освітою дітей

тут особливо не переймалися. Головною метою виховання було навчити хлопчиків вільно говорити французькою та пристойно поводитися у шляхетному товаристві. Микола, який постійно сидів за книгами, був білою вороною серед своїх ровесників. Дворянські діти переважно й самі не бажали здобувати знань. Як правило, для кожного з них батьки вже приготували чиновницьку чи військову стезю, яка після нетривалої служби, за заведеним тоді звичаєм, мала б закінчитися відставкою та проживанням у родовому маєтку. Найважчим предметом для маленького Костомарова виявилися танці. Як згадував він сам: «В останньому мистецтві і тут, як колись в Москві, я був визнаний чистим ідіотом; крім моєї фізичної незграбності і нестачі грації в рухах я не міг утримати в пам'яті жодної фігури контрдансу, постійно збивався сам, збивав інших і приводив у сміх і товаришів, і утримувачів пансіону, які ніяк не могли зрозуміти, як це я можі вміщати у пам'яті безліч географічних та історичних імен і не в змозі завчити такі звичайні речі, як фігури контрдансу. Я пробув у цьому пансіоні два з половиною роки і на щастя для себе був з нього вигнаний за знайомство з винним погрібом…».

За проступок Костомарова відшмагали розгами й відправили додому. Тетяна Петрівна ще раз повторила екзекуцію нерадивого сина й довго сердилася на нього. Однак в 1831 р. Микола поступив до третього класу воронезької гімназії. Він поселився в учителя латини Андрія Івановича Белинського, родом галичанина, який вже понад тридцять років проживав у Росії. Це був добрий, але суворий чоловік. Він часто шкодував, що скасували «субітки», тобто обов'язкове лупцювання учнів по суботах, як це було прийнято раніше.

В гімназії процвітало знущання над учнями, насильство, хабарництво, здирництво, неуцтво, грубощі, формалізм. Однак і в таких умовах Микола завжди виділявся, як здібний учень, що подає великі надії. Влітку він проводив канікули у матері в Юрасівці. Переважна більшість гімназистів не збиралася здобувати вищу освіту після закінчення гімназії. Серед випускників свого року лише один Костомаров одразу після гімназії в 1833 р. поступив до університету.

В серпні 1833 р. 16-річний Микола став студентом історико-філологічного факультету Харківського університету. На той час це був єдиний університет в Україні. Юний Костомаров квартирував у професора латини Петра Івановича Сокальського. Він і декілька інших студентів знімали окремі кімнати у будинку професора, що було тоді звичною практикою, приносячи власнику додатковий прибуток. Костомаров навчився палити люльку. Ця шкідлива пристрасть одного разу ледь не привела до пожежі. Втім заядлим курцем Микола не став й згодом покинув цю звичку.

Цікавість до стародавніх мов прилучила Костомарова до читання в оригіналі класичних творів античної літератури. Захоплення героїчною класикою якось призвело до трагікомічного випадку в його біографії. Жваво уявивши собі епізод Гомерової «Іліади», коли Ахіл тяг за своєю колесницею

тіло забитого ним Гектора, юнак вирішив відчути на собі це дійство. Костомаров мав бути Гектором, а його товариш Ахілом. Миколу прив'язали за ноги до візка й поволочили по землі. Через кілька десятків кроків такого шляху експеримент припинили. Дорослі побачили й наказали зупинити знущання. Голова Миколи була в крові. Правда, рани загоїлися. А професор Сокальський згодом завжди зі сміхом згадував: «Ну пригостили мене! Дали можливість побачити давнину в особах!».

Костомаров виявив особливі успіхи у вивченні давніх і нових мов. Один час серйозно займався музикою і навіть придбав собі за 300 крб. фортепіано та найняв для себе учителя. Проте після кількох місяців музицирування він полишив це заняття.

Хабарництво, протекціонізм, нехлюйство процвітало й у Харкові. Для більшості студентів отримання знань в університеті було неважливим. Їх цікавив лише диплом. Під час іспитів гроші давали можливість отримання гарних оцінок. Інколи за їх допомогою вирішував проблеми й Микола, щоб підстрахуватися на екзаменах. Однак користувався він цим рідко й здебільшого покладався на власні знання. Пізніше Костомаров з гумором згадував, як на іспиті з філософії так заморочив голову професора словесним безглуздям з різними «абсолютами» й «абстрактами» на кшталт німецької філософії, що той поставив йому в екзаменаційній відомості «превосходно».

Серед професорів Харківського університета, що мали вплив на становлення Костомарова як науковця, можна згадати Петра Петровича Гулака-Артемовського, відомого українського поета, та Ізмаїла Івановича Срезневського, дослідника запорізького козацтва. Обидва викладали у Костомарова історію. Молодий Микола серйозно захопився вивченням минулого України. Особливо важливим був вплив Срезневського, який, будучи росіянином, дуже цікавився українською історією. Костомаров відчуває й у собі українське коріння, на яке він раніше не звертав уваги, вважаючи себе «природным великороссиянином». Захоплення українською історією та культурою привело його до думки збирати та вивчати зразки народного фольклору, писати самому твори українською мовою.

На початку 1836 р. Микола захворів на віспу. Хвороба виявилася тяжкою. Серед його однокурсників навіть пішла чутка, що він помер. Ледве оговтавшись, Костомаров повернувся до навчання, яке успішно закінчив через рік. В січні 1837 р. він отримав ступінь кандидата історії.

Провівши кілька місяців у матері, 20-річний юнак вирішив піти стопами батька й спробувати себе на військовому поприщі. Він поступив юнкером до Кінбурнського військового полку, який перебував в Острогозьку. Проте армійська кар'єра виявилася для нього непривабливою. Маючи поганий зір, зіпсований постійним сидінням за читанням книг і старовинних документів, Костомаров не мав перспектив, як кадровий офіцер. Відсутність стройової виправки, нездатність до військових вправ і несприйняття армійської муштри приводили його до думки про помилковість кар'єри офіцера. Більше часу він

проводив у полковому архіві, де зберігалися цікаві папери ще з козацьких часів, ніж на плацу. Врешті-решт, командир полку викликав небоєздатного юнкера до себе й запропонував зайнятися наукою, а не військовою службою. До цієї думки схилявся й сам Костомаров.

Восени 1837 р. Микола знову повернувся до Харкова. Він вирішив здобути науковий ступінь магістра історії, щоб серйозно зайнятися науковою діяльністю. Багато часу він просиджував у бібліотеках, архівах, приватних зібраннях документів. Читав давні літописи та новітні історичні дослідження. Ходив по селах і записував народні перекази, пісні, легенди. Охоплений романтичним почуттям, Костомаров намагався довести велич і красу культури українського народу, який він визнавав для себе рідним. Він перечитав усе, що було написане українською мовою. А було на той час написано небагато: «Енеїда» та ще кілька творів Івана Петровича Котляревського, оповідання Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка, окремі праці Петра Петровича Гулака-Артемовського, Михайла Олександровича Максимовича тощо. З багатьма українськими письменниками Костомаров був знайомий особисто. Кілька разів він їздив до Квітки в його село Основу, що дало йому літературний псевдонім. Микола постійно контактував з Гулаком-Артемовським, Срезневським, а згодом і Максимовичем.

Костомаров зрозумів, що сам погано володіє українською мовою, хоча й з дитинства чув її від матері та односельців у Юрасівці. Він почав вдосконалювати своє знання цієї мови. У якості словника йому слугував його 16-річний слуга Фома Голубченко, який пояснював паничу значення українських слів, яких той не міг второпати. Особливо вразили романтичну душу молодого історика народні пісні. Мелодійні наспіви навіювали йому ліричні поетичні рядки, які згодом лягали на папір. Читаючи свої вірші друзям, серед яких було багато українців, Костомаров наштовхувався на несприйняття українського слова в літературі. Над ним кепкували й радили віршувати російською. Однак він вперто продовжував свої літературні спроби.

Однією з таких поезій Костомарова є вірш «Поцілунок», опублікований у 1839 в його збірці "Українські балади", що пройшла цензурну перевірку, в Харкові під псевдонімом Ієремія Галка.

«…Тоді-то, північною саме добою,
Під сльоту, під дощ зійдемось ми з тобою.
Край старої церкви ти стрінеш мене,
І я обійму, поцілую тебе!

І вітер холодний там зле завиватиме,
Потрухлі віконниці в церкві хитатиме,
А ми собі будемо все миловаться.
Тоді вже нам, серце, шкода й розлучаться!..»

Сердечні переживання юнацької душі виливалися в цих рядках. Не маємо чітких свідчень, проте, без сумніву, бездонні дівочі очі, гнучкий стан, довга коса привертали увагу молодого науковця. Його романтичні мрії про розділене кохання реалізовувалися на папері.

А скільки трагічних історій про обдурених і зневажених хлопцями дівчат, доводилося чути Костомарову в селах. Напевно, не раз і він сам бачив одиначок-покриток, які не зберегли дівочої цноти, піддавшися велінням серця, що привело їх до біди. Ці хвилюючі історії знайшли відгомін у його поезії «Зірочка». У цьому вірші розповідається, як дівчина не вберегла свою цноту, сповила немовля й живцем закопала його в землю, щоб приховати свій гріх. У примітці автор згадує народне повір'я: як падає зірка, значить дівка комусь віддалася.

Друкуючи свою поетичну збірку «Українські балади», Костомаров не міг здогадуватися, що в імперській столиці, в Петербурзі в цей же час готував до друку свої вірші ще один патріот-українець, який зазнав тяжкої кріпацької неволі – Тарас Шевченко.

Майже одночасно з Шевченковим «Кобзарем», в 1840 р. Костомаров випустив свою другу збірку поезій «Вітка». Серед віршів, зібраних тут, багато пронизані ліричністю та душевними почуттями. Надією на взаємність у коханні бринить поезія «Нічна розмова», яка відтворює за формою склад народної пісенної творчості:

«- Ой ти, дівчино,
Гожого стану!
Вийди до гаю
Або к бур'яну.
Ой ти, дівчино,
Гожого зросту!
Вийди до гаю
Або до мосту.
- Ой під тим мостом
Очерет ростом,
Трава горою;
Ой біля хати
Старая мати,
А я з тобою!
А в очереті
Можна сховатись;
Мати заснула,
Чого боятись!
А в очереті
М'яко та тихо;
Ніхто не зійде

До нас на лихо!
Там я щось маю
Тобі сказати.
Тільки вівчарики
Будуть чувати.
Там ми щось маєм
Нишком робити:
Тільки що місяць
Буде глядіти.
- Ой мій миленький,
Місяць нам світе.
Хай на годинку
В хмарку він ввійде!
Йому не треба
На те дивитись,
Як ми тут нишком
Будем любитись!»

Досить часто можна побачити в поезіях Костомарова й розчарування через нерозділене почуття. Можна навести рядки з вірша «Туга»:

«…Те, що колись по весні красувалось,
Те, що колись мені так сподобалось,
Змерзло, захляло, затихло і зникло.
Серце кохатись сим світом одвикло!

Там, де в кущі воркотала голубка,
Там жартувала колись моя думка.
Стихла, замовкла туга голуб'яча –
Геть прокотилась та думка хлоп'яча!

І місяць повний, і ясна водиця…
І ти, вродлива, кохана дівиця!
Зникло те восени, що було літом,
Серце не хоче кохатись сим світом.»

Схожі мотиви бачимо й у поезії «Попріки»:

«Що я з тобою
Маю робити,
Що ти не хочеш
Мене любити?

Чи за тобою
Все жалкувати,
Чи все кохання
Позабувати?

Я ж тебе, дівко,
Любив, як душу,
А ти казала,
Що я сміюся.

Я ж тебе, дівко,
Кохав, як око,
А ти гадала,
Що то нароком.

Хай мене візьме
Лиха година,
Коли є в мене
Інша дружина!

Не біжи, мила,
Серденько моє,
Будем любиться
Вп'ять ми обоє.

Я ж тебе, дівко,
Буду любити,
Буду всім серцем
Тебе жаліти.

Коли ж ти з жалю
Наробиш сміху,
Я тобі скажу:
- Хай тобі лихо!»

Важко сказати, чи одна красуня навіяла всі ці рядки, чи декілька, чи взагалі це були поетичні пошуки романтичної душі. Проте відомо, що саме в цей час молодий Костомаров пережив досить серйозне сердечне захоплення, про яке маємо кілька свідчень, зокрема й від нього самого. Мова йде про молоду гувернантку, незнану нам по імені, яка служила в Харкові у будинку мадам Тізенгауз. Почуття Миколи до цієї дівчини були настільки сильними, що він збирався з нею одружитися. Однак Костомаров був не єдиним чоловіком, хто залицявся до красуні. У нього був конкурент, якийсь молодий франт.

Прислуга, що служила в домі Костомарових, свідчила, що він навіть посватався до цієї гувернантки, однак шлюб не відбувся начебто через категоричну заборону його матері, дуже владної особистості, яка не могла дозволити, щоб якась інши жінка була поряд з її єдиним й улюбленим сином.

Сам Костомаров про цей невдалий шлюбний намір згадував, що уподобана дівчина надала перевагу не йому, а іншому. Однак той зневажив її, чим образив не лише дівчину, але й обійденого ним залицяльника-Костомарова. Ображений Микола навіть викликав негідника на дуель, однак вона не відбулася через втручання знайомих.

Як би там не було, однак харківське кохання Костомарова не знайшло втілення у життя. Нереалізовані почуття спонукали молодика до посилених занять наукою.

В цей час Микола переніс серйозну хворобу. Сильно застудивши горло, він майже рік змушений був дослухатися до рекомендацій лікарів і перебувати вдома. Однак Костомаров не сидів склавши руки. Протягом 1840 р. він написав свою магістерську дисертацію «Про причини та характер унії у Південно-Західній Русі». Тема її була дуже актуальною і підказана недавні подіями. В 1839 р. на території Російської імперії царським указом була скасована унія, і греко-католиків почали насильно навертати до православ'я.

Навесні 1841 р., подавши текст наукової роботи на розгляд вченої ради Харківського університету, Костомаров поїхав у Крим для відпочинку та лікування. Кілька тижнів він провів у Феодосії, де гуляв по узбережжю та приймав морські вани. Потім з провідником-татарином історик здійснив кінну подорож через Алушту та Ялту до Сімферополя. В Бахчисараї уяву дослідника вразив «Фонтан сліз», побудований за легендами для польської красуні-княжни Марії Потоцької, яку полонив хан Кирим-Гірей і насильно зробив своєю дружиною. Наслідком емоційних переживань Костомарова від побаченого видовища став вірш «До Марії Потоцької». З Сімферополя через Керч і Таганрог молодий історик повернувся до Харкова.

Поправивши здоров'я, Костомаров влаштувався на роботу в харковській учбовій адміністрації й готувався до захисту магістерської дисертації. Саме в цій роботі проявилися основні погляди історика-народника, який вважав головним рушієм історії народні маси. Однак, коли все було готове до проведення наукової процедури захисту, в її хід несподівано втрутилася церковна адміністрація на чолі з архієреєм Інокентієм. Той побачив у дослідженні молодого науковця шкідливі нападки на православ'я й добився заборону захисту дисертації та знищення її надрукованих примірників. Історик був змушений особисто привезти всі екземпляри свого дослідження до університетського двору. Тут ці книги були спалені.

Здавалося б, науковця мав охопити великий відчай і, можливо, на цьому б наукова кар'єра Костомарова скінчилася. Однак він зміг перебороти кривду. Отримавши дозвіл на написання нової магістерської дисертації, історик

приступив до кропіткої роботи і 13 січня 1844 р. успішно захистив свою наукову працю «Про історичне значення руської народної поезії».

Здобувши ступінь магістра історії, Костомаров ще кілька місяців залишався в Харкові. Проте незабаром він отримав запрошення з Києва посісти місце учителя історії в Рівненській гімназії, підпорядкованій Київському учбовому округу.

Серед лідерів українофільства

Прибувши до «матері городів руських» у жовтні 1844 р., Микола Іванович вирушив до помічника попечителя Київського учбового округу Михайла Володимировича Юзефовича. Той гостинно зустрів молодого, але відомого історика, який вже був знаний і як літератор, що подавав великі надії. Юзефович компліментарно відгукнувся про діяльність Миколи Івановича й висловлював свою прихильність для продовження його наукового й творчого шляху. В приймальній Юзефовича Костомаров зіштовхнувся з молодим чоловіком, інтелігентного вигляду. Як виявилося, це був його колега Пантелеймон Олександрович Куліш, котрий також досліджував минуле свого краю, цікавився народною культурою та писав літературні твори українською мовою. Спільність занять і поглядів зблизила двох молодиків. Вони майже кожного дня гуляли вуличками стародавнього Києва, оглядали пам’ятки минулого, обговорювали різні наукові, культурні, релігійні та політичні питання. Через Куліша Костомаров познайомився з місцевою українського інтелектуальною громадою – професором Михайлом Олександровичем Максимовичем, студентами Василем Михайловичем Білозерським, Опанасом Васильовичем Марковичем та ін.

Пробувши в Києві близько десяти днів, Микола Іванович поїхав брудними розмитими осінніми дорогами до місця призначення. Рівне розчарувало історика. Це було заштатне містечко. Серед трьохсот учнів місцевої гімназії абсолютно перевагу мали поляки, що з погордою ставилися до української та російської культури. Православні (тобто українці та росіяни) складали хіба що десяту частину гімназистів. Більшість учнів не мали бажань до здобуття знань.

Костомаров завів знайомства серед рівненської інтелігенції, де переважали українці. Його близьким товаришем став викладач латини Петро Омелянович Чуйкевич. Життя у Рівному після Києва та Харкова вражало своєю дешевизною. Микола Іванович винайняв дві кмнати з харчем і обслуговуванням за 10 крб. на місяць.

Багато часу історик проводив для вивчення місцевих пам’яток сивої давнини. Він побував в Острозі, відвідав колишній Кременецький ліцей, перетворений на православну семінарію, та Почаївську Лавру. У маленькому містечку Вишневці, колишній резиденції князів Вишневецьких, Костомаров

зробив візит старому графу Мнішку – далекому нащадку відомої Марії Мнішек, дружини знаменитих російських самозванців початку XVII ст. Після того як український, але спольщений магнатський рід Вишневецьких припинився, їхні володіння перейшли до Мнішків, їх найближчих родичів.

На полі героїчної Берестецької битви, де українці на чолі з Богданом Хмельницьким в 1651 р. зазнали важкої поразки від поляків після зради татар, Микола Іванович провів польові дослідження, відтворивши в своїй уяві картини героїчного опору козаків натиску шляхетської армади. Останні герої-захисники козацької вольності загинули тут, не бажаючи здатися на милість переможця.

Костомаров викладав у Рівному близько року, а влітку 1845 р. отримав пропозицію від Юзефовича повернутися до Києва й посісти місце учителя історії в Першій київській гімназії. Після повернення до Києва Микола Іванович поселився на квартирі разом зі своїм знайомим студентом-українофілом Опанасом Васильовичем Марковичем. Костомаров відновив свої дружні взаємини з Кулішем, щоправда, той скоро поїхав до Петербурга, Білозерським та іншими українськими патріотами. До гурту молодих київських українофілів долучився чиновник Микола Іванович Гулак. На зборах цієї української громади патріотично налаштованої інтелігенції постійно обговорювалися проблеми відродження України, відновлення її занедбаних прав і свобод, звільнення народу з кріпацтва, розповсюдження загальної освіти та христової віри. Висловлювалися ідеї визволення всіх слов’янських народів й об’єднання їх у загальну федерацію на демократичних засадах. Костомаров склав головну ідейну міць цього невеличкого українського гуртка патріотів. Він розробив програмні засади таємного товариства, яке, за його пропозицією, отримало назву святих Кирила та Мефодія, перших слов’янських просвітителів. Микола Іванович запропонував у якості символа належності до цього товариства його членам носити перстень з іменами цих слов’янських первоапостолів.

На початку 1846 р. до Києва переїхала і Тетяна Петрівна Костомарова. Вона продала свій маєток в Юрасівці й хотіла бути поряд з сином, який декілька місяців був сильно застужений.

Навесні 1846 р. до гурту кирило-мефодіївців приєднався Тарас Григорович Шевченко. Знайомство з ним спричинило сильний вплив на Костомарова. Вони дуже здружилися. Багато гуляли разом схилами Дніпра. Співали українських пісень і мріяли про покращення життя свого народу. Обох зближало те, що і Костомаров, і Шевченко добре знали тяжкість кріпацької неволі.

Аліна

Життя у Києві було набагато дорожче, ніж у Рівному. Коли Костомаров отримав пропозицію підробляти уроками в приватному дівочому пансіоні мадам Демельян, він не відмовився від цього додаткового заробітку.

Лаура Осипівна Демельян, уроджена баронеса Брінкен, відкрила в Києві у 1843 р. Зразковий жіночий пансіон. Прихильність до ідеї такого закладу висловив і київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков. Дівчатка з заможних міщанських родин мали отримувати тут гарну освіту. Для викладання предметів своїм вихованкам баронеса, не шкодуючи грошей, запрошувала найкращих викладачів київських гімназій та університету. Серед предметів, що вивчалися тут були закон божий, російська, французька та німецька мови, латина та грецька, історія, географія, музика та хореографія. Кількість учениць була обмеженою. Навчати тут своїх дочок вважалося серед місцевого дворянства дуже престижним. Одними з перших вихованок пансіону мадам Демельян стали сестри-польки Аліна та Стефанія Крагельські. Різниця між ними складала лише рік, тому вони після відкриття пансіону потрапили до одного класу. Одній з них – Аліні – судилося стати найбільшим об'єктом кохання в житті великого українського історика Миколи Костомарова.

1 серпня 1845 р. учениці старшого класу були стурбовані тревожною новиною: 35-річний викладач історії, в якого вони були закохані і якого обожнювали, розумний і тактовний Василь Федорович Домбровський, котрий довго хворів, несподівано помер. Дужче за всіх переживала Аліна, яка була найкращою ученицею класу, а, значить, сиділа на першій парті за заведеним тоді правилом і її прізвище було першим у списку учениць в класному журналі. Аліні подобалася історія і її викладач, тому вона дуже шкодувала, дізнавшися про смерть улюбленого учителя, й була трохи ображеною на чоловіка, який мав прийти на заміну світлої пам'яті Домбровського.

Аліна та її старша на рік сестра Стефанія народилися у польсько-литовському Вільно в польській родині військового офіцера Леонтія Крагельського та його дружини Анелі. Аліна прийшла у цей світ в серпні 1830 р. Хто зна, може тут, «у Вільні, городі преславнім», молода вагітна жінка Анеля Крагельська перед народженням молодшої дочки зіштовхувалася на тісних вуличках старовинного міста з 16-річним кріпаком з України Тарасом Шевченком.

Після смерті Леонтія Крагельського його молода вдова вийшла заміж вдруге за урядовця Миколу Кузьмича Мазурова, рідкісної доброти чоловіка, який став гарним і турботливим вітчимом для маленьких дівчаток, і переїхала до Києва. Тут Анеля Устимівна віддала своїх дочок до пансіону мадам Демельян.

Для розповіді про знайомство Аліни з Костомаровим надамо слово їй самій: «1-го серпня… після обіду, від двох до трьох годин, був призначений у нас перший урок російської історії. Під час обіду між моїми однокласницями точилися пересуди про те, хто цей «зухвалець», що насмілився замінити незамінного Домбровського. Пролунав дзвоник, сповістивши про закінчення

обіду. Дівчата встали з-за столу; одна з них голосно прочитала післяобідню молитву: «Дякуємо тобі, Христе, Боже наш», а потім попарно всі вийшли з їдальні у рекреаційний зал, де, зазвичай, прогулювались на протязі півгодини, поки другий дзвоник не закликав до класів на заняття. Тільки вихованки старшого, 4-го класу не могли користуватися в цей день півгодинною прогулянкою по залу і повинні були прямо з їдальні пройти прямо до класу: «новий учитель» не міг призначити для своєї лекції у нас іншої години, як від двух до трьох… Цей факт позбавлення нас післяобіднього відпочинку справив враження не на користь «новачка», але з цим доводилося змиритися. Нічого було робити. Ми зайшли до класу й зайняли свої місця…».

Аліна, як найкраща учениця класу, сиділа за першою партою. До аудиторії зайшла класна дама, що спостерігала за порядком серед учениць, «маман», тобто Лаура Осипівна, та «папа», як жартома прозвали його пансіонерки, – старий Філіп Демельян, чоловік господині пансіонату. За ними в приміщення увійшов новий викладач історії.

«Погляди дівчат, звичайно, звернулися на останнього. Це був молодий чоловік з дуже свіжим обличчям, середнього зросту, але міцної, так би мовити кремезної статури, у віц-мундирі (звичайний одяг учителів, що викладали у державних закладах), у дуже широких перчатках і чоботах такого розміру, який викликав сміх своєю величезністю. Замість поклону, він якось незграбно пригнувся, потім склав по-дитячому руки й запрокинув голову, бажаючи звільнити свій лоб та очі від густих пасм волосся, надвинутих недбало надягненою шляпою; на волоссі, навколо голови, залишалася вдавлена шляпою смуга, немов би з голови щойно зняли обруч. Крізь золоті окуляри світилися добрі блакитні очі. Він ще не встиг зайняти свого місця у столика, на якому стояла чорнильниця з пером і журнал для відміток, не встиг подивитися на список прізвищ своїх нових учениць, як наш дідусь, показуючи на вихованок, промовив ламаною російською мовою: «Это, мсье Костомарофф, все глюпой девочки, - а это сидит на первом месте самий глюпий! Никуда не годится!»

При цій жартівливій рекомендації, старий взяв Миколу Івановича під руку й підвів до першої лави й першого місця, яке я займала. Дідусь засміявся і якось зацмокав тонкими губами; дівчата теж злегка засміялися, а «новий учитель», підходячи разом зі старим до мене, уважно подивився на мене, поправив окуляри і навіть трохи відсунув від очей своє нависле волосся, щоб воно не заважало йому, близорукому, побачити «нікуди не гідне дівчисько».

Мені було тоді близько 15-ти років. Я була дуже улюблена в цьому пансіоні – буквально, всіма, як мені здавалося, й жилося мені там привольно та безтурботно, як не жилося вже ніколи після випуску з пансіону. Це були воїстину найщасливіші роки мого життя.

Користуючись хвилиною та близькістю знаходження «нового учителя» до моєї парти, я швидко окинула його оком і також сміялася, начебто з приводу жартівливої лайки дідуся, але насправді мені не сила було стриматися від сміху

при виді, як «новий учитель» закидає голову, моргає, посміхається і не може позбавитися від надокучливого волосся».

Аліна згадувала, що розпатлане неслухняне волосся залишилося проблемою Костомарова на все життя. Читаючи чи пишучи, він постійно хитав головою, щоб відкинути свого чуба, який спадав на очі, закриваючи їх. Вона тихенько підходила й лагідно поправляла пасма волосся. Він інколи не помічав допомоги, зосереджений над своїми науковими думками, а інколи дякував добрим поглядом і посмішкою.

Отже, новий учитель почав вести урок історії. Юні пустунки не стільки слухали виклад історичного матеріалу та вникали у постановку проблемних питань, скільки розглядали історика, перезиралися та перешіптувалися, приховуючи на вустах посмішки.

«…Скільки було сміху з приводу незвичних приналежностей костюму Миколи Івановича!.. Скільки кривляння та передражнювання з приводу його кліпання очима та частого закидання голови через бажання звільнити очі й лоб від густих пасм волосся, напевно завитого руками перукаря! Блондин зі свіжим обличчям, гарним, тонким носом, троки припіднятим, з прекрасними губами, з-за яких при розмові виглядали інколи бездоганої чистоти та білизни зуби, з розумними очима та симпатичною посмішкою. Микола Іванович був дуже нічого собі, не дивлячись на те, що на лобі та на носу мав невеличкі подряпини від віспи. Але він так спотворив свою зовнішність дивним, хоча й ненавмисним способом одягатися та невмінням дати раду своєму розкішному попелястого кольору волоссю, що збуджував сміх при першому погляді на нього у всіх, хто в юні роки здатен сміятися без утримки при найменшому приводі. Щойно тільки він вийшов з класу після першої лекції у нас, як ми почали одна перед одною передражнювати його манери та підсмикування обличчя та брів – а я була з найкращих майстринь на такого чину витівки».

Після першого уроку дехто з дівчат назвав нового історика «чудовиськом», «опудалом морським». Однак поступово молодий учитель почав здобувати прихильність і симпатії учениць своїм тактовним поводженням, цікавими жвавими розповіддями, доброзичливим поглядом блакитних очей і чарівною посмішкою. Недоліки його зовнішності та манер відійшли на задній план. Образ світлої пам’яті Домбровського почав потроху забуватися.

Костомаров ходив поміж рядами, розповідаючи про історичні події так, немов би сам був свідком. Інколи він зазирав у конспекти своїх слухачок, робив компліменти їхньому почерку. Хвалив гарні відповіді на уроках. Якщо раніше учениці кепкували з історика, то тепер почали ставитися до нього з більшою пошаною.

Все частіше короткозорі очі Костомарова зупинялися на першій парті, де сиділа жартівлива пустунка, однак найкраща учениця Аліна Крагельська. Користуючись своєю близькістю до учительського столика, дівчина завжди

могла зазирнути у класний журнал і повідомити подругам про оцінку, яку вони отримали за відповіді, ще до закінчення уроку.

Якось Микола Іванович, погортавши сторінки журналу і побачивши, що Аліна має з усіх предметів лише п'ятірки, сказав їй: «Ви відмінно займаєтеся науками!» – «Я ніколи не займаюся науками,» – зухвало відповіла дівчина, викликавши смішок у класі та недоброзичливий погляд класної дами.

«Чим же Ви займаєтеся, якщо не науками?» – запитав здивований учитель. – «Наукою займаюся, але не відмінно, а злегку, лише коли учитель в класі, а потім граю на роялі, вишиваю, бігаю, дурачуся…» – відповіла Аліна.

Після кількох місяців навчального процесу симпатія історика до найкращої учениці старшого класу була очевидною. Одного разу на запитання Філіпа Демельяна, чи задоволений «мсьє Костомарофф» старшим класом, той відповів: «Доволен вообще, а девица Алина Крагельская действительно очень даровита!». Захоплення учителя історії підтримав «папа» своєю ламаною російською: «И что история, грамматик, математик… Ви би послюшаль мюзик! Она у нас как играет! Пошалюйте послюшить у нас на мюзикальный вечер, мсье Костомарофф, - и тогда Ви скажет: даровитий девочка».

Проте на музичні вечори, де грала різні композиції на фортепіано Аліна, Микола Іванович потрапити не зміг через завантаженість роботою у гімназії та справами пов'язаними з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства.

Костомаров приходив до пансіону двічі на тиждень. Учениці полюбили історики й завжди поспішали на урок, коли його мав вести Микола Іванович. Дівчата входили за ним парами у відповідності до ранжиру, що визначався за середнім балом успішності. Першими завжди були Аліна та Стефанія Крагельські. Сестри не були дуже схожі, хіба що невисоким зростом і статурою. Рум'яна темненька жвава пустунка Аліна відрізнялася від хворобливою бліденькою білявої Стефанії. Йдучи слідом за істориком, Аліна часто корчила гримаси й передражнювала учителя, викликаючи веселий сміх подружок. Втім до уроку вона завжди була бездоганно підготовлена.

Одного разу трапився знаменний випадок. Одна з дівчат поскаржилася Аліні, що не встигла підготуватися до уроку й боїться отримати двійку, бо її обов'язково викличуть. Краща учениця погодилася їй допомогти. Було погоджено, що Аліна буде тихенько, не ворушачи губами, підказувати правильні відповіді, а історик, що має поганий зір, можливо, й не побачить цього. Під час уроку Костомаров дійсно викликав ту дівчину до дошки. Використавши всю свою майстерність по підказуванню, Аліна допомогла подрузі відповісти на всі запитання учителя. І той, здається, не помітив порушення учбової дисципліни. Однак, оголошуючи оцінки, Микола Іванович сказав, що Аліна Крагельська сьогодні заробила п'ять. Та почервоніла й сказала, що вчитель помилився і що вона сьогодні не відповідала. Костомаров посміхнувся й відповів: «Але я переконався, що Ви й сьогодні бездоганно знаєте урок». Клітинка для оцінки навпроти прізвища дівчини, що не була

готова цього разу до історії, залишилася порожньою. Учитель не поставив їй двійки, і це ще більше підвищило його авторитет серед учениць.

Так проминув навчальний рік. Наближався перший випуск пансіону мадам Демельян. Після проведення випускних іспитів на 6 червня 1846 р. був призначений урочистий акт вручення атестатів. Для привітання перших випускниць, крім їхніх батьків, зібралося поважне київське начальство на чолі з генерал-губернатором Дмитром Гавриловичем Бібіковим, попечителем Київського учбового округу Олександом Семеновичем Траскіним та ін.

Випускниці у нарядних білих мереживних сукнях танцювали, декламували вірші, співали та грали на роялі. Найкраща учениця пансіону Аліна Крагельська грала варіації Герца на марш з опери «Отелло» у супроводі оркестру. Її майстерне виконання музичної композиції викликало бурхливі оплески й вигуки «браво!». Розчулений Бібіков підійшов до схвильованої та почервонілої Аліни, простягнув їй свою єдину руку (іншу він втратив під час війни 1812 р.) й поцілував правицю виконавиці. Перебуваючи на хвилі тріумфу, дівчина помітила в кінці залу незграбну постать свого учителя історії. Микола Іванович шанобливо вклонився своїй колишній учениці й залишив урочисту аудиторію.

Після завершення навчання в пансіоні своїх дочок Анеля Устимівна Мазурова вирішила поїхати з ними в Одесу для відпочинку на морському курорті. Це місто користувалося тоді правами porto-franco, тобто вільної економічної зони. Різноманітні заморські товари тут коштували набагато дешевше, ніж у Києві. Великим попитом у заможних жінок, що відпочивали в Одесі користувалися косметичні засоби та дорогі тканини. Однак вивозити тканини з цього портового міста було заборонено, тому модниці з усієї імперії скуповували їх задешево й тут же жили з них одяг у місцевих майстринь або власних швачок, яких привозили до Одеси. Оскільки місцеві модистки були завалені замовленнями, а їхня робота коштувала дорого, краще було брати своїх кравчинь, які б могли відпочити на курорті й пошити своїм замовникам одяг. Саме так і вчинила Мазурова.

На початку липня 1846 р. Анеля Устимівна з дівчатами Аліною та Стефанією була в Одесі. Вони купалися у теплих хвилях Чорного моря, засмагали на пляжах, гуляли вечорами вулицями нового міста, ходили до театру чи по крамницях. Для проживання вони зняли велику квартиру на першому поверсі двоповерхового будинку. Щоб дочки не втрачали музичних навичок, мати зняла на прокат рояль. Аліна часто сиділа за ним і музицирувала. Перехожі інколи зупинялися навпроти будинку, де Аліна опановувала різні етюди чи варіації, й замиловано слухали чарівні мелодії.

Одного разу в одеській опері, сидячи в окремій ложі, Аліна і Стефанія побачили внизу знайому незграбну фігуру свого київського учителя історії. «Мсьє Костомаров! Мсьє Костомаров!» – дзвінко заголосили дівчата, щоб привернути увагу Миколи Івановича, не звертаючи уваги на здивовані погляди публіки та застереження матері не галасувати. Той озирнувся на крик і побачив

своїх учениць. За хвилину він зайшов до їх ложі, галантно відрекомендувався їх матері й пояснив, що також приїхав для відпочинку до Одеси. Очі Стефанії, а особливо Аліни блищали. Вони почали запрошувати Миколу Івановича, як буде нагода, завітати до них у гості. Запал дочок змусив і Анелю Устимівну висловити суху пропозицію про візит до їхньої оселі. Костомаров чемно подякував і шанобливо вклонився, що зворушило матір напівдорослих дівчат.

Запрошенням до своїх колишніх учениць і їхньої матері Костомаров скористався вже наступного дня. Дівчата раділи приходу Миколи Івановича, багато говорили, жартували, сміялися. Він виявився дуже гарним і цікавим співрозмовником. Анеля Устимівна уже м'якіше запропонувало йому заходити до них у гості. Тепер Аліна та Костомаров бачилися майже не щодня. Правда, незабаром йому прийшлося повернутися на роботу до Києва, де він отримав посаду професора в університеті святого Володимира. Перед його від'їздом Анеля Устимівна, Стефанія і особливо Аліна запрошували Миколу Івановича відвідувати їх у Києві й дали йому свою адресу. Той пообіцяв скористатися цим запрошенням, коли вони повернуться з Одеси.

З жовтня 1846 р. Костомаров став постійним гостем сестер Крагельських, їхньої матері та вітчима. Микола Іванович приносив книги, шанобливо ставився до Анелі Устимівни та Миколи Кузьмича. Багато розмовляли про літературу та музику, інколи грали у карти. Він читав свої та чужі вірші. Анеля Устимівна мліла, коли Микола Іванович читав напам'ять поезії Адама Міцкевича з бездоганною польською вимовою. Аліні подобалося його декламування віршів Пушкіна. Особливе захоплення Костомарова викликала майстерна гра 16-річної Аліни на фортепіано. Дівчина виконувала композиції Моцарта, Шуберта, Россіні, Ліста та ін. Інколи Аліна і Микола Іванович отримували нагоду побути недовго на самоті. Очі молодого професора горіли. Аліна пустувала й дражнила свого колишнього учителя. Але той не ображався, а сам сміявся над своїми вадами й кумедними звичками. Їм було дуже весело. Дуже скоро сусіди Мазурових почали помічати, що 29-річний професор став занадто частим і бажаним гостем у їхній оселі. На початку 1847 р. мати навіть дивилася крізь пальці на те, що Аліна і Костомаров подовгу усамітнюються. Сумніватися в порядності молодого професора їй не було жодних підстав.

В цей час трапився цікавий випадок. До Києва на кілька днів приїхав відомий угорський композитор Ференц Ліст. У місті він мав дати два концерти. Інтелігентна публіка миттю розібрала квитки на виступи маестро. Одного разу Анеля Устимівна з дочками завітала до знайомої графіні Меліної. Ця жінка дуже любила, коли Аліна грала на фортепіано. Вона попросила дівчину зіграти щось з творів Ліста, а сама при цьому говорила, що й сам маестро не сьогодні, так завтра обов'язково зайде до неї з візитом. В цей момент, коли Аліна грала композицію «Erlkönig», хтось постукав у двері і зайшов до приміщення. Дівчина, сидячи за фортепіано, відчула, як хтось підійшов ззаду й схилився над нею, зазираючи в ноти. Аліна припинула гру й обернулася. Поблизу неї стояв Ліст, якого вона впізнала завдяки баченим портретам. Серце її затріпотіло від

несподіваної зустрічі з великим композитором, твір якого вона щойно виконувала. «Monsieur Lisst»! («Мсьє Ліст!») – зніяковіло видушила французькою зі своїх грудей Аліна. – «Continuez, mon enfant!» («Продовжуйте, моє дитя!») – відповів маестро. Виявилося, що Ференц Ліст уже чув про талановиту дівчину-піаністку Аліну Крагельську від київських меломанів і був задоволений знайомством з нею та її виконанням його творів.

Коли увечері до Аліни прийшов Костомаров і приніс квитки на концерт композитора, дівчина тріумфально винесла інші, у першому ряду, й помпезно заявила, що їх їй дав особисто Ліст, похваливши її гру. Микола Іванович був щиро радий за свою кохану, яка удостоїлася такої високої похвали.

7 лютого 1847 р. увечері маестро давав свій другий і останній концерт у Києві в актовому залі університету набитому вщент публікою. Аудиторія раз у раз вибухала оваціями. Наприкінці виступу композитор зійшов сходами зі сцени, підійшов до місця у першому ряду, де сиділа Аліна, взяв її за руку й запросив з собою на сцену. Дівчина підкорилася. Він посадив її поблизу себе перед клавіатурою й сказав французькою: «Слідкуйте за моєю грою, нехай це буде урок для Вас на пам’ять про мене».

Глядачі перезиралися і гомоніли, не розуміючи, хто ця дівчина, яка заслужила такої уваги маестро? Хтось пустив чутку, що Ліст закохався у чарівну кияночку та збирається з нею одружитися. Костомаров сидів на цьому концерті, радів з тріумфу Аліни й посміхався з пліток про неї та Ліста, що кружляли у залі.

Прощаючись з чарівною і талановитою дівчиною, Ференц Ліст сказав їй і її матері, що, як буде її бажання, він зможе влаштувати її на навчання до Віденської консерваторії. Анеля Устимівна обіцяла подумати над пропозицією композитора.

У той вечір Микола Іванович і Аліна багато говорили. Костомаров підтримував бажання дівчини продовжити музичну освіту. Говорив, що сам мріє з’їздити до Європи. Тепер молодий професор приходив до Госпітальної вулиці на Печерську, де жила Аліна щодня. Він розповідав про своїх товаришів: колишнього кріпака, а нині відомого поета та художника Тараса Шевченка, письменника та історика Пантелеймона Куліша, котрий щойно одружився з молодою дівчиною, сестрою їхнього спільного друга Василя Білозерського. Костомаров говорив, що заздрить по-доброму другові, який обзавівся сімейним щастям.

Аліна почала розуміти, що її колишній учитель не вирішується зізнатися їй самій у своїх романтичних почуттях і зробити їй пропозицію руки та серця. Він дуже подобався колишній найкращий учениці пансіону. У розмовах зі Стефанією Аліна зізнавалася, що з радістю б пішла заміж за Костомарова. Романтичний запал двох закоханих молодих сердець все більше зростав. На початку лютого 1847 р. Микола Іванович зізнався, що давно й нестримно кохає Аліну. Він постійно мріє про неї й дуже хоче, щоб вона стала його дружиною.

Не можна сказати, що ця пропозиція пролунала для дівчини, як грім серед ясного неба. Проте вона відповіла, що дасть згоду на шлюб, якщо проти не буде її матінка. Залишалося зробити останній рішучий крок і офіційно попросити руки Аліни у її матері.

Великою перешкодою, яку подолав Костомаров була згода на шлюб з Аліною і його власної матері Тетяни Петрівни. Оголосивши їй про своє бажання одружитися з Аліною Крагельською, він викликав шквал гніву та заперечень. Тетяна Петрівна казала, що ніколи не дасть своє материнське благословення на шлюб з полькою-католичкою. «Йди до своєї Олени, раз так зневажаєш матір!» – кричала літня жінка на сина. Микола сердився й говорив, що як так, то він одружиться і без її благословення, піде з дому, житиме самостійно і більше не приходитиме до матері. Він переконував, що Аліна полька лише за походженням, оскільки з дитинства жила й виросла на Україні, а стосовно віри, так за законами імперії їхні діти у будь-якому випадку будуть охрещеними в православ'ї. Запеклий опір матері, яка боялась втратити контроль над єдиним сином, було зламано.

Увечері 12 лютого Костомаров як завжди прийшов до будинку Аліни. Вона щось грала на фортепіано. Він захоплено слухав. Коли пролунав останній акорд музичної композиції, Микола Іванович звернувся до Анелі Устимівни і промовив: «Я прошу у Вас руку Вашої доньки Аліни!».

Після недовгої паузи жінка відповіла: «Нехай вона сама Вам її віддасть, Миколо Івановичу!».

Костомаров взяв зніяковілу Аліну за руку й підвів до матері. Анеля Устимівна глянула на дочку й посміхнулася. Обличчя дівчини палало. Кілька секунд панувала тиша. Розуміючи, що треба щось сказати, вона відповіла: «Не знаю, не знаю, нехай буде так, як мама хоче».

Мати потенційної нареченої знову посміхнулася й сказала: «Довго ж Вам бути женихом, Миколо Івановичу, адже Аліні всього п'ятнадцять з половиною років».

«Шістнадцять з половиною!» – хором відповіли Костомаров і Аліна.

Прикинувши, Анеля Устимівна погодилася. На запитання, коли наречений пропонує провести заручини, Костомаров, не вагаючись, відповів: «Завтра!».

Наступного дня увечері в будинку Мазурових відбулися заручини молодих. Аліна була у вечірній пишній сукні, її вуха були прикрашені діамантовими сережками, а на шийці красувалося блискуче діамантове намисто. Дорогоцінне каміння вигравало у світлі свічок всіма барвами райдуги. Священник читав слова молитви. Матері Аліни та Миколи плакали. Урочиста церемонія офіційно проголосила молодих нареченими. По її завершенні священник, обидві матері, вітчим Микола Кузьмич, сестра Стефанія почали вітати Аліну та Миколу з першим кроком до укладання законного шлюбу. За щастя молодих рідні підняли келихи з шампанським. В цей момент десь за вікном голосно й протяжно завив собака. Був четвер, 13 лютого 1847 р.

У кімнаті запанувала тиша. Анеля Устимівна, дивлячись на майбутнього зятя, сказала: «І число вибрав Микола Іванович 13-те для дня своїх заручин, і собаки у нас виють при тості замість музики. Так все це неприємно!».

Священник відповів, що шляхи Господні невідомі, і не треба людям загадувати про майбутнє, а все буде, як Бог дасть.

Проте молодята раділи, як діти. Вони були сповнені мрій. Збиралися поїхати через кілька місяців до Європи. Після столу Аліна і Микола Іванович пішли до роялю. Наречена награвала якусь веселу мелодію, а Костомаров стояв і зачаровано дивився на гарненьку музикантшу, котра скоро мала стати його законною дружиною. Анеля Устимівна була розчарована знайомством з майбутньою свекрухою своєї дочки. Вона незадоволено буркнула, що Аліні вже треба дорослішати. Коли та відповіла, що немає нічого поганого в тому, що вона грає. Її мати відказала, натякаючи на Костомарова: «Хто грає, а хто любується!».

Костомаров не зводив очей з Аліни. Він сказав Анелі Устимівні: «У моєї нареченої сьогодні надзвичайно урочистий вигляд!». Та відповіла, що, вочевидь, таке враження справляють діамантові прикраси на дівчині. Однак закоханий жених сказав: «Вона сама – дорогоцінний діамант!».

Аліна і Микола були щасливими. Через півтора місяці мало відбутися їхнє весілля. Це був найближчий термін для такої події, оскільки почався великий піст і найпершою датою придатною до вінчання була Хомина неділя – 30 березня.

Єдине неприємне враження справляла мовчазна поведінка Тетяни Петрівни, яка не висловлювала загальної радості, сиділа як істукан і лише час від часу зиркала на Аліну. Дівчина думала, що їй доведеться нелегко пристосуватися до матері свого чоловіка.

Тепер Костомаров на правах жениха заходив до Аліни щоденно. Інколи Аліна з Анелєю Устимівною також робили візит «на чай» до Костомарових. Микола пояснив своїй нареченій, що характер у його матері дійсно важкий, але все буде добре, бо він дуже любить Аліну і не дозволить над нею знущатися чи принижувати її.

Анеля Устимівна теж знаходила дедалі більше вад в родині, де належало незабаром жити її найменшій доньці. Їй не подобався характер Тетяни Петрівни, вона була начувана про сварки й скандали, що відбувалися між Костомаровим і його матір'ю. Виявилося, що Микола Іванович часто страждає на головний біль, щоб припинити який, обливає голову холодною водою. У Костомарових майже не було прислуги. До того ж, неохайність в його одязі та відсутність вишуканих манер у поведінці. Проте Аліна вірила, що буде щаслива з Миколою.

Якось Аліна з матір'ю приїхали до Костомарових на традиційний «чай». Анеля Устимівна та Тетяна Петрівна обговорювали деталі майбутнього торжества, а Микола з Аліною усамітнилися в його кабінеті. Вони цілувалися, обіймалися, воркували як голубки. Він подарував своїй нареченій свої книги –

про унію та збірку поезій «Вітка». Обидва подарунки містили напис: «Коханій, найкращій половині душі моєї, Аліні Леонтіївні Крагельській».

Коли Анеля Устимівна побачила ці книги, вона почала кепкувати з цих дарів: «Ось так подарунки нареченій: одна книга польська, інша – мужицька, з хохлацькими піснями».

Аліна спалахнула: «Сьогодні я получу третю – французьку!».

«Слава Богу!» – отруйно промовила її мати.

Увечері Микола привіз твір Фоми Кемпійського «Наслідування Ісуса Христа». Книга містила великий напис дрібними літерами костомаровського почерку, що починався словами: «Богом указана подруга життя мого, наймиліша Аліна!..». Далі йшли слова про те, що шлюбний союз – це союз не лише тіла, але й духа. Йдучи до олтаря, треба усвідомлювати всю важливість цього кроку та розуміти свій обов'язок перед Христом, чоловіком і людьми.

Прочитавши ці возвишені фрази, котрі не відповідали грайливій натурі Аліні, дівчина відповіла Миколі, що їхнє весілля відкладається. Коли він знервовано запитав чому, вона напівсерйозно-напівжартома відповіла, що їй належить зрозуміти всю важливість шлюбного союзу, а для цього потрібно багато часу.

Микола Іванович не на жарт захвилювався. Він сказав, що їхнє весілля призначене на 30 березня і не буде перенесене на пізніший термін ні за яких обставин. Аліна сказала, що пожартувала, і молодята знову раділи, сидячи на диванчику у кімнаті.

Час весілля наближався дуже швидко. Анеля Устимівна говорила, що необачно погодилася на одруження дочки 30 березня, бо не встигає пошити потрібний одяг, взуття та придбати необхідні речі. Однак щасливий наречений на це відповідав, що все потрібне вони з Аліною придбають і після весілля. Дівчина знову починала пустувати і з напускною серйозністю говорила, що треба відкласти весілля, але, бачучи, як закіпає Микола, вона зізнавалася в жарті й обидва починали сміятися.

Улюбленим жартом пустунки було заховатися за двері, коли приходив Костомаров, а потім підскочити до нього ззаду з різким криком «ау!», щоб полякати коханого.

Микола говорив, що придивився непоганий будиночок з садом біля університету й розмірковує про його купівлю для нової родини. Вони з Аліною оглянули цей будиночок, він здавався їй якимсь занедбаним, але Микола переконував, що тут буде дуже затишно. Коли дівчина запитала, що, можливо, купити якийсь хутірець під Києвом для Тетяни Петрівни, Костомаров відповів, що його мати ніколи не полишить сина і завжди буде з ним. Аліні прийшлося змиритися з перспективою жити зі свекрухою під одним дахом.

Микола й Аліна рахували дні до свого весілля. Костомаров розповідав, що нещодавно поїхав за кордон його близький друг Пантелеймон Куліш з молодою дружиною Олександрою з роду Білозерських. Говорив, що боярином на їхньому весіллі буде дивовижний чоловік, геніальний поет, талановитий

художник Тарас Шевченко. Обіцяв, що після весілля вони обов'язково поїдуть у закордонну подорож.

Анеля Устимівна наголошувала, що пристойне подружжя повинно мати екіпаж і тримати лакея. На це Костомаров відповів: «Не люблю лакеїв ні в якому сенсі!». Йому прислужував молодик Фома, кріпак, якого Микола Іванович відпустив на волю.

День вінчання наближався. Аліна з Миколою гуляли весняними вуличками. Поверталися з теплих країв птахи. Весна цього року була ранньою і теплою. Сонце своїми промінчиками немов би ласкало молодят, як би благословляючи на щасливе спільне життя. Одного разу, побачивши Миколу похмурим, Аліна сказала, що раз він такий невеселий, то треба відкласти весілля до літа. З цими словами вона почала знімати з його безіменного пальця правиці обручку, яку вони надягли під час заручин. Костомаров висмикнув свою руку і зняв з свого пальця правої руки інше кільце з іменами святих Кирила і Мефодія, символ Кирило-Мефодіївського товариства.

«Ось це кільце я тобі дарую. Нехай у мене на руці красується лише одна обручка!» – сказав він. – «Не треба мені кільця з іменами твоїх улюблених святих», – відповіла дівчина й наділа пропонований подарунок на палець лівої руки нареченому. Тепер на правиці Миколи виблискувала золотом на сонці лише одна обручка.

Трагедія

28 березня 1847 р. у п'ятницю Костомаров знову безтурботно проводив час у товаристві своєї чарівної нареченої. А в цей час у київському жандармському управлінні розкривали секретний пакет з Петербурга, який мав докорінно перевернути долю і його самого, і його нареченої.

Пізно увечері Микола попрощався з Аліною, сказавши, що потрібно зробити останні приготування до вінчання у неділю. Він з'їздив до священика університетської церкви, заплатив гроші за недільне торжество. Костомаров попросив не шкодувати свічок, щоб увесь храм був осяяний світлом. Після цього він поїхав додому. Починало сутеніти.

Приїхавши до себе, Костомаров збирався розвести вогонь. В цей момент до нього постукали. Відчинивши, Микола Іванович побачив перед собою свого давнього знайомого і добродія Михайла Володимировича Юзефовича, помічника попечителя Київського учбового округу. Той був дуже блідий.

Увійшовши до кімнати Костомарова, Юзефович промовив: "На Вас зроблено донос, я прийшов Вас врятувати; якщо у Вас є щось писане, що може викликати підозру, давайте скоріше сюди». Стривожений історик сказав, що не має нічого забороненого. Однак він згадав про рукопис написаний ним у вигляді програми Кирило-Мефодіївського товариства, названий пізніше

«Книгою буття українського народу». Костомаров почав розводити вогонь, щоб спалити небезпечний твір, однак Юзефович схопив його, вийшов і за хвилину повернувся з жандармами. У кімнатах почався обшук. Всі книги і рукописи були зібрані в простирадла, зірвані з ліжок. Прибігла Тетяна Петрівна. Жандарми повідомили їй, що її сина заарештовано за участь у таємному антиурядовому товаристві. Бідна жінка скам'яніла. Микола божився, що ні в чому не винен. Проте пізної ночі, під ранок його повели до в'язниці.

Сталося так, що розмови кирило-мефодіївців ще в листопаді-грудні 1846 р. підслухав студент Олексій Михайлович Петров, який був сусідом по квартирі Гулака. 3 березня 1847 р. він написав донос про існування таємного політичного товариства, який був відправлений до столиці. За наказом цесаревича Олександра Миколайовича, який керував справами під час хвороби свого батька Миколи I, почалися арешти всіх осіб, що могли бути причетними до цього товариства – Шевченко, Куліш, Білозерський, Маркович та ін. В це коло входив і Костомаров. 28 березня секретний наказ про його арешт і відправлення до Петербурга надійшов до Києва.

Наступного дня, в суботу 29 березня Аліна з матір'ю приїхала до будинку Миколи, який назавтра мав стати її чоловіком. Жінок здивувало те, що їм назустріч ніхто не вийшов. У будинку був безлад і пустка. «Добре зустрічають гостей!» – промовила із злою іронією Анеля Устимівна. Аліна побігла шукати нареченого. Коли дівчина почула кроки, то заховалася за дверима, щоб налякати, як вона думала, Миколу. Однак це був не він, а її мати. «Досить дурачитися, - сказала Анеля Устимівна. – Тут не до жартів!».

В кімнаті мовчазно сиділа Тетяна Петрівна, вражена подіями ночі. Аліна не могла зрозуміти, що відбулося за день до її весілля. Ще вчора все було так гарно. Сталася якась жахлива помилка, але жандарми розберуться і відпустять її Миколу. Голова йшла обертом. На очах горе-нареченої забриніли сльози. Анеля Устимівна сказала, що треба поїхати додому й попросити доброго Миколу Кузьмича Мазурова дізнатися про долю Костомарова.

Зайшовши додому, Аліна побачила на дивані приготовану на завтра білу весільну сукню й залилася гіркими сльозами. Бідолашну дівчину всі заспокоювали: мати, сестра, вітчим. Аліна цілий день не торкалася до їжі, а лише плакала. Мазуров дізнався в поліції, що наступного дня перед відправкою до столиці Костомарова привезуть до будинку матері, щоб попрощатися.

В цей час жандарми насміхалися з нещасного Костомарова: «Каково тут Вам, господин профессор, не совсем удобно? Оно было бы приятнее дома с молодой женой». Мрії молодого чоловіка розсипалися на порох. Жити не хотілося. Ще вчора він був професор університету, шанована у суспільстві людина, а сьогодні – державний злочинець. Як пізніше виявилося, кілька чоловік дізналися про можливий арешт Костомарова заздалегідь і хотіли попередити його про небезпеку, запрошували до себе для розмови, але той, зайнятий весільними турботами, відклав всі справи на післявесільний час.

Наступного дня Аліна з матір'ю приїхали до будинку Тетяни Петрівни й чекали, коли привезуть Миколу Івановича. Жінки плакали. В шість годин вечора арештанта привезли жандарм і поліцейський. Це був час, на який було призначено вінчання у церкві. Костомаров був блідий і виснажений. Побачивши Аліну, він обійняв її і заплакав. Крізь сльози Микола казав: «Я не злочинець, вір мені, я не злочинець! Що б не було зі мною, знай одне, що я кохаю тебе, моя Аліно, і з цим кохання у могилу піду!».

Поліцейський, якому важко було дивитися на цю трагічну сцену, попросив прощатися швидше і вивів Костомарова на вулицю до арештантської карети.

У той день, коли Аліна мала стати дружиною Костомарова, вона відчувала себе найнещаснішою жінкою на світі. Після безсонної ночі, яку дівчина проплакала, її мати заявила, що за кілька днів вони з Аліною і Тетяною Петрівною поїдуть до Петербурга, щоб дізнатися про долю Миколи Івановича.

Тим часом, самого в'язня везли до столиці. Костомаров знав, що у нього знайшли програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства і перстень з іменами Кирила та Мефодія. Отже, наявні були всі ознаки таємної організації, яка так і не була насправді утворена. Подальша доля мала бути сумною: ешафот або каторга. Молодий чоловік волів померти. На протязі п'яти днів він нічого не їв, намагаючись заморити себе голодом. Побачивши ці добровільні тортури, жандарм, який супроводжував Костомарова, сказав, що той не вб'є себе за такий короткий час голодом, але приведе себе в такий стан, що наговорить у Петербурзі речей дуже шкідливих для себе. Краще поїсти й подумати, як виправдатися. Микола Іванович визнав рацію пропозиції жандарма і вперше поїв перед самим Петербургом. На одній зі станцій він залишив листа для своєї нареченої, якщо вона послідує за ним.

Жінки, Тетяна Петрівна та її лакей Фома, Анеля Устимівна з Аліною вранці 6 квітня вирушили в далекий шлях до столиці в екіпажі люб'язно наданим їм Лаурою Осипівною Демельян. Переправившися на поромі через Дніпро, подорожні досягли поштової станції Бровари. Тут вони побачили ще одну арештантську карету, поблизу якої були двоє жандармів і один молодий цивільний у фраку, очевидно, теж в'язень. Він був дуже веселий і постійно жартував з жандармами.

Побачивши його, Тетяна Петрівна промовила: «Тарас Шевченко!». Вона знала його, оскільки Микола інколи приводив його до себе і познайомив з матір'ю. Аліна вперше побачила чоловіка, який мав бути в неї на весіллі за старшого боярина. Шевченко, впізнавши Тетяну Петрівну, підійшов до жінок. Настрій його змінився, а на очах проступили сльози. Привітавшись, він промовив: «Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, його молодесенька дружинонька. Ой, лихо, лихо тяжке, горе матерям і дівчині!». До нього підійшов жандарм і попросив прощатися. Тарас перецілував нещасних жінок і сказав, що радіє бути «бобилем», адже ніхто за ним не буде побиватися. Немає у нього ні матері, ні жінки. І додав: «А Миколи мені жаль, бо в його є й мати й дружинонька і він не в чим не винен, хіба тим, що зо мною побратався. Прости

ж мене, матінко, й не кляни!». Сівши до арештантської карети, Шевченко ще довго махав шапкою жінкам, що їхали провідати його побратима.

Дорога на північ була жахливою. Весняне бездоріжжя робило шлях майже непрохідним, екіпаж часто застрягав у багні. Жінки виходили й допомагали виїхати на твердий грунт. На станціях, нашвидкоруч перекусивши й відпочивши, вони знову сідали до карети і їхали до страшного Петербурга. На одній зі станцій, верст за триста від столиці, до жінок підійшов станційний смотритель. Він запитав жінок, чи не їдуть вони, бува, за арештантом у золотих окулярах. Ті ствердно закивали головами. Тоді чоловік дістав з кишені згорнутий папірець і дав його Аліні, попросивши знищити його перед в'їздом до столиці. Це був лист від Костомарова. Він писав своїй нареченій, що не є злочинцем і вірно кохає її. Своє кохання Микола обіцяв зберегти до смерті. Цього листа Аліна перечитувала по кілька разів на добу, заливаючи папір гіркими сльозами. Лише перед в'їздом до Петербурга її мати відібрала це послання, розірвала й викинула у вікно, нагадавши слово, яке було дане доброму станційному смотрителю.

Нарешті жінки доїхали до шосейної дороги Варшава-Петербург і зупинилися на станції. В цей момент сюди ж під'їхав діліжанс, запряжений шістьма кіньми. З нього вийшло кілька чоловік і молода струнка вродлива, але дуже сумна жінка з великими карими очима і родимою плямкою на обличчі. Печальна мандрівниця підійшла до жінок. Вона сказала, що їде з Варшави. Якщо ті не проти, то вона приєднається пообідати з ними за столиком. Жінки запитали, хто вона. «Олександра Михайлівна Куліш», – була відповідь.

Аліна кинулася на шию своїй несподіваній сестрі по нещастю. Вона зрозуміла, що Олександра є жінкою близького друга її нареченого. Костомаров розповідав, що Пантелеймон Куліш і Олександра щойно одружилися. Дружина Пантелеймона була знайома з Костомаровим і також чула про намір того одружитися з Аліною. Тепер молоді жінки обіймалися й плакали, єдині у своєму горі. Проте Аліна заздрила Олександрі, бо та була законною дружиною і мала священне право слідувати за своїм чоловіком. Аліна була лише нареченою. Подружнє щастя з коханим чоловіком у неї відібрали за день до весілля.

Аліна та Олександра мріяли про побачення з коханими. Вони навіть змовилися переодягтися молочницями, щоб пройти до в'язниці і хоч на хвилину побачити своїх чоловіків, які б визирнули на знайомий голос з-за грат на вулицю. Однак від цього наміру їх відмовили.

Тим часом, Миколу Івановича допитували в III відділенні власної його імператорської величності канцелярії. На всі запитання жандармів Костомаров відповідав чітко. Він доводив свою непричетність до таємного товариства і що ніякого товариства взагалі не було. Були лише зустрічі для наукових бесід. Начальник III відділення генерал-лейтенант Леонтій Васильович Дубельт гримав на в'язня й обіцяв, якщо не зізнається, відправити його на шибеницю. Костомарову заборонили читати книги й газети. Його звинувачували у бажанні

відродити незалежність Гетьманщини та визволити українців з неволі. Врешті-решт, він зізнався, що розмови про наукове товариство дійсно йшли між трьома особами ним, Гулаком і Білозерським. Проте далі розмов ця справа не пішла.

Жінки, що приїхали за Костомаровим, намагалися дізнатися про нього через добру знайому Лаури Осипівни Демельян, статс-даму Прасковію Іванівну Мятлеву. Ця літня жінка дуже жаліла бідолашну Аліну. Щоб розрадити 16-річну дівчину, вона попросила її пограти з її онучками, які ненабагато молодші за неї. Про себе Аліна відмітила, що ще нещодавно вона мала стати заміжньою жінкою, а тепер її знову прилічують до дітей.

Весна тоді була теплою. Однак Аліну ласкаве сонечко вже не гріло й не радувало.

Через кілька днів жінки добилися зустрічі з Дубельтом. Виявилося, що цей військовий добре знав Леонтія Крагельського у Вільні, був знайомий з Анелєю Устимівною й навіть бачив Аліну, коли та була ще немовлям. Жінки просили пом'якшити долю Костомарова, але Дубельт сказав, що це неможливо, бо його злочин дуже серйозний. З очей Аліни знову потекли сльози.

«Видно Ви вже дуже кохаєте нареченого, що так за ним сумуєте. Полюбіть давнього знайомого старого, який носив Вас на руках, і Вашому жениху стане полегше», – сказав Аліні Дубельт і з цими словами обійняв її за талію та почав притискувати до себе.

Аліна вивільнилася з його залізних обіймів і тихо промовила: «Нехай же стане, тоді я полюблю Вас всією душею; а поки Микола Іванович у Вас в неволі – чи можливо Вас любити?».

Дубельт знову став офіційно-холодним. Він дозволив зустріч з Костомаровим лише для його матері.

30 травня 1847 р. всім в'язням був зачитаний царський вирок. Костомаров був засуджений до року ув'язнення в Олексіївському равеліні Петропавлівської фортеці, а потім до заслання у Вятку. Шевченко тихо сказав товаришу: «Не журись, Миколо, ще колись будем у купі добре жити».

Почалося річне ув'язнення в сирому, холодному й темному казематі. Комендантом фортеці був старий генерал Іван Микитович Скобелєв, який теж знав у Вільно офіцера Крагельського. Цим знову скористалися жінки небайдужі до Костомарова. 14 червня вони прийшли до Скобелєва. Той теж згадав Аліну: «Ах, ось та чорнявка, яка тягла ручками мої еполети та мішурну нитку. Як же це твій милий потрапив до фортеці? Але ти не плач, я його, варвара, родзинками годую».

Скобелєв наказав привести Костомарова. Привели блідого схудлого в'язня. У Миколи Івановича відібрали окуляри, тому він не бачив жінок і обернувся до них лише тоді, коли вони його гукнули. Знову струмками потекли сльози трьох жінок і одного чоловіка. Аліна пообіцяла приїхати до Костомарова через рік у Вятку і бути з ним до кінця життя.

Після цієї зустрічі 14 червня 1847 р. Тетяна Петрівна залишилася в Петербурзі, щоб бачитися з сином по п'ятницях, а Аліна з матір'ю повернулися до Києва.

Анеля Устимівна після повернення поставила собі твердо на меті відмовити дочку від шлюбу з державним злочинцем. Вона говорила Аліні, що одруження з Миколою принесе нещастя і їй, і йому. Хвалила Бога, який недопустив цього безглуздого вінчання. Відкрилося також низьке походження Костомарова. Мати говорила дочці, що хіба може дівчина з порядної родини піти за сина кріпачки-холопки. Вона переконувала Аліну, що раз Костомаров приховував свої злочинні наміри проти государя, то один Бог відає, що ще є в його хитрій голові. Однак дівчина була непохитна і не збиралася відмовлятися від свого щастя з коханим, хоча час від часу в неї виникали сумніви, посіяні матір'ю. Анеля Устимівна знищила книги Костомарова про унію та «Вітку», боючись обшуку. Правда, залишила французьку книгу Фоми Кемпійського «Наслідування Ісуса Христа». Аліна передала її своїй знайомій Софії Карлівні Каленіус, добрій жінці. Та запитала, коли слід повернути цю книгу з дорогим для Аліни написом? Дівчина відповіла, що тоді, коли вона зможе дивитися на неї без щему в серці.

Протягом року ув'язнення Костомаров багато читав. На початку 1848 р. він дуже захворів, однак молодий організм переборов важку хворобу. 30 травня 1848 р. його звільнили і, за новим царським присудом, відправили не до Вятки, а до Саратова. 24 червня Костомаров прибув до Саратова, де він прожив згодом дев'ять років. Одразу після звільнення він написав кілька листів Аліні, але стараннями Анелі Устимівни та їх не отримала. Дівчина, думаючи, що Костомаров у Вятці, адресувала свої листи йому туди. Проте відповіді на них, звичайно, не одержувала. Лише через кілька місяців Аліна дізналася від знайомих, що Микола в Саратові. Через третіх осіб між ними зав'язалося листування, яке ретельно приховувалося від Анелі Устимівни. Воно тривало понад два роки. Всі листи своєї коханої Костомаров зберіг до кінця життя.

Тим часом, помер добрий до дівчини вітчим. Алінина мати постійно говорила дочці про галантних кавалерів, шляхетних паничів, заможних чоловіків, намагалася вивести дівчину в світ. Аліна говорила, що піде лише за Костомарова. Анеля Устимівна починала сердитися, говорила, що хай іде хоч за чорта. Казала, що дозволить цей шлюб, якщо цар помилує в'язня і не перешкоджатиме його приїзду до Києва для одруження. У своїх листах до Аліни Костомаров писав, що вірно кохає її й кохатиме все життя, однак їй дійсно краще піти заміж за іншого чоловіка, забути його нещасного й бути щасливою з іншим. Писав, що тяжко хворіє і, можливо, помре. З іншого боку, на Костомарова постійно тиснула його мати Тетяна Петрівна, яка переконувала сина, що «Олена» давно вже забула про нього і взагалі дуже легковажна.

Серце Аліни краялося від горя. Вона знищувала кожен лист свого коханого, щоб її мати не дізналася про листування. Дівчина навіть вирішилася написати уряду про своє бажання вийти заміж за свого нареченого. Наведемо

цей великий лист до начальника III відділення Дубельта від 7 грудня 1850 р. повністю мовою оригніалу:

«Ваше превосходительство! Еще в 1847 г. я имела честь быть с вами знакома; не смею думать, чтобы вы могли меня помнить, хотя в Петербурге я пользовалась некоторое время вашим добродушным участием в горе, постигшем меня на 16-м году жизни. Простите великодушно смелости моей беспокоить вас своею просьбою: меня заставила крайность или участь целой моей жизни. В вышеуказанном году, согласно с желанием моих родителей, я была обручена с господином Костомаровым, бывшим адъюнкт-профессором Киевского университета святого Владимира. Это был выбор сердца моего и маменькин, видавшей в нем человека, способного составить счастье мое. Накануне дня нашего бракосочетания он был увезен в Петербург и отослан потом в город Саратов. С помощью Всевышнего я вынесла этот жестокий удар злого рока! Вы сами, ваше превосходительство, утешали меня с отеческою добротою, а потому я решилась прибегнуть к вам, как к единственной особе, от которой зависит все, могущее составить мое счастье или погубить его. Прошло около четырех лет, как я связана словом и сердцем с Костомаровым, а маменька не соглашалась соединить нас, называя моего жениха изгнанником; теперь же, видя мое постоянство, позволила мне написать к нему письмо, извещая его об этом и что он может приехать в Киев для совершения нашего брака. Притом маменька сказала мне, что если он не получит позволения приехать сюда, то нам никогда не бывать супругами, потому что она не решится ехать со мной в Саратов и тем подавать поводы знаменитым сплетням нашего города. Умоляю вас на коленях, со слезами, не отвергните моей просьбы и отпустите в Киев моего жениха, если он будет просить об этом, хотя на самое короткое время. Если это не от вас зависит, то одно ваше слово будет принято в уважение, и его наверное отпустят. Мне дали сроку до мая месяца, чтобы окончить наши семейные дела. Не примите во зло, что я по секрету от своей матери пишу вам это письмо: я люблю его и вижу свое счастье в нем и потому отважилась на этот поступок с полным убеждением, что найду в вас покровителя – первую надежду полагаю на Бога и последнюю на вас. Если я достигну своей цели, то имя ваше будет неотступно с молитвою, которую творю о вашем благоденствии. Честь имею прибыть с истинным к вашему превосходительству высокопочтением покорною слугою. Не смею просить ответа на это письмо, во-первых, потому, что не желаю вас беспокоить, и что оно писано секретно, а лучшим ответом будет исполнение моей величайшей просьбы – отпуск Костомарова».

Був отриманий височайший дозвіл на це. Здавалося б, замайоріло світло надії на єднання двох сердець. Аліна написала, щоб Микола поспішав до неї. Однак той не спішив. Спливали дні за днями, пройшло чотири роки після запланованого весілля, а нареченого, якому дозволили одружитися з Аліною, все не було й не було. Врешті-решт, дівчина отримала листа від Костомарова, де той писав, що здивований, чому Аліна його так прискорює до приїзду та

одруження, хоча й підтверджував, що дуже кохає її та мріє про шлюб з нею. Лист дуже образив почуття і гідність дівчини. Пізніше вона дізналася, що натхненницею цього послання була Тетяна Петрівна. Однак тоді вона вирішила, що чоловік, який пише і надсилає листа такого змісту жінці, котра його так палко кохає не вартий її уваги. «Все скінчено!» – вирішила Аліна.

Дівчина сказала матері, що згодна вийти заміж. Свій вибір вона зупинила на доброму чоловіку, полковникові, заможному поміщикові, давньому її шанувальникові Марку Дмитровичу Кисілю, який вже кілька років добивався руки Аліни. Вона написала своєму колишньому нареченому холодного листа з повідомленням, що виходить заміж за іншого. Свій крок вона пояснювала неможливістю далі терпіти знущання з боку своєї матері.

Незабаром вона отримала сповненого болю та розпачу листа від Миколи. Він дійсно її кохав, але тепер втрачав назавжди. Костомаров не міг приховати свого горя втрати коханої людини.

11 листопада 1851 р. відбулося вінчання Марка та Аліни. Анеля Устимівна попросила священника, який був в курсі обставин таїнства, не використовувати деякі формальності, що могли б пригнітити дівчину. Так, він не спитав її, чи не обіцялась вона комусь іншому у дружини.

Почався 19-річний шлюб, наслідком якого стало народження трьох дітей Олександра (1855), Юлії (1857) та Софії (1863). Марк виявився гарним чоловіком, чуйною людиною, прекрасним сім'янином. Він ніколи не дорікав Аліні за її колишній зв'язок з Костомаровим і ставився з розумінням до її почуттів, шанував науковий талант Миколи Івановича. Більшість часу Аліна тепер проводила в спадковому маєтку чоловіка Дідівцях поблизу Прилук, займаючись господарством та виховуючи дітей.

В 1856 р. вийшла заміж і сестра Стефанія.

Вірність Кліо

Після заміжжя Аліни з іншим чоловіком Костомаров уже близько не сходився з жіками. Не можна сказати, що він уникав з ними спілкування взагалі. Наприклад, навесні 1852 р. він познайомився в Саратові з молодою жінкою Анною Никанорівною Пасхаловою. Микола Іванович разом з нею захоплювався астрономічними спостереженнями та етнографічними дослідженнями. Однак дружба між Костомаровим і Пасхаловою так і не переросла у щось більше. Через кілька років Анна Никанорівна вийшла заміж за Данила Лукича Мордовцева (Мордовця) українського та російського письменника, історика, етнографа, з яким Костомаров дуже здружився. Їхня дочка Віра Мордовцева, яка з дитинства добре знала Костомарова, залишила про нього спогади, що дозволяють краще зрозуміти риси характеру цієї людини, побачити історика у повсякденному житті.

Близьким товаришем Миколи Івановича став відомий письменник і публіцист Микола Гаврилович Чернишевський. Незважаючи на те, що в подальшому Костомаров не сприймав радикалізму Чернишевського, він завжди поважав його як видатну особистість.

Костомаров, який все життя був великим містиком, захоплювався різними таємничими історіями та вірив у передбачення, серйозно зацікавився месмеризмом або природним магнетизмом – можливістю уведення людини у магнетичний транс з метою лікування чи отримання інформації про майбутнє чи минуле. Сам Костомаров практикував проведення таких спіритичних сеансів, яким надавав великого значення. Деяких з його «пацієнтів» така захопленість дуже забавляла, як, наприклад, Пасхалову, яка не змогла утриматися від кумедного вигляду натхненого «медіума» й розсміялася, чим дуже образила «спірита».

Олександра Куліш згадувала, як, перебуваючи у Польщі, з великою цікавістю Костомаров у сутінках при палахкотливому світлі смолоскипів ходив у супроводі мовчазного ченця-капуцина під склепіннями катакомбам святокризького костьолу, оглядаючи тіла давнопомерлих. Сама Олександра Михайлівна та її племінниця, які погодилися скласти Миколі Івановичу компанію у цій екскурсії, були надзвичайно налякані побаченим і після апокаліптичного жарту капуцина «umarly wstaje» у категоричній формі наказали припинити сутінкову подорож і вивести їх на світ божий. Проте наступного дня Костомаров прийшов до підземелля сам й оглянув те, що його найбільше цікавило.

Микола Іванович була людиною, що швидко захоплювалася якоюсь ідеєю. Так, зацікавившись повітроплаванням, він разом з кількома знайомими з азартом почав працювати над спорудженням «балону»- повітряної кулі, хоча й не був здатний ні до якої практичної роботи і здебільшого лише заважав своїми недоречними порадами. Але, коли робота була вже близька до завершення, з’ясувалося, що потрібна ще одна «дрібниця» - водень, яким треба наповнити аеростат. Зробивши невдалу спробу придбати водень у Саратові, за що місцеві крамарі вважали його не від світу сього, Костомаров покинув ідею з повітроплаванням.

Зате більш вдалою виявилася ідея з інсценізацією взяття козаками турецької фортеці. Були заготовлені запаси пороху, фейєрверки, петарди, бенгальські вогні, зроблені «козацькі чайки». З потаємних схронів дістали навіть маленьку гарматку, що стріляла по-справжньому, гучно гупаючи у напрямку «фортеці» з дерева та хмизу, розташованої на узбережжі «Чорного моря», яким був оголошений тутешній ставок. За умовним сигналом «козаки» – місцеві хлопчаки ринулися на штурм, під вибухи петард і фейєрверків та гупання гарматки. Поблизу ставка зібралася місцева публіка, яка з цікавістю спостерігала за «боєм». Найбільшого захоплення викликав переможний тріумф «козаків» і підпалення «ворожого» укріплення.

Комусь це може здатися дитячою забавкою дорослої людини, але у випадку історика ми можемо говорити про науковий експеримент, історичну реконструкцію минулого. Протягом життя Костомаров їх робитиме безліч, для того щоб краще усвідомити історичні картини.

Одного разу історик був присутній при повішенні кримінального злочинця. Хоча сам науковець завжди був противником смертоубивства, жорстокий акт публічної страти він використав з науковою метою, щоб реалістичніше зрозуміти жахливі моменти минулого.

Влітку 1852 р. Микола Іванович відпочивав і лікувався у Криму, проводив тут дослідження старовини. Через два роки по тому Крим став ареною запеклих бойових дій, де проти Росії виступила коаліція з Османської імперії, Англії, Франції та Сардінії. Кримська війна 1853-1856 років показала всю відсталість Російської імперії від західних держав. Головним гальмом на шляху до розвитку країни було кріпацтво, проти якого завжди виступав Костомаров. Лише після смерті Миколи I в 1855 р. та сходження на престол Олександра II у повітрі відчувся дух свободи та полегшення. Припинивши безглузду й виснажливу Кримську війну, новий цар оголосив амністію для політв'язнів старого режиму. Отримав звільнення і Костомаров. В уряді почалась підготовка до звільнення селян від кріпацтва, яка закінчилася манфестом про «волю» в 1861 р.

В 1857 р. вийшло в світ його фундаментальне дослідження "Богдан Хмельницкий", результат багаторічних наукових пошуків, яке показало великий науковий талант Костомарова, як історика-народника. Він був щиро переконаний, що дійсним творцем історії є не окрема особистість, а народні маси. Ця праця викликала низку схвальних відгуків від таких відомих людей, як Шевченко, Чернишевський та ін.

Влітку-восени 1857 р. Костомаров зробив закордонну подорож, відвідавши Швецію, Німеччину, Францію, Австрію та Італію. Він дізнався, що за його відсутності до його матері у Саратов завітав Шевченко, який звільнився від солдатчини.

Протягом наступного Микола Іванович підготував нову монографію «Бунт Стеньки Разина», знову звернувшися до улюбленої теми великих соціальних потрясінь. Ця праця була опублікована в 1858 р. ще більше зміцнивши авторитет її автора в науковому світі.

Історик сильно змінився. Довге посивіле волосся, велика борода дуже змінили його вигляд. Незмінним залишився хіба що погляд розумних блакитних очей з-під окулярів у золотій оправі та незграбні манери й рухи. Зовнішність Костомарова змінилася настільки, що його навіть не впізнав побратим Шевченко, аж поки той не нагадав йому слова сказані перед довгою розлукою: «Не журись, Миколо, ще колись будем у купі добре жити». Вони часто гуляли разом і журились, що так і не одружилися. Тарас говорив «брату Миколі», що мабуть вони так і помруть самотніми «бурлаками».

Костомаров переїхав з матір'ю до Петербурга. Популярного професора-історика запросили викладати до столичного університету. На його лекціях був фурор. Студенти шанували Миколу Івановича, який боровся за права народу й за це постраждав від царизму. В історичній науці Костомаров відкидав схиляння перед авторитетами, наголошуючи на тому, що головним завданням дослідника минулого є пошук історичної правди. Видатний науковець здійснив перегляд багатьох усталених історичних концепцій (про гунів, про норманське походження Русі, про Смутний час, про Мазепу тощо). Костомаров рішуче визнавав історичні помилки, в тому числі й свої, яких припускався через брак джерел. Він завжди був принциповим істориком, який не намагався догодити своїми творами владі чи політичній кон'юнктурі. Це дуже часто призводило до нападок з боку офіційних істориків.

В 1860 р. він разом з колишніми товаришами Шевченком, Кулішем, Білозерським, Марковичем та ін. заходився навколо видання у Петербурзі першого українського часопису «Основа». Саме в цьому журналі, який став головним рупором українофільства в Російській імперії, Костомаров опублікував низку своїх статей з української тематики («Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Две русские народности», нариси про Григорія Сковороду та щойнопомерлого Тараса Шевченка та ін.). Історик доводив окремішність українського народу від російського й наголошував на праві українців мати свою автономну державність. Це було досить сміливим кроком в той час, коли російські історики постійно говорили про малоросіян лише як про невід'ємну гілку єдиноросійської народності. Їхні польські колеги натомість прилучали українців до своєї нації. Ось так, росіяни говорили про українців як про ополячених співвітчизниках, а поляки визнавали їх зросійщеними земляками.

Рішучим захистом національних прав українців була костомаровська стаття «Украйна» опублікована в незалежному від самодержавної влади журналі «Колокол» в 1860 р.

Все життя Костомаров був прихильником демократичних засад, яскраво змальовуючи їх як в минулому України, так і в минулому Росії чи Польщі (вічовий лад у Галичі, Новгороді та Пскові, козацьке товариство, сеймовий уклад Речі Посполитої). В той же час Костомаров рішуче відділяв історію України від минулого сусідніх братніх народів – польського та російського. Але завжди наголошував на необхідності порозуміння та згоди між братніми слов'янськими народами.

В 1863 р. Костомаров рішуче виступив проти Валуєвського циркуляра, що заборонив вживати українську мову в книгодрукуванні. Він особисто ходив до міністра внутрішніх справ Петра Олександровича Валуєва з проханням скасувати несправедливий щодо українців указ, хоча цей похід і не мав позитивних наслідків.

Костомаров бачився з Шевченком за день до його смерті. Він же проводив товариша в останній шлях і брав участь у похороні Тараса Григоровича на

Смоленському цвинтарі. Повагу до нього Микола Іванович зберіг на все життя. Він навіть різко розійшовся у поглядах з Кулішем, який розкритикував «п'яну музу» Кобзаря, скептично відгукнувся про його творчість і зневажливо поставився до українського козацтва. Смерть близького товариша була важкою особистою трагедією історика.

Костомаров був популяризатором Шевченкових творів, сприяв виданню його нового «Кобзаря» та «Букваря». Підтримував діяльність українських недільних шкіл, а також збирав кошти для видання дешевих книжок для народу. Все своє життя Костомаров запекло відстоював національно-культурні права України. В 1862 р. неблагонадійного професора, який отримав собі репутацію демократа-українофіла звільнили з університету. Однак це лише звільнило час для подальшої плідної наукової роботи видатного вченого.

В 1862 р. вийшла в світ історична п'єса «Кремуцій Корд». В основу цього твору була покладена доля давньоримського історика, який, незважаючи на гоніння з боку всевладних імператорів, завжди дотримувався правди у висвітленні подій минулого. В образі Кремуція Корда легко вгадується постать самого Миколи Івановича Костомарова. Цей популярний твір мав присвяту «Незабвенной А. Л. К. на память 14 июня 1847». В ініціалах легко вгадується ім'я Аліни Леонтіївни Крагельської, а 14 червня 1847 р. – це день їхньої останньої зустрічі в стінах Петропавлівської фортеці. Так, Костомаров продовжував кохати свою Аліну, хоча й розумів, що кохання до неї давно втратило практичний сенс.

Хоча Костомаров був самітником-аскетом, який немов «книжний черв» просиджував з ранку до вечора у бібліотеці, допускаючи поруч з собою лише одну жінку – матір, в його житті інколи траплялися привабливі дівчата, котрі йому подобалися. До однієї з них у Костомарова навіть виникли романтичні почуття. Це була юна графиня Катерина Федорівна Толстая. Їх познайомив Шевченко, коли дівчині було 16 років, а Костомарову – 42. По кількох місяцях спілкування симпатія науковця зросла настільки, що той почав залицятися до чарівної графині. Петербургом поповзли чутки, юна дочка графа стала нареченою професора й незабаром вони одружаться.

Розуміючи свої вади у порівняльні з іншими кавалерами, Костомаров втім наважився освічитися Толстій у коханні й зробити їй шлюбну пропозицію. Хоча здійснив він це у типовій для себе відвертій формі, написавши листа:

«Я Вас люблю і прошу Вашої руки, яле я був би підлим, коли б не висловив Вам усіх незручностей для Вас.

Слухайте:

1) Ви молоді, я не молодий… Така любов коли й можлива, то як виключення із загального порядку…

2) Я не можу похвалитися здоров'ям…

3) Засоби мої до життя дуже обмежені для такої обстановки, до якої Ви звикли…

4) Останнім часом Ви вели світське життя. Я ніскільки його не засуджую, але в союзі зі мною такий спосіб життя не сумісний…, бо мені потрібна дружина – не прекрасна мила дама, душа освіченого товариства, а подруга душі і помічниця, щоб нести тяготи життя. Я все звик робити для своєї совісті, але не для інших, і через те бажаю одружитися зовсім не для вищого світу, а для дому, не для інших, а для себе…

5) Моя мати не така жінка, з якою жити приємно… Я прийму Вашу відмову без образи і гіркоти. В усякому разі прошу не ображатися прямотою мого листа. Може так чинити не прийнято, але я говорив Вам, що не звертаю уваги на те, що прийнято чи не прийнято».

Романтичні взаємини між Костомаровим і Толстой не переросли в оформлення шлюбного союзу й незабаром та вийшла заміж за професора медицини Едуарда Андрійовича Юнге. Проте дружнє спілкування між нею та істориком тривало до кінця його життя.

Час від часу Костомаров зустрічався з Олександрою Михайлівною Куліш, яка переживала складний період відносин зі своїм чоловіком. Вона морально підтримувала Миколу Івановича. Вони згадували минуле, своїх друзів, Шевченка, який так і помер холостяком. Сум охоплював Костомарова, і він інколи казав Олександрі Михайлівні: «Знайдіть мені наречену. Я одружуся без жодних вагань, якщо Ви знайдете мені наречену».

Про це ж він говорив і Кулішу в притаманному йому старослов'янському дусі: «Честнейший отче Пантелеймоне! Хощу всем сердцем моим и всею душею моею и всеми помышлениями моими пояти себе жену красну, аки крин сельный».

Гостюючи якось у Куліша, який працював тоді у Варшаві, Костомаров накинув оком на розумну та привабливу дівчину, дочку польського бібліотекаря Пшиланського, й навіть повідомив товариша, що має намір до неї посвататися. Проте незабаром історик сам відмовився від цього наміру.

Взагалі, Костомаров дуже любив старослов'янщину. Часто він цитував старовинні рукописи. Навіть рецепт приготування варенкив в його вустах звучав так: «И взяв муки гречневыя, сотвори брашно и, вложив в оное творогу и посыпав солью, ввергну в окроп». Зустрівшися удвох з Кулішем, вони напівжартома змагалися у кращому володінні середньовічною книжною мовою, спілкуючись нею між собою.

Здається, про перспективи свого одруження історик говорив без особливого сподівання на здійснення цього наміру. Головна його увага була переключена на науку, меншою мірою на літературу. Твори Костомарова користувалися великою популярністю у суспільстві. До викладацької роботи він вже не повертався. Причиною цьому були перепони з боку влади та бажання історика зосередитися на науковій праці.

Про свою нещасну наречену, що стала дружиною іншого, Костомаров ніколи не забував.

Не забула Миколу Івановича й Аліна. В 1860 р., перебуваючи в Києві, вона побачила в книжковій крамниці його портрет і купила його. Її дбайливий і розуміючий чоловік не сказав жодного слова заперечення з цього приводу. А коли в 1862 р. вийшов «Кремуцій Корд» Марк Дмитрович Кисіль особисто з'їздив до книгарні й привіз новий твір колишнього нареченого своєї дружини. Розгорнувши книжку, на першій сторінці Аліна побачила присвяту собі.

Взимку 1864-1865 років Аліна та її чоловік перебували в Петербурзі. На той час 33-річна жінка вже була матір'ю трьох дітей від чоловіка, якого вона дуже шанувала і який її завжди розумів. Проходячи Невським проспектом, в юрбі перехожих вона несподівано побачила знайому фігуру. Постарілий згорблений чоловік у розхристаній шубі з густим волоссям і великою бородою йшов повз неї, заглиблений у свої думки. З-під навислого над обличчям волосся поблискувала золотом оправа великих окулярів. Це був Костомаров. Вони не бачилися вже 17 років. Побачивши його, Аліна ледь не скрикнула, проте опанувала себе. Короткозорий Микола Іванович її не помітив. Він не знав, що його колишня наречена, яку він так кохав, ще довго стояла й дивилася йому вслід і пішла лише тоді, коли його кремезна постать зникла у натовпі.

Шлюб з відстрочкою у 28 років

Після смерті в 1870 р. чоловіка Аліна Леонтіївна постійно проживала в Дідівцях, порядкуючи господарство та виховуючи дітей. Інколи вона їздила до Києва. Жінка зберігла стрункість, незважаючи на вік і народження трьох дітей. Сусіди жартома назвали її «худобка», вкладаючи в це поняття подвійний сенс: її худощавість та постійну господарську турботу про худобу.

До Аліни Леонтіївни залицялися сусіди-вдівці, маючи на меті можливість шлюбу з нею. Проте жінка вирішила, що тепер присвятить своє життя лише дітям. Інколи вона з дітьми їздила в сусідню Качанівку – маєток відомих поміщиків-меценатів Тарновських.

Влітку 1873 р. жінка вирішила поїхати з дітьми до Києва. Виїзд з Дідівців було призначено на 4 серпня. Напередодні вночі Аліна Леонтіївна бачила дивний сон, про який вона повідомила своїм дітям. Їй наснилося, що в їхню київську квартиру зайшла якась пані у великій шляпі, прикрашеній квітами та пір'ям. Щойно вона увійшла, як за її спиною показався Костомаров, посивілий, з бородою, і теж увійшов до квартири. На цьому моменті жінка прокинулася. Діти були втаємничені в романтичну історію їхньої матері з Костомаровим замолоду, тому їм не треба було пояснювати, хто це такий.

Попрощавшися з Анелєю Устимівною, яка завжди проводила літо в Дідівцях, Аліна Леонтіївна з дітьми сіла в екіпаж і вирушила до Ніжина, який знаходився у 80 верстах. Там знаходилася залізнична станція, на якій можна було сісти у поїзд і швидко дістатися Києва.

Вранці 5 серпня вони вийшли з вагону на київському вокзалі й поїхали на свою квартиру. Розмістившися у кімнатах, діти і їхня мати несподівано почули дзвінок у двері. Коли служниця їх відчинила, до кімнати прожогом влетіла пані у шляпці з квітами та пір'ям. Вчорашній сон 43-річної жінки почав набувати реальних обрисів. Гостя виявилася Алініною сестрою Стефанією. Жінки зраділи зустрічі, адже не бачилися 12 років, бо старша сестра постійно проживала у Москві. Вони багато про що говорили. Раптом в двері пролунав новий дзвінок. Аліна Леонтіївна захвилювалась.

На порозі стояв високий чорнявий молодик в окулярах і тримав у руках конверт. Він попросив передати цей лист Аліні Леонтіївні Кисіль…

На початку серпня 1873 р. Костомаров прибув до Києва для участі в археологічному з'їзді. Він поселився на квартирі у знайомого історика Володимира Боніфатійовича Антоновича. Дуже часто він прогулювався вулицями Києва, згадуючи своє минуле життя тут. Компанію йому складав молодий товариш Павло Платонович Чубинський. Нам зараз він відомий, як автор національного гімну «Ще не вмерла Україна». Цей вір вперше з'явився у львівському часописі «Мета», де його авторство було приписано Шевченкові. В часи Костомарова Чубинський був відомий як поет, історик, етнограф, громадський діяч.

Костомаров з Чубинським сходили до того будинку, де 26 років тому жив молодий професор Микола Іванович з матір'ю і де відбувалися його романтичні зустрічі з юною нареченою Аліною Крагельською. Двері будинку відкрила молода жінка. З великим подивом Костомаров впізнав у ній доньку господаря помешкання, де він колись квартирував. Останній раз він бачив її маленькою дівчинкою, тепер це була доросла жінка, яка мала своїх дітей, а її батьки померли. Час не стоїть на місці.

Микола Іванович розповів Чубинському про свою трагічну історію нещасливого одруження. Молодий друг великого історика повідомив тому, що Аліна Леонтіївна три роки як овдовіла і має бути зараз у Києві. Якщо Микола Іванович бажає, він може влаштувати їхню зустріч. Костомаров загорівся, його очі заблищали. Він написав Аліні листа і попросив Чубинського передати його їй…

Жінка тремтячими руками почала розгортати папір. Перед очима замерехтіли знайомі з юних років каракулі костомарівського почерку. Надамо слово їй самій: «Хвилювання охопило мене – і я не в силах вже була читати вголос, а, прочитавши лист про себе, віддала його дітям. Миттю вони його прочитали й заговорили: «Мамо, потрібна відповідь! Пиши зараз!..

- Я зараз відвезу листа твого за вказаною адресою – додав мій син, якому тоді було 17 років.

Так, це дійсно був лист Миколи Івановича! Він писав [подано мовою оригіналу – Є.Л.]: «Случайно я услыхал об Вас. Мы были когда-то очень близки друг другу, тому уже более 26-ти лет назад. Горькая судьба нас разлучила. Но ни Вы не были виновны против меня, ни я против Вас. Мы

можем встретиться в этом мире, хотя уже в старости, без малейших упреков друг другу за прожитое, с полным уважением друг к другу. Я уезжаю из Киева, где был недолго. Если Вы, вспомнивши Вашу молодость, нашли бы для себя не противным повидаться со мною, то я Вам скажу, что для меня это было бы величайшим удовольствием, и в таком случае напишите ко мне две-три строки, а письмо адресуйте в Киев, на углу Жилянской и Кузнечной улиц, профессору Владимиру Вонифатиевичу Антоновичу с передачею Николаю Ивановичу Костомарову, до 8 августа, а после 8-го августа – в С.-Петербург, Вас.[ильевский – Є.Л.] остров, IX линия, д.[ом – Є.Л.] №4, кв.[артира – Є.Л.] 5. Глубокоуважающий Вас Николай Костомаров. Августа 4-го. 1873 г. Киев».

Я відповіла, що душевно рада побачитися з Миколою Івановичем і прошу його приїхати до вечірнього чаю… Мій син відвіз цього листа на квартиру В.Б.Антоновича… Увечері стали ми очікувати дорогого гостя…»

О 9-й годині вечора пролунав дзвінок у двері. Коли прислуга їх відчинила, до кімнати швидко увійшов Костомаров. Побачивши Аліну, він наблизився до неї, взяв її руку і почав цілувати. З очей 56-річного чоловіка потекли сльози. Алінині діти пішли в іншу кімнату, щоб не заважати дорослим. Жінка погладила рукою голову літнього візитера й промовила: «Що робити! Життя пройшло! Жодними сльозами не вернеш минулого!»

Вони близько години говорили й дивилися одне одному в обличчя. 26 років розлуки сильно змінили їх. Потім Костомаров згадав про дітей Аліни й попросив їх покликати. Особливою ласкою він наділив найменшу Сонечку, можливо, вона подобою та поведінкою нагадувала юну Аліну Крагельську, в яку він так закохався.

Він говорив, що був на археологічному з’їзді і виступав з трибуни, коли йому передали листа від Аліни. Костомаров попрощався з київськими професорами та учасниками з’їзду й поїхав до неї. Його давній недруг Юзефович, який зрадив його в 1847 р., допомігши жандармам при арешті, не проминув «штрикнути» Костомарова, сказавши, що поважний професор знайшов важливішу справу, ніж участь у науковому зібранні. Але Микола Іванович на це не відреагував, він летів до Аліни.

Прощаючись зі своєю колишньою нареченою, Костомаров гучно промовив: «Пішли завтра вінчатися, Аліно Леонтіївно!».

Жінка всміхнулась і відповіла: «Так завтра ж 6 серпня – Преображення Господнє та успенський піст. Мені потрібен лікар. Куди мені вже вінчатися!».

Костомаров уважно подивився в її обличчя й сказав: «Ах, так! Я позабув. А прокотитися у відкритому візку ми можемо? Погода чудова!».

Наступного дня вони каталися по Києву. Заїхали до Києво-Печерської лаври, де побували поряд з могилами Івана Іскри та Василя Кочубея. Багато говорили, згадуючи молодість. Потім знову поїхали на квартиру Аліни.

Костомарова справи кликали до Петербурга, однак він тепер не хотів розривати зв’язку з Аліною, який дивним чином щойно був налагоджений. Приїхавши до імперської столиці, він відразу 10 серпня написав їй листа, який

починався словами: «Бесценная Алина Леонтьевна, мой незаменимый, верный друг, старый друг, который лучше новых ста двух…».

У листі він просив її зайнятися своїм здоров'ям, адже жінка хворіла. Дуже шкодував, що, тільки-но знайшовши її, він знову з нею розлучився. Лист закінчувався так: «Тысячу раз целую тебя, моя вечно дорогая, незаменимая Алина, целую милых, прекрасных детей твоих… Твой навсегда Николай Костомаров».

Між Києвом і Петербургом, а потім між Дідівцями і Петербургом зав'язалося жваве листування. Аліна повідомила про взаємини з Костомаровим свою матір, та саркастично запитала: «Чому ж ти тепер за нього не виходиш?». Аліна стримано відповіла: «Який шлюб потрібен нам старим?». Вийти заміж тепер здавалося б смішним.

Однак ніщо тепер не могло завадити немолодій вдові та старому одинокому чоловікові контактувати між собою. Аліна запрошувала Миколу Івановича приїхати до неї в Дідівці навесні 1874 р. Той охоче погодився.

Якось Аліні Леонтіївні з пошти принесли посилку. Вона була від старенької знайомої Софії Карлівни Каленіус. Відкривши її, жінка побачила стару французьку книгу Фоми Кемпійського «Наслідування Ісуса Христа» й записку від її хранительки: «Я дочекалась часу, коли ти можеш дивитися на збережену мною книгу без душевного болю – й повертаю її тобі».

Квітневого дня 1874 р. Костомаров прибув залізницею до станції «Ніжин». Вийшовши з вагону, він побачив кінний екіпаж, поблизу якого посміхаючись стояла Аліна. Вона значно покращала. 70 верст від Ніжина до Дідівців чоловік і жінка їхали разом, милуючись живописними краєвидами української природи.

Повечерявши, Костомаров ліг відпочивати. Вранці він вийшов на балкон. Весна буяла. Розкривалися польові квіти, співали птахи, у повітрі носився аромат свіжості та пробудження природи. «Господи! – вигукнув Микола Іванович. – Як гарно тут! Ледь не 30 років я був позбавлений насолоди, якою користуюсь тепер, та ще й у Аліни!».

Немолоді люди насолоджувалися тепер абсолютною свободою у взаєминах, якої були позбавлені замолоду, коли так про неї мріяли.

Якось Аліна запитала Миколу, чи може його побачити її матір. Той відповів, що, якби Анеля Устимівна привезла її в Саратов, як він її це просив зробити після річного ув'язнення, Костомаров був би її вірним другом на все життя. Він відправив одразу листа й гроші, щоб Аліна з матір'ю могли приїхати до Саратова. Однак Анеля Устимівна все це відіслала назад і написала зневажливу відповідь, де образила його самого та його матір. Вона сприяла їхньому розриву. Тому бачитися з нею Костомаров не бажав.

У Дідівцях Микола Іванович став свідком цікавої події. Ось, що він про неї згадував: «Тут уперше в житті я мав нагоду відвідати малоросійське селянське весілля, яке мене дуже вразило як нове для мене видовище…». В його особистому житті бути головним героєм такої події поки що не доводилося.

Костомаров часто підходив до Аліни й казав: «Зараз сходимо до обідні, а потім обвінчаємося!». Аліна погоджувалася сходити до обідні, проте відмовлялася від вінчання.

Пробувши місяць у Дідівцях, Костомаров ненадовго з'їздив у Петербург, а в липні вони з Аліною та дітьми були в Києві, де він взяв участь у новому науковому симпозіумі. На зібрання поважних професорів Микола Іванович часто брав Аліниних дочок: 16-річну Юлію та 11-річну Сонечку, представляючи їх як дітей його друга. Голова зборів граф Олексій Сергійович Уваров жартома говорив, що шановному історику не варто було б бентежити наукову громаду цими «бутончиками троянд приємної зовнішності».

У день, коли надійшла черга виступати Костомарову з доповіддю «Про князівську дружину», історик попросив супроводжувати його на засідання Аліну Леонтіївну. При наближенні до університету він попросив жінку взяти його під руку. Поряд йшли її діти. Вони всі разом нагадували подружню пару, що стільки років прожила разом. До залу засідань професор увів свою супутницю дуже урочисто. Посадивши її на переднє місце перед кафедрою, він прочитав свою доповідь. Було помітно, що видатний науковець хвилюється.

Після завершення з'їзду Костомаров з Аліною та дітьми знову поїхали до Дідівців. Вони провели тут майже два тижні. 8 вересня Микола Іванович сів на поїзд у Ніжині, що вирушав до Петербурга. Разом з ним поїхала маленька Соня, яка відправлялася на навчання до Смольного інституту благородних дівиць. Костомаров любив цю дівчинку, як батько, називав її по-українськи «мале» й дуже турбувався про неї. Її старша сестра Юлія незабаром вийшла заміж.

У Петербурзі Микола Іванович постійно навіщав Сонечку в Смольному, приносив їй подарунки та солодощі, водив у театр, а на Різдвяні канікули взяв до себе. Аліні Костомаров докладно рапортував про дочку й знову пропонував одружитися.

Однак у січні 1875 р. Аліна відчула щось неладне. Микола Іванович почав писати мало, нерозбірливішим почерком і якісь дивні речі. Один з листів він написав від імені свого кота Васьки її котові Васьці. Можна було сприймати як жарт, проте насправді справа виявилася гіршою. Костомаров сильно захворів. Висока температура викликала запамороченя свідомості та марення. Лікарі діагностували тиф і почали говорити про можливість летального кінця. За ним доглядала Тетяна Петрівна, поки також не захворіла. Про тяжкий стан хворого повідомив Аліні Леонтіївні сусід і знайомий Костомарова – Микола Іванович Котенін.

Жінка сіла на поїзд і поїхала до Петербурга. Дорогою вона втратила свідомість від сильного переживання, сусіди по вагону привели її до тями. 11 лютого Аліна Леонтіївна була у столиці.

1 лютого 1875 р. померла Тетяна Петрівна. Її син про це не знав, оскільки лежав без тями, прикутий до ліжка важкою хворобою. Лікарі, найбільше

Дмитро Андрійович Мурінов, та друзі кілька днів боролися за його життя. Серед їх числа був і відомий художник Микола Миколайович Ге.

Аліна робила, що могла, щоб допомогти у лікуванні хворого. Товариші Миколи Івановича порадили їй поки що не потрапляти йому на очі, щоб не викликати сильного хвилювання. Лише в березні здоров'я Костомарова покращилося. Він сидів у кріслі й гладив свого улюбленого кота Ваську. Йому повідомили тоді, що приїхала Аліна Леонтіївна, хоча насправді вона була у місті вже кілька тижнів. Після її турбот справа з одужанням пішла вгору, хоча зір став ще гіршим. Одне око осліпло, а іншим історик дуже погано бачив. Дізнавшись, що померла його мати, Микола Іванович дуже сумував. Єдиною розрадою для нього було те, що мати померла у своєму домі, а не в чужих людей. Інколи він звинувачував себе у смерті старої матері й кричав на себе у розпачі, заливаючись сльозами, що він страшний злочинець, вбивця, що позбавив життя рідну матір. Тільки лагідні слова Аліни могли його заспокоїти.

У квітні 1875 р. Аліна забрала Костомарова до себе на Україну. Чоловік і жінка раділи, що смерть, яка кружляла над ним цього разу, не розлучила їх. 9 травня 1875 р. у маленькій церкві села Дідівців Аліна та Микола обвінчалися.

Зустрічаючи віднині знайомих, Микола Іванович з гордістю хвалився: «А я тепер одружений». Вони тепер з Аліною завжди були разом. Здійснився шлюб, який був відстрочений лихоліттям на 28 років.

Останні роки життя та діяльності

Їм суджено було прожити в законному шлюбі майже десятиліття. Вона стала очима та руками для майже сліпого історика. В його голові було стільки різноманітних історичних дат, подій, імен, що він диктував свої твори Аліні, а вона записувала та допомагала в редагуванні творів.

В 1880 р. він написав вірша «Восени – літо», якого присвятив своїй коханій дружині Аліні Леонтіївні:

«Була мого віку в маї ти, моя зозуля:
Де взялася шуря-буря, холодом подула!
Нас погнала-розігнала, я один зостався.
Пройшло літо, тоді знов я з тобою спіткався.
Либонь, літо повернулось: ти моя дружина,
Та не та вже молодая весняна пташина!
Світить сонце, мало гріє, літо не гаряче,
Часом дощ холодний крапле, по давнині плаче.
Не розцвіте моє серце, бо воно розбито!
То не літо настояще, то восени – літо!».

Якось у Москві зустрілися між собою два подружжя – Костомарових і подружжя Кулішів. Поки чоловіки обговорювали між собою поточні політичні, наукові та культурні проблеми, жінки, які познайомилися трагічного 1847-го року, з'ясовували складні життєві обставини своєї тяжкої долі. Аліна Леонтіївна могла заздрити Куліш, бо та вийшла заміж за свого коханого чоловіка й прожила з ним шлюбі, нехай і часто болісному, все життя. Олександра Михайлівна заздрила Костомаровій, що та народила й виростила дітей, нехай і не від того, кого кохала. А на схилі літ одружилася-таки зі своїм першим коханням. Подружжя ж Кулішів було бездітним.

Це була остання зустріч Костомарова та Куліша, більше вони не бачились, розійшовшись остаточно в багатьох принципових поглядах на минуле та майбутнє України.

Костомаров став автором понад 300 історичних творів. Він був почесним членом багатьох наукових вітчизняних і зарубіжних товариств. Головним критерієм праці історика, на його думку, було відтворення правди. За декілька днів до смерті він сказав [подано мовою оригіналу – Є.Л.]: «Историк должен казаться без отечества, без веры, без государя. .. все, что говорит историк, должно быть истинно, и никогда не должен он давать повод к возбуждению к себе подозрения в лести». Таким був сам Микола Іванович Костомаров.

Микола Іванович завжди любив Україну. Він відкрито протестував проти безглуздого Емського указу в 1876 р., інспірованого його давнім недругом Юзефовичем, не боючись викликати гнів царя.

В останні роки життя Микола Іванович працював над монографією про гетьмана Івана Мазепу, тоді ж почав диктувати дружині свою «Автобіографію». Вони тепер проживали у Петербурзі чи Дідівцях, інколи їздили на відпочинок у Крим. З ними була Соня, яку Костомаров обожнював.

Вона в 1882 р. написала такий жартівливий вірш про свого вітчима, наслідуючи текстологію Миколи Олексійовича Некрасова з поезії «Мороз-воевода». Цей цікавий твір був знайдений автором цих рядків в особистому архіві Костомарова:

«По скользким плитам тротуаров,
Лишь свет замерцает в окне,
Идет генерал Костомаров
С мешочком и палкой в руке.

Шубейка его нараспашку,
Открыта для холода грудь.
Надвинул на брови он шапку
И тронулся медленно в путь.

«А то, что за дело? Смотрите!
Нельзя разобрать ничего –
В калоши иль в лодки обуты

Почтенные ноги его?»

Грядет он тяжелой стопою,
Калошами, палкой гремит.
И сжатою крепко рукою
Прохожему страшно грозит.

По делу идет на Морскую –
Негорького масла достать.
Случалось ему зачастую
Мешок на дороге терять».

Таким був Костомаров у побуті – неохайний, розгублений, заглиблений у свої думки, дивакуватий, дратівливий, вередливий і примхливий. Одного разу в церкві у Костомарова прямо з рук хлопчаки-розбишаки вкрали дорогу боброву шапку, при чому професор не міг згадати навіть як це відбулося, тож додому прийшлося йти, обгорнувши голову, зважаючи на сильний мороз, носовою хустинкою.

Аліна Леонтіївна фактично замінила Костомарова матір й опікувалася коханим чоловіком, як маленькою дитиною, спокійно сприймаючи його капризи та вередування, стоїчно терплячи його важкий характер.

Якось в нього з обличчя злетіли окуляри, рідні хотіли допомогти й подати їх йому. Але Костомаров їх відштовхнув з криками «Я сам!». Ставши на коліна й нічого не бачучи, він врешті-решт намацав їх і надів собі на ніс, але так і закляк на карачках. Потім почав гнівно кричати: «Та поможіть же мені – я не можу встати!». Або, історику захотілося щодня одягати свіжу сорочку. Оскільки прання було справою клопіткою, Аліна Леонтіївна брала його ношену, але ще чисту сорочку, підпрасовувала її та знову подавала чоловікові. Зметикувавши в чім справа, Костомаров почав увечері скидати сорочку на підлогу, топтати її ногами й посипати попелом. Сорочку доводилося тепер ретельно запирати. Добре, що згодом ця примха минула.

Вночі Костомаров спав погано. Часто він починав голосно зойкати, будячи дружину. Сонна Аліна Леонтіївна ставила йому грілку на живіт, гладила по голові, поки чоловік нарешті не засинав, даруючи можливість відпочити і їй.

Він часто мучився від корчів у шлунку, тому лікарі прописали йому сувору дієту. Костомаров дуже полюбляв здобні булочки, цукерки, морозиво та інші солодощі, які лікарі йому заборонили. Одного разу, коли до їхньої оселі завітали гості, Микола Іванович, побачивши перед собою спокусливі булочки, знайшов момент, коли заклопотана дружина відвернулася й почав стрімко запихати собі булочку до рота. Один з гостей, не бачучи цього, запитав поважного професора про щось, але той не мав змоги відповісти, пережовуючи «заборонений плід». Побачивши ситуацію й усе зрозумівши, Аліна Леонтіївна лише похитала головою.

Все життя Костомаров залишався завзятим курцем.

В 1881 р., коли після загибелі внаслідок терористичного акту народовольців Олександра II до влади прийшов його син Олександр III, Микола Іванович сподівався, що новий монарх зробить полегшення в українському питанні, проте Емський указ так і не було скасовано, що дуже засмучувало історика, як палкого українофіла.

Насильницька смерть царя дуже схвилювала Костомарова, який засуджував будь-який акт кровопролиття. Дізнавшись про обставини загибелі Олександра II, збентежений Микола Іванович ходив по кімнаті й кричав, що отримав повідомлення про цю трагедію раніше. Він був щиро переконаний, що одержав містичну звістку під час одного зі своїх спіритичних сеансів, але не зміг тоді її зрозуміти. Тільки обережне співчуття Аліни Леонтіївни та Соні змогли повернути чоловіка до стану душевної рівноваги.

В останні роки життя Костомаров дуже хворів. На початку 1885 р. його здоров'я ще більше погіршилося. За чоловіком дбайливо доглядала Аліна Леонтіївна. У квітні в Петербурзі виставлялися картини молодого талановитого художника, уродженця України, Іллі Юхимовича Рєпіна. Більшість своїх картин він писав на історичні чи політичні теми. Багато уваги художник приділяв минулому своєї батьківщини, як-от відома згодом картина «Запорожці», над створенням якої він працював понад десятиріччя. При її написанні Рєпіна консультував історик-козакофіл Дмитро Іванович Яворницький.

За кілька днів до смерті хворого Костомарова принесли на ношах до виставочної зали і піднесли майже впритул до картини «Іван Грозний і син його Іван». Будучи практично сліпим, Микола Іванович оглядав мистецьке полотно. Рєпін, який був поряд, запитав, що думає шановний історик з приводу його картини. Костомаров відповів, що йому вона дуже сподобалась і він не хотів помирати, не побачивши її ще раз.

7 (19) квітня 1885 р. серце Миколи Івановича зупинилося на 68-му році життя. Рівно за 1 000 років до того, у 885 р. помер один з двох слов'янських просвітителів, святий Мефодій, якого так шанував Костомаров.

Видатного науковця та літератора поховали на Волковому цвинтарі в Петербурзі. Художник Рєпін намалював портрет покійного. Вшанувати пам'ять Миколи Івановича зійшлися сотні людей.

Аліна Леонтіївна Костомарова пережила свого чоловіка на 23 роки. Вона залишила цікаві спогади про нього. Померла ця жінка 15 лютого 1908 р. Вона бачила інший час, якого не довелося застати її чоловіку: Емський указ було скасовано, в країні відбулася революція, діяли українські політичні партії та розвивалася українська преса, відкрито висувалося гасло автономії України та перетворення Російської імперії на демократичну федерацію. Це були ідеї сформульовані за півстоліття до того її чоловіком.

«Співець двох народностей»

Костомаров народився, провів більшу частину свого життя та помер у Росії. У більшості випадків, себе Костомаров ідентифікував як природного великоросіянина, але пам'ятав і про українську, материнську складову свого походження. Так, він образився на Куліша, коли той назвав його «іноплемінником», тобто не-українцем.

Обидва народи, обидві культури він вважав рідними, нероздільними, і в той же час незмісимими та самостійними. Накращою умовою їхнього розвитку й процвітання, на його думку, були б співпраця, рівність і демократія. Він постійно наголошував на необхідності збереження національних відмінностей і самобутності обох народів, виступав проти ігнорування та нівелювання їхніх традицій і культур, руйнував «імперський міф» про споконвічну єдиноруську державу, до якої входили дві гілки одного народу – великороси та малороси.

Костомарова продовжують шанувати і в наш час, як одного з перших і найкращих істориків України та Росії. Його значення і вплив на розвиток історіографій обох країн стало визначальним на довгі роки. Історичні дослідження, створені ним, вирізняються грунтовністю, глибиною та ясністю думок, політичною незаангажованістю. Вони залишаються актуальними й зараз.

Особливе значення мають об'єктивні персонологічні дослідження Костомарова, присвячені видатним діячам минулого України та Росії, які раніше випадали з поля зору істориків або трактувалися однобічно, наприклад Іван Грозний, Іван Мазепа, царевич Олексій тощо. Але насамперед історика цікавили постаті та події таких періодів історії, коли на передній план виходив народ, тобто доба великих суспільних потрясінь і заворушень. Саме тому велику увагу він присвятив видатним провідникам народних мас, героям суспільних низів і відомим представникам черні: гетьману Богдану Хмельницькому, народному ватажку Степану Разіну, загадкового патріоту-монархісту Івану Сусаніну, самозванцям Смутного часу.

В радянський період посилання на Костомарова без обов'язкових епітетів «ліберально-буржуазний історик», «представник українського буржуазного націоналізму» були небажаними. Праці цього видатного історика замовчувалися. Незважаючи на те, що ними свого часу захоплювався й високо цінував Карл Маркс.

Нині маємо право вільно віддати шану цій непересічній особистості, що відіграла таку важливу роль в історії нашої держави. Костомарова з повним правом можна віднести одночасно до найвидатніших представників як російської, так і української історіографій. Його величезний творчий доробок і подвижницька діяльність потребують подальших наукових досліджень.

Вибрана бібліографія про Костомарова

1. Вивід прав України: збірник статей, документів і матеріалів / М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров, І.Мазепа та ін. - Львів: Слово, 1991. - 128 с.
2. Грушевський М. З публіцистичних питань Костомарова // Український історичний журнал. – 1995. - № 4. – С. 113-133.
3. Зайончковський П.А. Кирилло – Мефодиевское общество (1846-1847). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1959. – 172 с.
4. «Закон Божий» (Книга буття украшського народу) / Упоряд. І.І.Глизь. – К.: Вид-во «Либідь», 1991. – 40 с.
5. Іванова Р.П. М.І. Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст. // Український історичний журнал. – 1967. - № 5. – С. 31-41.
6. Кирило-Мефодіївське товариство: У трьох томах. Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – 544 с.
7. Кирило-Мефодіївське товариство: У трьох томах. Т.2. – К.: Наукова думка, 1990. – 696 с.
8. Кирило-Мефодіївське товариство: У трьох томах. Т.3. – К.: Наукова думка, 1990. – 440 с.
9. Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К.: НАУ, 2004. – 352 с.
10. Козачок Я.В. Микола Костомаров. Штрихи до портрету (Кирило-Мефодіївське братство і таємні товариства в Україні першої половини XIX століття). – Тернопіль: ТДПУ, 1998. – 56 с.
11. Козачок Я.В., Горленко О.А. Забуттю не підлягає: Микола Костомаров і Кирило-Мефодіївське товариство: монографія / Національний авіаційний ун-т. – К.: НАУ, 2007. – 80 с.
12. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В. А. Замлинский. К.: Изд-во при КГУ, 1989. – 736 с.
13. Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина /Авт. вступ. ст. и ком. Ю. А. Пинчук. К.: Изд-во «Наук. думка», 1992. – 511 с.
14. Костомаров М.І. Автобіографія // Дніпро. – 1989. - № 4-6. – С. 122 – 141.
15. Костомарова А.Л. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Вестник Европы. – 1910. - №6. – С.195-209 ; №7. – С.43-66; №8. – С.45-75; №9. – С.94-125.
16. Кулиш П. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Новь. – 1885. – Т.IУ. - №13. – С.61-75.
17. Кулиш П. Воспоминания о Н.И.Костомарове; Брошенный из-за угла камень // Хроніка 2000. – Вип. 78. – К., 2009. – С.205-230.
18. Луняк Є.М. Аліна та Микола Костомарови, або шлюб із відстрочкою у 28 років // Луняк Є.М. Минуле України в романтичних історіях. – Ніжин: Міланік, 2007. – 328 с. – С.143-161.
19. Луняк Є.М. Секретний процес 1847 р. Справа Украйно-Слов'янського товариства // Бористен. – Дніпропетровськ. – 2003. - №2 (140). – лютий. – С.21-25; Бористен. – Дніпропетровськ. – 2003. - №3 (141). – березень. – С.20-23.
20. Луняк Є.М. Олексій Петров: історія одного доносу // Сіверянський літопис. – Чернігів. – 2004. - №.4 – С.43-53.
21. Луняк Є.М. Українськість кирило-мефодіївців // Україна соборна: Зб. наук. статей / Київ, 2005. – Вип.2. – Ч.І. – С.66-70.
22. Петров В. Аліна й Костомаров // Зайцев П. Перше кохання Шевченка. – К.: Україна, 1994. – 315 с. – С. 195-310.

23. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова. (Критический очерк). – К.: Наукова думка, 1984. – 190 с.
24. Пінчук Ю.А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з дод. Спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища школа, 2005. – 142 с.
25. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров, 1817-1885. – К.: Наукова думка – 231с.
26. Полевой П. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Живописное обозрение. – 1885. - №17. – С.271.
27. Семевский В.И. Кирилло-Мефодиевское общество. 1846-47 // Голос минувшего. – 1918. - №10-12. Октябрь-декабрь. – С.101-158.
28. Семевский В.И. Николай Иванович Костомаров. 1817-1885 // Русская старина. – 1886. - №1. – С.188-195.
29. Сергієнко Г.Я. Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство.- К. Наукова думка, 1983. – 206 с.
30. Сергієнко Г.Я. Яскрава сторінка визвольного руху. (до 125-річчя Кирило – Мефодіївського товариства). – К.: Тов.-во «Знання» УРСР, 1971. – 48 с.
31. Скуратівський Вадим. Микола Костомаров (1817-1885) // Сучасність. – 1992. - №9. – С.152-156.
32. Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / За заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.
33. Сондерс Девід. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – №5. - С. 21-33.
34. Толочко П. Видатний історик України і Росії // Київська старовина. – 1992. - № 5. – С. 7-14.
35. Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / НАН Украины. Ин-т истории Украины; [Пинчук Ю.А., Аббасов А.М., Михненко А.М. и др.; Редкол.: В.Смолий (председатель) и др.]. – К., Донецк: Юго-Восток, 2001. – 570 с.
36. Юнге Е.Ф. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Вест ник Европы. – 1910. - №11. – С.151-157.
37. Юнге Е.Ф. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Киевская старина. – 1890. – № 1. – С. 22-34.
38. Gołąbek J. Bractwo sw. Cyryla i Metodego w Kijowie. – Warszawa: «Nasza Przyszłość», 1935. – 390 s.
39. Kozak S. Ukraińscy spiskowcy i mesjanisci. Bractwo Cyryla i Metodego. – Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 1990. – 284 s.
40. Luciani G. Le livre de la genèse du peuple ukrainien. – P.: Institut d'Études slaves de l'Universitélaves; Collection Historique de l'Institut d'Etudes Slaves, 1956. – 149 p.
41. Luckyj G. The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius, 1845-1847. – Ottawa: University of Ottawa Press, 1991. – 119 p.
42. Papazian D. N.I.Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology // Russian Review. Vol.29. No 1. (January 1970). P.59-73.
43. Prymak Thomas M. Mykola Kostomarov: A biography. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press. – 1996. – 263 p.
44. Sydoruk J.P. Ideology of Cyrillo-Methodians and its origin. Winnipeg, Chicago, 1954. – 174 p.

Грушевські

Михайло Сергійович Грушевський
(1866-1934)

Марія Сильвестрівна Грушевська (Вояківська)
(1868-1948)

«Батько української історії» Михайло Грушевський

Завжди шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що цілком посів усю істину.
Михайло Грушевський про кредо історика

Михайлові Грушевському (1866-1934) випала велика честь: його по праву називають першим президентом України (хоч і можна згадати про деякі формальні сумніви такого визначення), «батьком української історії». Доля відвела йому шісдесят вісім років життя, поділивши їх навпіл між двома століттями – XIX і XX. Науковий доробок і політична діяльність Великого Українця вивчаються зараз з шкільної лави. І, безсумнівно, мало хто в історії України зробив так багато для ствердження ідеї її державної незалежності, для захисту її національних традицій і культури.

Він був людиною надзвичайної працелюбності та великої енергії. Його життя та діяльність відбувалися у складних політичних і соціальних умовах. Але попри всі негаразди він зумів пройти свій життєвий шлях з гідністю.

Михайло Грушевський проніс свій важкий хрест служіння Україні від молодих років до своєї смерті за загадкових обставин 25 листопада 1934 р. під час лікування у Кисловодську. Дочка Катерина та брат, відомий історик Олександр Грушевський були піддані репресіям і загинули. Ім'я самого Михайла Грушевського в радянські часи було під забороною і могло згатуватися лише у негативному контексті. Тільки відродження державної незалежності України, задля якої поклав своє життя великий науковець і політик, дозволило врешті-решт дати неупереджену оцінку цій непересічній особистості. Але розглянемо цю постать в іншій іпостасі, адже у грудях палкого патріота України Михайла Грушевського билося живе людське серце здатне страждати, прощати, радіти та кохати.

Дитинство, юність і перші наукові зацікавлення

Майбутній голова Центральної Ради народився 29 (17 – за старим стилем) вересня 1866 р. у м. Холмі (нині Хелм, Польща) в родині гімназійного вчителя російської словесності Сергія Федоровича Грушевського і став первістком у батьків. Рід Грушів (згодом Грушевських – на шляхетний манер), що зосереджувався на Київщині, переважно давав представників священицького

стану, однак Сергій Федорович, батько історика, перервав давню традицію, здобувши світську освіту. Хоча дружиною його і матір'ю Михайла стала дочка православного священика Глафіра Захарівна Опокова. Цікаво, що вона була молодшою за чоловіка на 14 років. 32-річний учитель одружився з 18-річною попівною напередодні свого переведення до Холма. Тут цілий десант з духовенства, чиновників і педагогів готовив грунт для «обрусения» края. Хоча сам Сергій Федорович, який мав веселу жваву вдачу, був енергійною людиною, не цурався українського походження, залюбки співав приємним голосом народні пісні у близькому товаристві та декламував поезії Котляревського та Шевченка, якого йому навіть пощастило колись бачити. Щодо українськості, то Глафіра Захарівна ставилася до народної культури з певною погордою та іронією, хоча й прекрасно говорила українською. Певну роль тут можливо відігравало шляхетне походження Опоцкевичів, як раніше було прізвище Опокових. Але загалом жінка мала характер м'який, спокійний, стриманий й була дуже прив'язана до домашньої оселі.

Обох батьків поєднувала щира побожність. Вони уникали жодних проявів інтимності, крім хіба що в християнському сенсі. Навіть обставини одруження батьків залишилися секретом для Михайла.

Релігійні погляди батьків справили великий вплив на маленького Михайла. Він все життя був щиро православним, хоча толерантно ставився до інших релігій. Як педагог і викладач Сергій Грушевський був досить відомий, і за його підручником з російської словесності навчалася вся імперія.

Ще у дитинстві Михайла у 1870 р. родина Грушевських переїхала до Ставрополя, а згодом у 1879 р. до Владикавказа. Сімейний добробут поступово покращувався. На цей час родина Грушевських сильно зросла, крім Михайла народилися брати Захар, Федір, Олександр і сестри Ганна та Марія.

Юний Михайло показав гарні успіхи у навчанні, і батько вирішив відправити його до тифліської гімназії, яка була однією з найкращих у регіоні. У віці 14 років Михайло Грушевський залишив батьківську домівку у Владикавказі і переїхав до Тифліса на навчання. Він був дещо старшим за своїх однокласників, але за результатами навчання завжди був одним із найкращих. На той час столиця Грузії була досить великим осередком освіченого українства. Вихідцями з України було багато викладачів гімназії, зокрема і Микола Іванович Гулак, один з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства. Саме тут у Тифлісі переважно російськомовний Михайло Грушевський переживає сильний вплив українізації. Під час навчання у гімназії 1880-1886 рр. він захоплюється творчістю Тараса Шевченка, перечитуючи кілька разів його «Кобзар», читає історичні праці та художні твори Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Максимовича, Амвросія Метлинського, Опанаса Маркевича, Аполона Скальковського, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Олександра Пипіна, Івана Нечуя-Левицького, Данила Мордовця, Михайла Старицького. Серед представників зарубіжної літератури велике враження на юного Грушевського своїм

психологізмом справили літературні твори австрійця Леопольда фон Захер-Мазоха, львів'янина за походженням. З цього приводу Грушевський, якому щойно виповнилося 17, занотував у своєму щоденнику: «…Не гарно, що от чоловік має чималий талант, мав би бути гарним українським письменником та от рідну мову позабув і зробився письменником німецьким».

Сам Михайло, який писав вірші і щоденник російською мовою, поступово переходить на українську. Далека Батьківщина, земля його предків з нездоланою силою вабить юнака. Він лише кілька разів відвідував Україну під час літніх канікул, відпочиваючи у дідуся за материнською лінією у селі Сестринівці неподалік від Бердичева, саме тут Михайло знайомився з народною мовою, культурою, побутом, звичаями. Після закінчення гімназії він вирішує вступити на історико-філологічний факультет Київського університету святого Володимира.

Але, звичайно, молодого гімназиста не оминули романтичні почуття. Вони вразили душу 16-річного Михайла у важкий період його життя. Від хвороби під час епідемії дифтерії навесні 1882 р. померли молодші брати Михайла Захар і Федір та сестра Марія. Пізніше він згадував, як приїхавши додому побачив своїх змарнілих батьків, які поховали своїх трьох дітей, та маленького 5-річного братика Сашка, що тулився до них. Все це на фоні нововибілених продизенфікованих стін та кімнат пропахлих ліками. Це тяжке видіння як примара переслідувало його все життя.

Смерть рідних і юнацьке нерозділене кохання дуже боляче вдарили по юнаку. 1 січня 1883 р., на новий рік юний Грушевський помічає у записнику, що збирається більше уваги приділити навчанню, особливо вивченню української мови та історії. Саме в цей час у юнацьких віршах Михайла з'являються такі рядки:

«Я молод годами, чуть стала губа
Лишь первым пушком оттеняться,
Но стар мой рассудок, и я навсегда
Порешил перестать увлекаться».

Однак забути своє юнацьке кохання 16-річному Грушевському було не так вже й легко. Через місяць він знову з сумом пише:

«О если б мне талант, о я не стал бы петь
Любви и неги сладких наслаждений,
Я б желчью написал историю страстей,
Всепожирающих мучений,
Когда в отчаяньи, в сознании бессилья
Готов разрушить все, и прежде всех себя,
Когда терзаясь страстною любовью,
Ты ненавидишь мучась и любя».

Хто була та дівчина, якою захопився майбутній голова Центральної Ради і

«батько української історії» напевне встановити вже неможливо. Історик Ігор Верба висунув припущення про Ганну Янпольську, сестру Михайлового гімназійного товариша, яка була юнацьким захопленням Грушевського.

Але печаль за невідомою нам красунею в серці юнака поступово затихала, хоч і через рік, і через два він згадував дівочий «погляд гордий», який відбирає слова та розум, позбавляє сенсу життя. Михайло подумки погрожує коханій, що помре без неї:

«Як гарна весна на землі зацарює,
Прийди й сядь в мене на могилі,
На білій опоці, де яблонь пахуча
Розвісила гойниї гілля.
Багато квіток запашних та роскішних
Побачиш ти там коло камня -
Ті квіти роскішні зійшли з мого серця,
А пахощі їх - то кохання.
Зірви ти квіток тих, дівчино, й послухай -
Почуєш од їх, моя мила,
Ті речі про щире та палке кохання,
Що зтліли із серцем в могилі».
Жовтня 28. Р.Б. 1884

Влітку 1883 р. після поїздки з батьком до Кисловодська Михайло написав своє перше оповідання «Німий свідок». В наступні два роки юнак написав ще кілька оповідань: «Унтер-офіцер Трохим Скавчук», «Остання кутя», «Днинка», «Св. Петро у тюрмі. Фантазія», «Романтична історія», «Бідна дівчина» та ін. В 1885 р. за протекцією Нечуя-Левицького у львівському журналі «Діло» було опубліковане оповідання Грушевського «Бех-аль-Джугур» під псевдонімом М.Заволока. Тут йшлося про боротьбу народу Судану проти англійського колонізаторського ярма.

Нереалізована романтична енергія стала потужним стимулом до навчання. Михайло Грушевський пізніше писав у своїх «Споминах», що він завжди був «круглим п’ятірочником», «першим учнем» у класі.

Молодий гімназист Грушевський далеко за межами Батьківщини, в центрі Грузії блискуче опановує українську мову. Він з захопленням пише вірші про далеку, але рідну Україну, славетне козацтво. На літературні твори Михайла Грушевського справила величезний вплив революційна поезія Великого Кобзаря. «Батько Тарас» став для тифліського гімназиста найбільшим кумиром. Як і Шевченко, він вирішив своє життя присвятити Україні. Михайло Грушевський з гордістю у своєму вірші «Я малоросс» (термін «українець» тоді не мав широкого вжитку і сам Грушевський став пізніше одним з найбільших його пропагандистів, одна з його праць називалася «Хто такі українці і чого вони хочуть») пише про те, що славна Україна лежить тепер у ярмі, занедбані її культура, традиції та мова, але прийде час Україна звільниться з кайданів

Москви і знову здобуде свободу. Цей патріотичний вірш «малорос» Грушевський пише ще російською мовою, дуже скоро українець Грушевський писатиме переважно по-українськи і зробить неоціненний внесок у розвиток української літературної мови. Михайло Грушевський пробує писати перші наукові розвідки про Україну, в його поезії ліричні теми майже повністю витісняє історична тематика. Наукові та літературні твори Грушевського починають друкувати. Перед успішним гімназистом відкриваються блискучі перспективи. 19-річний Михайло готується переїхати до Києва на навчання в університеті.

Ще 15 листопада 1883 р. у своєму щоденнику 17-річний Михайло занотував: «Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну. Що ж, може, Бог і поможе зробитись мені ватажком, працюватиму вже для цього, скільки зможу. А дуже мені хочеться – бо ці ватажки більш над усякі другії сіятимуться в історії…».

Наприкінці 1885- на початку 1886 рр. у Тифлісі виступала театральна трупа. У її складі була молода оперна співачка Олена Павлівна Марковська. Вона була українкою за походженням, і не цуралася цього. Олена Марковська мала приємну зовнішність і чудовий голос. Сам Грушевський у «Споминах» так згадував про неї: «Се була доволі гарна і поставна дівчина, темна шатенка, з карими очима, українського типу, - походила з мішаної польсько-української родини: мати її була католичка, мабуть, теж сполячена українка, батько був православний, і тому вона була хрещена в православній вірі, і вважала себе, здається, більше «малоросіянкою», ніж полькою...». Серце Михайла Грушевського, яке його власник три роки намагався берегти в аскетичному стані, не витримало чар красуні-співачки. І знову один за одним линули романтичні вірші. Поезія серця тепер витіснила історичні теми. Це був найбільший період розквіту любовної лірики у творчості Грушевського. Свої почуття до Олени Марковської їй самій Михайло Грушевський так і не розкрив. Спілкування між ними не виходило за межі світської етики. Грушевський приходив у гості до дівчини, дарував їй українські книги, розказував про Україну та її минуле. Вони обговорювали різні питання культури, науки, політики. Але, очевидно розуміючи безперспективність цих сподівань, молодий Грушевський так і не наважився зізнатися у своїх почуттях дівчині. Проте на самоті вони виливалися у прекрасні поезії:

«Чи лягаю я пізно, чи то рано встаю
Та щоденну знов працю починаю свою -
Ти в мене і на серці, ти в мене й у очах,
Із тобою живу я кожен день, кожен час...
Чи то лист шамотит - то твій голос лунає,
Чи на зірку зірну - вже твій усміх згадаю.
Ізо мною скрізь дух твій - наче янгол святий.
Він слідкує за мною, щоб на путь навести.

Зглянься поглядом ясним, обізвись до мене,
І щасливий я буду, поки вік не мине».

2 грудня 1885 р.

«Між тіми очами без ліку,
Що палко тебе оглядають,
Між тіми оце голосами,
Що щиро тебе похваляють,
Чи знайдеш мій голос недужий
І очі мої неблискучі,
Чи вчуєш, як б'ється серденько
До тебе коханням палючим?
Крізь товпу, крізь світло блискуче
Сюди на мене позирни ти,
Душа тут є горда та дужа
І серце коханням налите.
Закидане хмизом, камінням
Джерело холоднеє льєцця,
Хто тую покрівлю розкида,
То добре водиці напьєцця!»

5 грудня 1885 р.

«Як до тебе йти збираюсь, із тобою розмовляти,
Все зарані розбираю, як ступити, що сказати,
Передумаю до щенту кожний рух і кожне слово,
А прийду - і одубію, а ні духа, а ні мови,
Поки мене не оживиш своїм оком, словом милим,
Й побіжать у мене речі, що на серці накипіли».

6 грудня 1885 р.

«Я летів до тебе серденько дівчино,
Щоб намилуватись твоїми очима,
Щоб ще раз упитись милими речами,
Ще надать серденьку палу та кохання.
Скільки ждав я сего, скільки приберався,
А додому хмурий од тебе вертався.
Щось важке та сумне серце нагнітило -
Чи почуло серце, що тобі немилий?
Чи тобі припав хто инчий до сподоби?
Чи мого кохання проминула доба?»

8 грудня 1885 р.

Відомий лист Грушевського до Марковської від 19 грудня 1885 р. Звичайно, на перший погляд, він здається суто діловим. Але поміж рядків уважне око може побачити, що молодий Грушевський не лише милується гарним голосом чарівної актриси, а й у такому захопленні від неї, що приховувати свої почуття до неї йоми вдається ціною неймовірних зусиль. Прекрасна Олена Марковська здавалася йому безцінним скарбом: неземна врода, чарівний голос, бездонні очі, загадкова посмішка, вихованість у спілкуванні. Справжня скарбниця жіночих чеснот. І що найважливіше - вона українка! З перших же рядків листа Грушевський пише: «Якось не гаразд українцю, посилаючи українські книжки до українки, по-московськи писати, вибачайте, прошу...». Але роман між українцем і українкою у грузинській столиці так і не мав продовження. Важко сказати, що саме стало на заваді. Через кілька років Михайло Грушевський написав невеличке оповідання «Романтична історія». Схоже воно мало під собою деякі автобіографічні риси. В оповіданні йдеться про молодого студента, який захопився гарною дівчиною і навіть збирався з нею одружитися після закінчення навчання. Однак дівчина виявилася зовсім не такою, якою вона йому здавалася. Вона не виявляла зацікавленості молодим студентом, часто була холодна з ним. Натомість багато уваги приділяла іншому залицяльникові, чоловікові середніх років. Це обурило молодика. Він навіть збирався викликати суперника на дуель. На щастя, все обійшлося. Але стосунки з дівчиною були розірвані. Чисті романтичні мрії молодого студента красуня відкинула, надавши перевагу залицянням досвідченого ловеласа, який незабаром кинув її саму. Чи можна повністю перенести зміст цього оповідання на стосунки між Грушевським і Оленою Марковською, судити важко. Однак фактом є те, що це оповідання було написане в той період, коли стосунки між ними припинилися.

Коли трупа Олени Марковської залишала Тифліс Грушевський не пішов її проводити. Йому було боляче бачити її у колі залицяльників. Їхнім шляхам було суджено ще раз перетнутися. Ось що пише про це сам Грушевський: «Кілька літ пізніше я побачив її на кавказьких курортах, здається, в Залізноводську. Літа були для неї немилосердні, вона... стратила ту миловидність, котрої останні відблиски довелось мені побачити. Коло неї крутився і робив гонори якийсь франтик. Мені не стало охоти наближатись до неї, називати себе і відновляти стару знайомість».

У Києві

У червні 1886 р. Михайло Грушевський закінчив тифліську гімназію, маючи відмінні оцінки в атестаті. Всупереч волі батька, який хотів, щоб син продовжив навчання в Московському університеті, останій вирішив здобути вищу освіту тільки в Києві. Сергій Федорович всерйоз непокоївся, що за своє українофільство Михайло у Києві потрапить до якоїсь «хохломанської історії», щось подібне було колись із самим Сергієм Федоровичем, коли він замолоду був затриманий у селянській свитці та вишиванці поліцією за підозрою у хлопоманстві (хохломанстві).

У 1886 р. Грушевський переїжджає на Україну й поступає до омріяного Київського університету святого Володимира, де лекції з російської історії вів видатний історик Володимир Боніфатійович Антонович. Праці останнього були давно відомі Грушевському. Антонович також виділяв здібного студента серед інших. Як і Антонович, Грушевський був палким українським патріотом. Фактично, лекції з російської історії Володимир Боніфатійович присвячував минулому України, постійно вживаючи терміни «Україна», «українці», «Україна-Русь», переходячи на українську мову, використання якої було заборонене в державних установах Емським указом царя Олександра II від 1876 р. Саме Антонович заклав ту концепцію історії України, яку пізніше удосконалив, розвинув і обгрунтував Михайло Грушевський.

Дуже швидко Грушевський став улюбленим учнем Володимира Антоновича. Під його керівництвом одна за одною виходять наукові праці молодого Грушевського. На третьому курсі з під його пера вийшла перша велика історична розвідка «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.». У 1891 р. ця праця була надрукована й удостоєна вченою радою Київського університету золотої медалі. За «видатні знання і здібності» адміністрація університету залишила Михайла Грушевського у якості викладача після закінчення навчання. Уже під час університетських студій він проявив неабиякий хист до наукової роботи, великий талант дослідника, працелюбність. У віці 24 років молодий науковець був обраний дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця, найвідомішого професійного об’єднання істориків Російської імперії.

Однак, сходячи науковими щаблями, молодий чоловік, вік якого наближався до тридцяти, все більше відчував свою самотність. Він щиро радів за свого учителя Володимира Боніфатійовича, який на схилі років пережив зворушливу пристрасть до молодої жінки-археолога Катерини Миколаївни Мельник. Хтось може сказати, що сивина в бороду – біс в ребро. Але кохання не дивиться на літа. Дівчина була щонайменше на 25 років молодшою за Антоновича. Після закінчення полтавської гімназії вона захопилася археологією. Ставши ученицею київського професора-українофіла, юна дослідниця викликала у сивіючого чоловіка надзвичайне романтичне бажання та відповіла йому взаємністю. Шила в мішку не приховаєш. Незабаром всі знали, що Антонович, занедбавши законну дружину та дітей, упадає навколо чарівної «Мельнички». І хоча Катерина Миколаївна фактично стала цивільною

жінкою професора, Володимир Боніфатійович де юре залишався одруженим з першою дружиною Варварою Іванівною (уродженою баронесою Міхель, родичкою Павла Чубинського), з якою прожив понад сорок років. Антонович і Мельник офіційно побралися лише в 1902 р., після смерті законної жінки і більш ніж двадцяти років позашлюбного життя.

Грушевський, як і інші, був утаємничений у інтимні подробиці особистого життя свого учителя і, можливо, навіть трохи заздрив його щастю. Сам Михайло був добре знайомий з Катериною Мельник, яка була лише на сім років старшою від нього. Його щоденник рясніє згадками про те, як Михайло бував у «Мельнички» (так висловлювався сам Грушевський), багато спілкувався з нею, засиджувався допізна в неї, вечорами проводжав додому. Проте в цих взаєминах не варто було б шукати якогось аморального підтексту. Усім своїм життям Михайло Сергійович доводив приклади високої моральності, духовності. Його спілкування з пасією учителя було абсолютно цнотливим і зовсім не приховувалося від Антоновича.

Молодий Грушевський все частіше замислювався про свою буденність. Ще будучи студентом, він написав під керівництвом Антоновича реферат «Про шлюб». Тема ця все більше пригнічувала Михайла. Він прагнув сімейного тепла, затишку й близької людини поряд, яка не лише б виконувала подружній обов’язок, але й допомагала Грушевському, розуміла б і підтримувала його, була б найкращим другом і найпершим помічником.

Звичайно, привабливих дівчат навколо молодого хлопця не бракувало. У своєму щоденнику Грушевський згадує досить багато знайомих жінок і дівчат. Крім Катерини Мельник він згадує дівчину Скаритовську, яка отруїлась, нахабну Могулевську, яка запропонувала йому сходити з нею в театр, що Михайла розсердило, юну Грінберг, репетиром якої Грушевський був і заняття з якою не завжди проходили comme il faut (як треба, пристойно), Городновську – близьку подругу своєї сестри Ганни, яка навіть надіслала йому свою картку. Зрозуміло, що цей перелік далеко не вичерпний. Проте немає свідчень про серйозні романтичні захоплення Грушевського щодо кожної з цих дівчат.

У щоденнику він зазначає про шлюбні думки стосовно двох потенційних наречених: Марії Василівни Вовк, дочки відомого громадівця Василя Никодимовича Вовка-Карачевського, та згадуваної вже сестри давнього гімназійного товариша Анни Платонівни Ямпольської.

З Анною Михайло мав здебільшого листовний, хоча жвавий, зв’язок, лише зрідка бачучи її, коли вона заїжджала до Києва. Грушевський намагався відганяти від себе помисли про цю дівчину, хоча інколи ловив себе на думці про неї.

16 листопада 1890 р.: «…Учора був знову лист – вже другий од А[нни] П[латонівни] Я[мпольської], дуже привітний – закликає до «вічного приятельства», по правді, я не певний, щоб се приятельство буде вічне».

23 листопада 1890 р.: «…Одібрав лист од А[нни] Я[мпольської], к[от]р[ий] уразив мене дуже: дуже вона возносила мене, називаючи навіть пророком і таке

инче…».

1 грудня 1890 р.: «…Прийшов лист А[нни] Я[мпольської], к[от]рий мене дуже розсердив, я хтів одразу написати різко й суворо на се, але потім одіклав, Біг єго святий знає, я шануюсь, бо вона дівчина слаба, а такі листи мене пиляють по нервах за те, що даю замість хліба камінь і таке инче…».

21 лютого 1891 р.: «…Одібрав лист од А[нни] П[латонівни] Я[мпольської], дуже добрий…».

Причиною такого ігнорування листовної активності Анни стало палке романтичне захоплення 25-річним Грушевським саме в цей час Марією Вовк.

З нею він спілкувався ледь не щодня. Він добре знав і поважав її батька – відомого українофіла. Саме візити до Василя Никодимовича й були формальним приводом, щоб бачитися з його дочкою. Михайло був постійним гостем цієї родини. У щоденнику він часто занотовував про свої прогулянки з дівчиною, походи в театр, ботанічний сад, розмови, жарти та навіть дружні поцілунки. Він дарував Марії квіти, книги та інші подарунки. Взаємини Грушевського з Марією Вовк повністю вписуються у загальноприйняті людські стандарти залицяння. У вересні 1890 р. Михайло занотував у щоденнику: «…Вночі приснилося ніби я з Верз[иловим] балакав про те, щоб женитися мині на В[о]в[к] і він совітував і казав, що стара [мати Марії – Є.Л.] так казала, ніби має вже мене за жениха. Оттаке! А з вечера зовсім не думав за се…».

Наприкінці травня 1891 р. Михайло вже утвердився у думці посвататися до Марії та просити руки у її батьків, однак несподіваний візит Анни Ямпольської зіпсував ці плани й змусив його відкласти свій намір сватання на пізніший час. До того ж 30 травня на Вознесіння Грушевський, який завжди виділявся релігійністю, впустив додолу натільного хреста й сприйняв це, як божий знак, який витлумачив собі на відсутність поки що божого благовоління у справі власного одруження.

1 вересня 1891 р. Михайло був за боярина у свого двоюрідного брата Грицька (Григорія Івановича Грушевського). Той одружився з молодою громадівкою Ольгою Володимирівною Ранцевою. Щиро радіючи за Грицька, Михайло допоміг тому облаштувати весілля і навіть погодився позичити тому 70 карбованців на сердечну справу, хоча й сам тоді не був у значних статках. Весілля двоюрідного брата стало ще одним стимулом для Михайла у міркуваннях про питання особистого щастя.

Грушевському більше подобалася скромна й розважлива Марія, проте він не мав певності, що дівчина відповість йому взаємністю у його романтичних почуттях. Натомість активна та привітна Анна, здається, сама шукала ближчих взаємин з ним, більш тісніших, ніж просто дружні, про які вона постійно писала у своїх листах. А самотність Грушевському вже ой-як набридла. Інколи, приходячи до своєї кімнати, він сидів і плакав від безсилля та безпорадності.

Влітку 1891 р. Михайло навіть збирався поговорити з батьком про свої перспективи щодо Ямпольської, але не наважився. Сам собі він зізнавався: «Я все таки не зовсім певний, щоб були ми щасливі, хоч я тепер і ношуся з

думками про неї».

Грушевський вирішив, поки що залишити все, як є: зустрічі з Марією Вовк та листування з Анною Ямпольською. А далі, нехай саме проясниться. Як і раніше Михайло продовжував ходити до Вовків, сумлінно відповідаючи на ласкаві та приязні листи Анни.

Проте для останньої жвава переписка і «вічне приятельство» були, очевидно, не зовсім тим, чого вона хотіла. Перед новим 1892-им роком Ямпольська зробила обережний закид Грушевському, начебто по-дружньому запитавши, чи буде він радий, якщо вона вийде заміж. Без сумніву, це повинно було прояснити його ставлення до неї. Обережний і стриманий Михайло чемно відповів, що її право чинити так, як вона вважає за потрібне. Мабуть така відповідь не дуже прийшлася до душі Анні, тому її листи стали рідшими, сухішими та коротшими. Грушевський ловив себе на думці, що, може, так воно й на краще.

Тим часом його стосунки з Марією продовжувалися. Майже щодня він по кілька разів заходив до Вовків. Причиною цьому стала тяжка хвороба Маріїного батька, яким Михайло опікувався. 24 лютого 1893 р. Василь Никодимович помер. Його смерть, зважаючи на стан здоров'я хворого, була передбачуваною. В організації похорону Вовка-Карачевського Грушевський взяв найактивнішу участь.

Він, як міг, намагався розрадити загорьованих Марію та її матір. Хоча момент був, можливо, не зовсім вдалий, Михайло сподівався, що печальна дівчина, котра потребує мужньої чоловічої підтримки, погодиться перетворити їх дружні взаємини на щось більше. Він остаточно утвердився в думці, що не можна більше відкладати справу освічення до Марії і треба негайно з'ясувати її ставлення до нього.

Наприкінці квітня Грушевського запросили стати шафером на вінчанні одного з знайомих. Це прохання дратувало парубка. Чуже весілля не принесло йому радості. Він з досадою міркував про те, що його близькі одружуються й створюють сім'ї. А він так і залишається самотнім.

2 травня він вирішив поставити всі крапки над «і» у своїх сердечних переживаннях. Грушевський просив у господа зглянутися над ним і позбавити від душевних мук і терзань. «Sit voluntas Tua! [Нехай здійсниться воля Твоя!]» - кілька разів занотував він у щоденнику.

Сповідавшись і причастившись у церкві, Михайло запросив Марію на побачення до ботанічного саду. Тремтячим голосом молодик освічився дівчині у своїх почуттях, подарував квіти й попросив її руки. Та нічого не відповіла. Додому вони верталися мовчки, й це ще більше пекло Михайлові. Повернувшись до себе, він почував себе так гірко, що не хотілося жити. По щоках, зарослих щетиною, та кучерявій борідці текли скупі чоловічі сльози.

Коли Грушевський знову зайшов до Вовків, то мав розмову з Маріїною матір'ю. Та сказала, що серце її дочки вільне й Михайло має проявити тактовність і наполегливість.

В душі молодика жевріла надія на взаємність. 16 травня 1893 р. він записав: «…Дай Боже, щоб М[арія] мене полюбила й ми були з нею щасливі, а не судив Ти – поможи мині її забути».

Проте володарка його серця пропонувала закоханому юнаку залишатися для неї поки що «великим-великим другом». Це обурювало Грушевського й дуже боліло. Заради коханої він був готовий на найтяжчі випробування: «Я подумав, якби я знав, що тим здобуду її кохання, я б зараз поїхав круг світа» (10 червня 1893 р.).

Стосунки повернулися до звичного русла: поїздки в театр, прогулянки, розмови. І нестерпний, тяжкий душевний біль, від якого хотілося бігти на край світу. Михайло знову згадав про Ямпольську.

25 червня 1893 р.: «…Думав потроху за М[арію] В[асилівну]… і за А[нну] Я[мпольську], до котрої наготував листа, можливо, щирого, щоб вияснити стосунки – об'ясняю свою боязнь любви й на дальше не хочу заховати дружбу без призрака любови за дисертацію.

Боже, Боже, ти видиш серце моє й не потребуєш слів моїх… Я знаю, що я не вартий, що скверний і нечистий… Я впадаю в унинiє, наближаюся до розпуки, впадаю в лінивство, недбальство, балакучість, сквернословіє; до того спокушаюсь (хоч рідше) скверними помислами й рукоблудством (останніми часами - ні); я дражливий, сухий і холодний… Я знаю врешті, що я поганий і не достойний, і нічого не зробив, щоб наблизитися до Тебе, але Ти, благий, святий, Ти наблизися й зійдеш до мене. Боже, помилуй, прости, спаси мене й моїх усіх!...»

Щоб трохи оговтатись від душевних мук, привести до ладу свої бентежні думки та відпочити на лоні природи, Грушевський в липні виїхав до родичів на хутір, а звідти до Одеси. До Києва він повернувся лише 4 вересня. Наступного дня він зустрівся з Ямпольською, яка теж на цей час була в Києві. Протягом місяця Михайло майже щодня зустрічався з Анною. Гуляючи з нею звивистими київськими вуличками, він розмовляв про особисті речі. Зокрема й про своє невдале сватання до Марії Вовк. Проте ці прогулянки з Ямпольською так і не вийшли за межі дружніх взаємин. Грушевський був твердо переконаний, що ця дівчина йому не до пари.

17 вересня, у день свого народження, він з сумом констатував: «Сегодня мені починається 28-й рік. Христе Боже, благослови. Минулий [рік] був тяжкий, тяжкий, що й не сказати… Господи, полекши мині, і просвіти мій розум, заспокой мою совість, щоб іти неосужденно й дерзновенно шляхом світовим в боротьбі за правду…».

Невдачі в особистому житті Грушевського трансформувалися в наполегливе завзяття до наукової праці. Він майже весь час проводить в архівах і книгосховищах, працюючи з історичними документами. Зустрічей з Марією та Анною, як власне і з іншими дівчатами, натхнений науковець намагається тепер уникати. Все частіше у нього виникають думки про можливий виїзд з Києва.

У травні 1894 р. Грушевський захистив магістерську дисертацію про

Барське староство. Важко було впізнати у цьому молодому чоловікові з довгою не по роках бородою і рідіючою шевелюрою, того замріяного і закоханого юнака з тифліської гімназії, який кілька років тому переїхав до Києва. І тільки погляд розумних очей був все таким же ясним, як і раніше. Перед молодим науковцем відкривався шлях до блискучої академічної кар'єри. І щасливий випадок не забарився.

«Батько української історії»

Західна Україна у XIX ст. входила до складу Австро-Угорської імперії. Дві імперії – Росія та Австро-Угорщина – які поділили між собою землі України належали до ворожих таборів, тому не оминали можливості дошкулити одна одній. Так, наприклад, Москва підтримувала на землях Галичини рух москвофілів, які відкидали існування українського народу, а себе і всіх українців відносили до єдиного великого російського народу «від Карпат і до Камчатки». Натомість Австро-Угорщина у своїх межах прихистила українофілів, дозволяла друкувати книги українською мовою, створювати українські культурно-просвітницькі товариства. Наприкінці XIX ст. Львів перетворився на столицю української культури. Тут не діяли жодні обмеження щодо українського слова, а навпаки дуже часто надходила допомога з Відня. У 1894 р. у Львівському університеті відкрилася кафедра історії Східної Європи. Оскільки своїх доморощених фахівців із східноєвропейської історії не було, вирішили запросити на завідування кафедрою відомого історика, професора Володимира Боніфатійовича Антоновича. Однак той, пославшися на похилий вік, відмовився переїхати до Львова. Замість себе очолити кафедру Антонович запропонував свого учня, молодого перспективного науковця Михайла Грушевського. Йому тоді йшов 28-й рік. Львівська професура неохоче, але погодилася з пропозицією авторитетного історика.

Причини відмови Антоновича від львівської кафедри були достеменно відомі лише йому самому. Але, можна зробити припущення, що крім здоров'я, поважного віку (60 років) та небажання змінювати звичне місце проживання, велику роль у такому рішенні Володимира Боніфатіовича могла відіграти його цивільна дружина Катерина Миколаївна Мельник. Жінка, що поклала на олтар близькості з Антоновичем своє природне бажання мати нормальну родину й витримала тиск морального осуду суспільства у Києві, не мала ніякого бажання випробовувати свої стосунки у новому оточенні в іншій державі. Тут вона вже була знанним істориком, археологом. Там її в першу чергу сприймали б як пасію, коханку старого професора. Антонович вирішив залишитися у Києві з коханою Катериною, де незабаром мав би право на отримання наукової пенсії та забезпечений достаток схилу свого життя.

Грушевського в Києві майже нічого не тримало. Більше того, його виїзд до

Львова в світлі особистих обставин міг би принести йому душевний спокій. У вересні 1894 р. він переїхав до галицької столиці.

Опинившись у Львові, Михайло Грушевський поринув у вир наукової роботи. Крім завідування кафедрою, яка ним фактично була перетворена на кафедру історії України, Грушевський був обраний членом Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), а з 1897 р. став його головою. Він же був головним редактором головного друкованого органу НТШ. Тоді почали виходити перші томи корпусу джерел з історії України, що насичували документальними підтвердженнями наукові пошуки Грушевського.

Під керівництвом молодого професора з Наддніпрянщини виникла й розцвіла українська галицька історична школа. Багатьох західноукраїнських науковців можна віднести до школи Грушевського. Серед них видатні дослідники минулого: Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Степан Рудницький, Іван Джиджора, Степан Томашівський, Омелян Терлецький та ін.

У цей же час разом з Іваном Франком Грушевський редагує журнал «Літературно-науковий вісник». Плюс до цього він починає видавати в світ перший фундаментальний нарис історії України «Історію України-Руси», яка принесла йому авторитет і світове визнання.

Саме з того часу за Грушевським закріпився титул «батька української історії». Наукову діяльність історик поєднував з політичною, ставши у 1899 р. співзасновником і одним з лідерів Української національно-демократичної партії.

Чи можна було все це поєднати з романтичними почуттями? Грушевський довів що можна.

В 1895 р., будучи свідком на весіллі свого колеги, Михайло познайомився з Марією Сильвестрівною Вояківською. Історику було вже близько тридцяти, а в особистому житті він залишався самотнім. Хоча не в одній львівській родині, де були зрілі дівчата, на молодого професора дивилися, як на можливого нареченого. Всі його попередні спроби щодо одруження виявилися невдалими. Скромна, порядна, вихована, симпатична дівчина, з родини греко-католицького священика, що служив у селі Підгайчики на Перемишельщині, українка. Вона була лише на два роки молодша за молодого професора і у якості нареченої, за мірками того часу, вважалася підстаркуватою. Молода галичанка працювала вчителькою у Львові. Серце Грушевського спалахнуло з новою силою. Не викликає сумніву, що саме їй належать такі поетичні рядки:

«Я все люблю в тобі - твій усьміх непорочний
І соромливий рух тих полохливих вій,
І голос ласковий, де чую гомін любий
Ще нерозвіяних ясних дівочих мрій.
Дівчино серденько, коли б схотіла доля
Пересадить тебе із твого квітничка
В мою хатину - ти б скрасила пишно,

Засяла в темряві самотнього кутка.
Сьвіти мені, моя прекрасна зоре,
Тебе я довго так у пітьмі тій шукав,
І ще гірчійш було б, коли б на мить блиснувши,
Привітній сьвіт в очах моїх пропав».

Нарешті щастя посміхнулося Грушевському, і прекрасна зірка в образі Марії Вояківської (Маринці) скрасила самотній смуток видатного науковця. Близько року розвивалися романтичні взаємини Михайла та Марії, поки молодята не прийняли рішення побратися.

14 травня 1896 року 29-річний Михайло Грушевський і 27-річна Марія Вояківська одружилися у мальовничому селі понад Збручем Скала-Подільська, що на Тернопільщині. Тут мешкала Олімпія Сильвестрівна Вояківська-Левицька, сестра Марії, що вийшла заміж за місцевого священика. Тож родина Грушевських часто приїздила сюди на відпочинок до родичів дружини. До сих пір серед місцевих селян ходять перекази про те, як завзято рубав молодий Грушевський дрова на подвір'ї, відволікаючись таким чином на деякий час від серйозних справ. Як дослідник минулого, Михайло Сергійович з цікавістю оглядав руїни місцевого старовинного замку та оборонних мурів. А ще не переносив історик воронячого каркання і посилав дівчину-служницю розганяти набридливих птахів. Важливою окрасою Скали-Подільською є римо-католицький костел Успіня Пресвятої Богородиці у пізньо-готичному стилі, в якому, за місцевими переказами, колись вінчався сам Адам Міцкевич.

Шлюб наддніпрянця та галичанки виявився міцним і щасливим. Подружжя Грушевських стало своєрідним символом єднання Західної і Східної України, розірваних між двома імперіями, в єдине ціле. Згадаймо, що подібне бачимо й у житті Франка, який одружився з киянкою Ольгою Хоружинською, хоча цей шлюб виявився досить складним й сповненим розчарувань.

Марія Сильвестрівна стала для Грушевського доброю помічницею в житті та громадській роботі. Відразу після одруження вона залишила викладання, взявши на себе всі турботи по дому.

Товариш Грушевського Івана Франко присвятив подружжю Грушевських свою повість «Перехресні стежки», хоча пізніше взаємини між Грушевським і Франком виявилися досить складними.

Вінчання у Скалі-Подільській відбулося за греко-католицьким обрядом. Цей факт, без сумніву, бентежив Михайла Сергійовича, бо коли повернулися до Львова, 31 травня 1896 року молодята вдруге обвінчалися, але вже за православним обрядом, про що є запис в церкві святого Георгія, яка довгий час залишалася єдиним православним храмом в столиці Галичини. Будівництво саме цієї церкви також пов'язане з ім'ям Грушевського, який був членом будівничого комітету.

Будучи щиро православним, приїхавши до Львова, Грушевський активно підтримував діяльність місцевої православної общини, що перебувала в

занепаді й зубожінні й складалась переважно з невеличкої кількості галичан, а також буковинців, молдаван, румунів, росіян і підросійських українців. Нечисленні православні Львова вже близько століття не мали навіть свого храму. Всі богослужіння відбувалися в приватному будинку на вулиці Францисканській (нині Короленка). Лише в 1895 р. православна громада отримала право на будівництво свого храму. Спочатку його планували назвати храмом Святої Трійці, як відновлення колишньої Святотроїцької православної церкви, що колись існувала у Львові. За неписаним правилом нова церква отримувала ту назву, якої не було тоді в місті. Тобто не могло бути одночасно в місті двох церков з однаковими назвами. 22 вересня (4 жовтня) 1897 р. храм Святої Трійці був закладений. У заснування була покладена грамота на пергаменті, що сповіщала трьома головними мовами православ'я: церковнослов'янською, румунською та грецькою: «Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь. – Года от Рождества Христова 1897 г., сентября 22 дня. При державе Его Величества, пресветлейшего императора Австрии Франца-Иосифа I, при митрополите Буковины и Далматии, высокопреосвященном Аркадии (Чуперковиче), при наместнике Галичины светлейшем князе Евстахии Сангушко, за содействием митрополичьей консистории православной архиепископии в городе Черновцах, настоятеля православного прихода в городе Львове, иеромонаха Эммануила-Евгения Воробкевича и военного священника, протоиерея Николая Димитриевича, такожде членов церковного совета, епитропов: Корнилия Коссовича, советника при высшей судебной палате в Львове, Иосифа Мончаловского, литератора, Михаила Грушевского, профессора университета, Димитрия Якубовича, церковного певца во Львове и всех православных в Львове и Галичине. Высокопреподобным отцем архипресвитером ставрофором и советником православной консистории в Черновцах, господином Иоанном Прокоповичем в основание новой церкви во Львове во имя Святой Троицы, при многочисленном участии православных из всех частей края, весей и городов, во славу Божию и спасение верных святой православной Церкви во Львове и во всей Галичине сей краеугольный камень бысть положен и торжественно освящен, яко вечный и несокрушимый памятник святой кафолической православной Церкви на Червонной Руси. Аминь».

Однак, поки йшло будівництво церкви, австрійська влада наказала змінити назву недобудованої церкви й назвати її іменем Святого Георгія. Річ у тім, що головна львівська святиня – собор Святого Юра, тобто Георгія. І новий православний храм отримував те ж саме ім'я. Серед двох храмів, присвячених одному святому, православна церква явно програвала величному греко-католицькому собору. Таке рішення властей було розцінене як ще один доказ утисків православних в Галичині. Будівництво церкви Святого Георгія було завершене в 1901 р. З того моменту й понині вона залишається головним оплотом канонічного православ'я у Львові й нині підпорядковується Московському патріархату. Ось так Михайло Грушевський, якого дехто з

російських і доморощених критиканів звинувачує у зраді Батьківщини (тобто Росії) та закидає шлюб з уніаткою й ворожу співпрацю з австрійцями проти Росії, прислужився Москві у створенні для неї головного православного осередку на Західній Україні. Цим людям було б корисно це знати. Можливо б тоді вони могли по-іншому сприймати цього чоловіка.

21 червня 1900 р. у родині Михайла і Марії Грушевських народилася донька – Катерина. Батьки були вже досить зрілими для первістки. Михайлові було 33, а Марії – 31. У майбутньому Катерина Грушевська під впливом батька також захопиться історією України, виконуватиме роль його особистого секретаря, стане автором низки історичних і соціологічних досліджень. Улюблена «Кулюня», як називав Грушевський свою дочку, була найбільшою втіхою у його особистому житті. Збереглося багато фотографій цієї життєрадісної усміхненої дівчинки, існування якої приносило велику втіху батькам. Є свідчення, що створюючи живописний портрет трирічної Катерини Грушевської, відомий художник Іван Труш казав, що, аби не велике різниця у віці, він був майже ровесником Грушевського, та, аби старший вік дівчинки, він би неодмінно попрохав її руки.

Проте дівчинка з дитинства хворіла на туберкульоз, або, як тоді казали, на «сухоти». Грушевські регулярно возили доньку на курорти в Італію, Німеччину, Англію. Через хворобу Катерина отримала домашню освіту, лише деякий час навчалася у Женевському університеті. Головну роль в освіті та вихованні Катерини відграла її мати Марія Сильвестрівна.

Талановита жінка стала надійним помічником у праці Михайлові Грушевському. Вона розділила з ним всі труднощі його життєвого шляху і була поряд до кінця життя великого українця. Значна частина чоловікової кореспонденції проходила через її руки. Коли той хворів або був надзвичайно заклопотаний, Марія була його руками пишучи листи під диктовку. Вона брала активну участь в українській справі, ведучи й особисте листування з активними українофілами.

Марія Грушевська була досить відомою перекладачкою. Завдяки її праці українські читачі змогли ознайомитися з шедеврами Йогана-Вольфганга Гете, Альфонса Доде, Гі де Мопасана, Івана Тургенєва, Антона Чехова. Перший том своєї фундаментальної праці «Історія України-Руси» історик присвятив коханій дружині.

Радість народження дочки влітку 1900 року, була затьмарена великим горем.

6 лютого 1901 р. у віці 68-ми років помер батько Грушевського Сергій Федорович. Частину коштів, зароблених ним на освітянський ниві довгими роками праці, він заповідав використати на добрі справи. Син виконав заповіт батька витративши значні суми грошей на благодійність.

Кінець XIX-початок XX ст. став періодом найбільшого розквіту наукової та суспільно-політичної діяльності Михайла Грушевського. Коштом історика у Коломиї в 1904 р. було відкрито приватну учительську семінарію. Крім того,

Грушевський постійно обстоював необхідність створення у Львові українського університету й з цією метою організовував публічні університетські курси, що слугували згуртуванню місцевої української громади. НТШ в планах науковця повинно було стати справжнім зародком майбутньої Української академії наук. В цьому його надихав приклад чехів, які перебуваючи як і західні українці під владою Габсбургів, змогли утворити свою академію наук. До речі, в 1914 р. Михайло Сергійович сам став дійсним членом Чеської академії наук. Серед вшанувань, що засвідчували наукове визнання Грушевського, можна назвати й обрання його в 1895 р. членом-кореспондентом Краківської академії наук, в 1900 р. членом Археографічної комісії Московського археологічного товариства. Це не кажучи вже про установи, що були розташовані в Україні. Грушевський був дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця (1890), НТШ (1893), Українсько-руського педагогічного товариства у Львові (1894), Одеського товариства історії та старожитностей (1901), львівської «Просвіти» (1908).

Навесні 1903 р. на запрошення Російської вищої школи наук у Парижі Грушевський прочитав для її слухачів курс лекцій з історії України, що був пізніше покладений в основу його праці «Очерк истории украинского народа». Після Парижа, на зворотному шляху він відвідав Лондон, Берлін, Лейпциг, де зустрічався з відомими європейськими славістами й поширював серед них свою концепцію історії України.

Надзвичайно важливим в науковій біографії Грушевського став 1904-й рік. Цього року відбувся надзвичайний прорив у сфері відновлення національно-культурних прав України у передреволюційній російській імперії. Вагомий внесок у цей процес вніс Михайло Сергійович. У Петербурзі вийшла його розвідка «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», у якій він сформулював і розвинув теорію окремішності розвитку українців і росіян, окреслену ним у багатотомній «Історії України-Руси».

Ще одним важливим успіхом української справи був вихід у столичному Петербурзі твору «Очерки истории украинского народа». В імперії, де саме поняття «Україна» було небажаним, а українська мова взагалі була під забороною після сумнозвісних Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876), публікація такого нарису знаменувала нові явища в суспільно-політичному житті. Ця книга Грушевського одразу стала дуже популярною й кілька разів перевидавалася в різних варіаціях. Публікація історичного нарису Грушевського дала зелене світло цілій низці подібних видань, присвячених минулому України, що почали масово друкуватися в наступні роки (праці Олександри Єфименко, Миколи Аркаса, Грицька Коваленка тощо).

Революція, що вибухнула на початку 1905 р. в Росії, покликала Грушевського на Велику Україну. В цей час він майже постійно курсує між Києвом і Львовом, час від часу додаючи до переліку своїх зупинок ще й Петербург. Революційна хвиля змела заборони з українського слова, була

пом'якшена цезура, відкрилася російська Державна дума, де була представлена потужна українська громада, яка вперше відкрито поставила вимогу автономії України.

Грушевський став одним з ініціаторів низки публіцистичних і наукових українських видань, на сторінках яких захищав національні права українців: «Украинский вестник» (1906), «Рада» (1906), «Україна» (1907), «Село» (1909), «Засів» (1910), «Український студент» (1913). Серед найактуальніших робіт Грушевського можна назвати «Конституційне питання і українство в Росії» (1905), «Освобождение России и украинский вопрос» (1906), «Про українську мову і українську справу» (1907) тощо.

В 1907 р. за найактивнішої участі Грушевського у Києві було утворене й розпочало свою роботу Українське наукове товариство (УНТ), головою якого він і був обраний. Історику також довірили редагування друкованого органу цієї установи «Записок УНТ». Той факт, що Грушевського було визнано лідером українських наукових осередків Львова і Києва, давав обнадійливі перспективи на можливість їх майбутнього злиття у єдину Українську академію наук. Серед членів УНТ були відомі науковці Микола Василенко, Федір Вовк, Борис Грінченко, Іван Джиджора,, Павло Житецький та ін.

Не полишав Грушевський і активної політичної діяльності. За його активного сприяння у вересні 1907 р. було створена нелегальне громадсько-політичне міжпартійне об'єднання Товариство українських поступовців, членами якого стали Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Дмитро Дорошенко та ін.

У березні 1908 р. помер Антонович. Хоча стосунки з учителем для Грушевського перейшли у розряд формальних, Михайло Сергійович з болем і жалем зустрів печальну новину та взяв активну участь у похороні та вшануванні померлого.

Добробут родини Грушевських поступово зростав. Михайло Сергійович цінував комфорт, тому зароблені педагогічною працею гроші та гонорари від своїх видань він обачливо витрачав на поліпшення життя своїх близьких.

Незабаром Грушевські володіли великим шестиповерховим прибутковим будинком у Києві, де була розташована простора професорська квартира. Решту приміщень здавали в оренду. Розкішна споруда у стилі українського модерну, створена під керівництвом архітекторів Василя Кричевського та Едуарда Брадтмана, протягом восьми років була справжньою окрасою Києва, поки не була знищена більшовиками з вандальських міркувань у 1918 р.

У дворі за цією будівлею знаходився триповерховий флігель, де проживали сестра і брат великого історика, а згодом і він сам. На щастя, флігель на Паньківській, 9 зберігся до нашого часу. Нині в ньому відкритий музей Михайла Грушевського.

Крім цього, Михайло Сергійович був власником будинку у Львові та заміської дачі у живописному гірському селі Криворівні. До цього переліку слід додати батьківський будинок у Владикавказі.

Заклопотаний українськими справами у Києві, Грушевський викликав роздратування у своїх львівських колег. Галичани були ображені на те, що голова НТШ все більше проводив часу на берегах Дніпра, а не поблизу схилів Карпатських гір. Особисте невдоволення, підсилене авторитарним стилем керівництва Грушевського, вилилося у глибокий конфлікт між ним і групою членів НТШ, серед яких були і його учні, що набув найбільшого загострення у 1913-1914 роках.

Галицькі недоброзичливці звинувачували голову НТШ в деспотизмі, привласненні чужих наукових доробків і загальних коштів. Це звісно ображало честь і гідність Грушевського, тому той повідомив про своє рішення відмовитися від посади голови НТШ. Активно на захист керівника установи виступили Іван Франко, Іван Джиджора та інші прибічники. І хоча на зібраннях членів НТШ кількаразово було відхилено відставку Грушевського, фактично з літа 1913 р. той самоусунувся від обов'язків голови. Така невизначена ситуація тривала близько року.

В лабетах самодержавства

28 червня 1914 р. в боснійській столиці сербським націоналістом був убитий спадкоємець австро-угорського престолу ерцгерцог Франц-Фердинанд. Грушевський зрозумів, що світ на порозі неминучої військової катастрофи. Великі держави не забаряться розв'язати світову війну, передумови якої давно визріли. На доленосні події історик відгукнувся статтею «Сараєвська трагедія», опубліковану в «Літературно-науковому віснику», де розкритикував антисербську експансіоністську політику австрійського ерцгерцога, що призвела до його загибелі. За розпорядженням австрійських властей тираж часопису з критичною статтею Грушевського був конфіскований і знищений, а проти самого історика порушено адміністративну справу.

28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. У відповідь на це в імперії Романових було оголошено загальну мобілізацію. Наслідком цього стало оголошення 1 серпня Німеччиною війни Росії. Грушевський прекрасно розумів, що незабаром імперія Габсбургів, як держава німецького блоку, теж опиниться у стані війни з Росією, громадянином якої історик був. Жахливе очікування виявилося недовгим. З 6 серпня обидві держави перебували у стані війни.

Родина Грушевських відпочивала влітку 1914 р. в мальовничому гуцульському селі Криворівні (нинішній Верховинській район на Івано-Франківщині). Світовий збройний конфлікт захопив науковця зненацька. Становище його було надзвичайно складним. На території Австро-Угорщини його в будь-який момент могли затримати як громадянина ворожої держави й

ув'язнити, а в Росії він давно мав славу австрофіла, австро-німецького шпигуна, українського сепаратиста-мазепинця, що також не віщувало нічого доброго. Незважаючи на це, Грушевський вирішив ризикнути й повернутися з родиною до Києва, поки австрійські власті не застосували стосовно нього репресивних заходів. Історик не знав, що в Росії вже видано наказ про його арешт, якщо він виявиться на російській території. Одночасно з цим почалися гоніння на українську культуру: закривалися «Просвіти», українські газети та журнали, заборонялися публічні виступи українською мовою, на щойноокупуваній росіянами Галичині розгорнулися репресії проти українофілів та уніатського духовенства.

20 вересня, рятуючи себе та свою родину від можливих переслідувань з боку австрійців, поляків, а, можливо, й росіян, чий наступ на захід стрімко та невпинно розвивався, Грушевські залишили Криворівню й, минаючи Львів, де вже панували росіяни, виїхали до Відня, а далі за допомогою знайомих через поки що нейтральні Італію та Румунію, подолавши численні труднощі, повернулися до Києва. 6 грудня Михайло Сергійович з Марією Сильвестрівною та дочкою Кулюнею нарешті дісталися своєї київської квартири й змогли перепочити від своїх багатоденних подорожніх поневірянь. Історик одразу поринув в налагодження роботи Українського наукового товариства.

Але радість повернення до рідного Києва для Михайла Сергійовича виявилася недовгою. Вже 11 грудня Грушевський був заарештований жандармами, а в його квартирі на вулиці Паньківський проведено обшук. Перебуваючи в Лук'янівській в'язниці, професор витримав 13 допитів, на яких тримався досить мужньо та впевнено. Він відкидав будь-які звинувачення в державній зраді, сепаратизмі, шпигунській діяльності й тому подібному. Проте наказ про його сибірське заслання був підготовлений заздалегідь, тож ніякі виправдовування не могли допомогти науковцю залишитися в Києві. Незабаром жандармами був підготовлений відповідний наказ: «Профессора Львовского университета Михайла Сергеева Грушевского как пропагандиста украинского сепаратизма и видного деятеля украинской национально-демократической партии на время состояния местностей, из коих он высылаем, на военном положении выслать в отдаленные сибирские губернии…».

На щастя для Грушевського, завдяки клопотанню його колег, і в першу чергу відомого російського історика-академіка Олексія Олександровича Шахматова, який звернувся безпосередньо до президента Академії наук великого князя Костянтина Костянтиновича, сибірське заслання для науковця було замінене на симбірське, що було значно краще й ближче до європейської цивілізації. Симбірськ – нинішній російський Ульяновськ, батьківщина лідера більшовиків Володимира Ілліча Ульянова-Леніна та керівника Тимчасового уряду Російської республіки Олександра Федоровича Керенського (з яким Грушевський був особисто знайомий), був значно кращим місцем для Грушевського, ніж Томськ чи Іркутськ.

На початку лютого 1915 р. Грушевського випустили з Лук'янівської

в'язниці й, давши два дні на збори, наказали готуватися до симбірського заслання. Попрощавшись зі своїми жінками – матір'ю, сестрою Ганною, дружиною та дочкою – історик вирушив до Симбірська. Перед відправленням він не забув скласти з себе повноважень голови УНТ, сподіваючись, що й за його відсутності ця установа не припинить своєї роботи.

Після чотириденної подорожі, 22 лютого 1915 р. він прибув нарешті до місця свого заслання. Перші дні в російській глибинці для науковця виявилися важкими й самотніми, тож великою розрадою для Грушевського став приїзд до нього коханих Маринці та Кулюні. Хоч і на чужині, але сім'я знову була разом. Незважаючи на брак коштів, Михайло Сергійович почав і тут дбати про добробут родини. В квітні 1915 р. він повідомляв своєму колезі та заступнику-академіку Олексію Шахматову, що зняв на літо дачу на березі Волги у міській смузі, тому що йому заборонено залишати межі Симбірська без дозволу поліції. Одночасно з цим, Грушевський продовжує клопотатися про дозвіл на переведення його до одного з університетських центрів Росії, де він зміг би продовжити свої наукові пошуки.

Завдяки підтримці Шахматова та великого князя Костянтина Костянтиновича наприкінці квітня 1915 р. Грушевський отримав дозвіл на переїзд до Казані. Хоча це був досить відомий університетський центр, нове місце заслання не дуже втішило історика. Тим більше він щойно сяк-так облаштувався з родиною на літо у Симбірську. Тож до Казані Грушевські переїхали лише на початку осені.

4 вересня 1915 р. Грушевський став на облік в казанському відділенні поліції, давши розписку про постійне перебування в місті. На перших порах він розмістив свою родину в готелі «Франція», але за кілька днів йому пощастило зняти квартиру на Великій Суконній вулиці за прийнятну ціну.

Нове місце заслання гнітило науковця, особливо важко він сприймав хвороби, страждання та біди, що терпіло його жіноцтво. Кохана Марія Сильвестрівна, його Маринця, свідомо поділила тяжку участь чоловіка й поїхала з ним у заслання, як колись дружини декабристів. Жалко було дивитися на 15-річну Катерину, яка каралася за вчинки свого батька, але стійко зносила життєві негоди. Про тяжку депресію Грушевського свідчать його листи до друзів і знайомих. З листа до Шахматова: «Живу нельзя сказать, чтоб хорошо… с непривычки, да и особенно в моем положении трудно себя чувствовать сносно. Климат нездоровый, недомогаю, семья вовсе болеет, условия жизни вообще тяжелые…».

Інше, до історика Олексія Сергійовича Лаппо-Данилевського: «Житием своим отнюдь не похвалюсь. Живется мне здесь достаточно скверно. Казань город нездоровый, малярийный, болею я, болеет семья и это подрывает ту энергию, какую удается собрать среди всеобщего крушения всех моих планов и работ…».

До Олексія Максимовича Горького: «Простите за нестройное изложение, писать приходилось урывками – в семье больные…».

Попри все, Грушевський знаходить у собі сили й далі працювати. Він готує до друку черговий том «Історії України-Руси», друкує статті в журналах «Украинская жизнь», «Український науковий збірник», «Голос минувшого», газетах «Речь», «Русские ведомости» тощо. Навколо Грушевського почала гуртуватися в Казані місцева українська громада.

Й знову високі покровителі Грушевського подбали про пом'якшення долі науковця. Наприкінці серпня 1916 р., провівши у Казані рік, Грушевський отримав дозвіл на переїзд до Москви. У своїх «Споминах» історик згадував: «В неділю 10.IX (старого стилю) [тобто 23 вересня 1916 р. за новим стилем – Є.Л.] ми нарешті виїхали з Казані, поспішним поїздом через Рязань на Москву. Заздалегідь умовившись з «знайомим» носильником, що весь рік допомагав у Казані (благообразний брюнет «дипломатического» виду) я дістав купе, внісши за се якусь «суму», трохи чи не сто рублів [в престижному московському ресторані тоді можна було пристойно пообідати за 3-4 рублі – Є.Л.], і ми доїхали досить вигідно, - стараючись не виходити з купе, щоб не притягнути чиєїсь уваги».

Поїзд до Москви досить сильно запізнювався. Грушевський заздалегідь домовився з московськими друзями-українцями про зустріч на вокзалі й тепер переживав, чи дочекаються вони його прибуття та чи допоможуть облаштуватися у давній російській столиці. Якою радістю для історика було те, коли він вийшовши на перон побачив «цілу громаду земляків».

Незабаром Грушевський почав зустрічатися з видатним російським письменником Максимом Горьким, політиком Олександром Керенським, українськими суспільно-політичними та науковими діячами Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою, Агатангелом Кримським, Дмитром Дорошенком та ін.

Спочатку Грушевські поселилися на Тверській у Лоскутному готелі, але через дорожнечу номерів жити там довго не могли. Вже 13 (26) вересня Грушевські «облаштувалися» на старому Арбаті, де зняли квартиру в будинку №55 на третьому поверсі за 108 рублів на місяць.

Арбат по праву називають московським Монмартром, інтелектуальним центром російської столиці. На початку XIX ст. тут мешкали найвідоміші представники російської знаті Толстиє, Ростопчини, Гагаріни, Долгорукови, Кропоткіни, Шереметєви, Голіцини та ін. Тут жили й творили в різний час письменники Державін, Денис Давидов, Рилєєв, Пушкін, Гоголь, Лермонтов, Лев Толстой, Салтиков-Щедрін, брати Аксакови, Олександр Островський, Герцен, Огарьов, Фет, Чехов, Блок, Бунін, Брюсов, Андрей Бєлий, Єсенін, Маяковський, Булгаков, Цвєтаєва, Олексій Толстой, Шолохов, Микола Островський, Окуджава та ін. Замислювали й створювали свої мистецькі шедеври Суріков, Сергій Іванов, Левітан, Врубель, Полєнов, Нестеров, Вучетич, Мухіна та ін. Складали музичні композиції Антон Рубінштейн, Чайковський, Скрябін, Рахманінов та ін. Здійснювали наукові пошуки Веселовський, Вернадський, Бердяєв, Лосєв, Богомолець та ін.

На момент приїзду сюди Грушевського по Арбату вже їздив електричний трамвай й тут діяв постійний кінотеатр Ханжонкова.

Ось як описував сам Грушевський своє арбатське помешкання: «Се були дві кімнати… наріжної старосвіцької кам'яниці на розі «Денежного переулка», між двома церквами, що виходили фронтонами на Арбат, одну з великих московських артерій, яка зв'язувала центр і залізничні станції східних і північних залізниць з вокзалом Брянським. Величезний рух панував на ній – трамвайний, кінний і автомобільний, неустанний рух військ, котрих відправляли на фронт, і транспорти ранених і інвалідів, котрих привозили з фронту. Перед нами, жертвами війни, інтернованими, виключеними з суспільного обороту, розгорталася тут… руїнна робота воєнного Молоха, яка день за днем точила нашу в'язницю, російську в'язницю народів…

З вузенького коридорчика двері вели в просторий кабінет з двома вікнами, з нього двері до другої кімнати, яка не мала окремого виходу до коридора; я мешкав в кабінеті, котрий служив нам заразом нашою їдальнею, Марія Сильвестрівна з Кулюнею в другій кімнаті…

Помешкання, таким чином, було доволі можливе – особливо як здоров'я і погода давали змогу ходити на обід і за провіантом…».

А за провіантом найчастіше доводилося бігати саме главі сімейства. Річ у тім, що по приїзді до Москви, очевидно, не дуже одужавши ще в Казані, його дружина та дочка знову захворіли й лежали з високою температурою. Тож всі клопоти за двома хворими жінками лягли на плечі Грушевського. В його осінніх листах постійно виринає турбота чоловіка і батька за своє жіноцтво: «Дами мої щось нездужають…» (23 вересня), «Живемо в карантині…» (11 листопада), «Ми все ще в карантині й вимучились за цей місяць страшенно…» (28 листопада), «Дуже тяжко пережили ми падолист…» (28 грудня).

По десятку разів на день доводилося поважному 50-річному професору бігати на третій поверх і вниз, приносячи ліки та харчі хворим Маринці та Кулюні. Багато грошей йшло на лікування, яке в Москві коштувало дорого. До тривоги про здоров'я жінок додалися й переживання про те, чи не вижене хазяйка таких хворих квартирантів. Але, на щастя, все обійшлося наприкінці осені Марія Сильвестрівна та Катерини відчули себе значно краще.

Саме в таких невеселих клопотах промайнув піввіковий ювілей Грушевського. 17 (30) вересня Михайлу Сергійовичу виповнилося 50 років. У своїх «Споминах» він жодним словом не обмовився про свій ювілей, очевидно, й святкування ніякого не було, крім привітань найближчих людей. Проте ювілей відомого історика був відзначений у пресі. Свої привітання ювілярові помістили часописи: «Розвага», «Вільне слово», «Украинская жизнь», «Вісник Союзу визволення України». Серед тих, хто публічно привітав Грушевського були колеги та учні: Володимир Дорошенко, Мирон Кордуба, Олександр Лотоцький, Микола Василенко, Сергій Єфремов та ін. Статті завершувалися побажаннями міцного здоров'я ювілярові та плідної праці на благо Україні.

Хвороба рідних додавала душевного болю Грушевському й підточувала

його життєві сили. Він завжди пам'ятав, як колись підступна хвороба забрала з життя його двох братів і сестру, що залишило на його серці тяжку криваву рану. Страх втратити близьких переслідував його постійно.

Серйозним побутовим клопотом для Грушевського стало забезпечення родини продуктами. У воєнній Москві ціни на них постійно зростали. Дефіцит. Довжелезні черги, в яких професорові доводилося вистоювати, щоб придбати хліб, молоко, сіль, масло, цукор, крупи, м'ясо, каву, чай. Харчування в ресторані було не по кишені. Кухні в помешканні Грушевських не було, тож доводилося розігрівати їжу чи варити щось гаряче у сусідній квартирі. Дещо можна було розігріти на маленькій спиртівці, але через кампанію тверезості, що проводив російський уряд, спирт став дефіцитним і контрабандним товаром, дістати його було складно.

Щойно жінки одужали, Грушевський поставив негайно питання про їхній від'їзд до Києва, де був власний будинок, рідня та й прожиття коштувало дешевше. Власне кажучи, він пропонував це ще в Казані, але Марія Сильвестрівна та Катерина навідріз відмовилися розлучатися з чоловіком і батьком. Тепер після важкої хвороби та безгрошів'я, жінки мусили визнати рацію чоловіка.

В листі до свого знайомого наукового та суспільного діяча Петра Януарійовича Стебницького Грушевський занотував: «…Марію Сильвестрівну та Кулюню 16.XII отправив я на спочинок до Києва… і буду впливати, щоб побули там довше».

Розставання з дружиною та дочкою було важким, але необхідним. До болю розлуки додалася й хвороба самого Михайла Сергійовича. Він так переймався долею близьких, що сам підірвав своє здоров'я на нервовому грунті. Поки вони були в Москві, він не помічав втоми та виснаження, але коли жінки поїхали, хвороба далася взнаки. Майже місяць Грушевський хворів на застуду та «поражение слизистых оболочек».

Великою розрадою в Москві для видатного науковця стали справжні скарбниці архівів і книгосховищ, де Грушевський подовгу працював, коли дозволяв час і здоров'я. Він продовжував працювати над «Історією України-Руси», збирав архівні матеріали з історії України XVII-XIX ст., писав наукові, публіцистичні та літературні твори.

На чолі революційної України

Наприкінці лютого 1917 р. в Росії вибухнула революція. Династія Романових була усунута з престолу, а влада перейшла в руки Тимчасового уряду та робітничих і солдатських рад. Після отримання перших революційних повідомлень 4 березня в Києві була утворена Центральна Рада, головний орган

влади в Україні. Зважаючи на безумовний авторитет Грушевського, саме він заочно був обраний її головою. Коли Михайла Сергійовича повідомили про це, він негайно почав збиратися до України.

6 (19) березня в поліцейському відділенні Грушевському повернули паспорт. Це означало зняття гласного нагляду та свободу пересувань у межах держави. Історик зафіксував: «Се був перший конкретний здобуток революції – я став легальним гражданином».

11 (24) березня суботнім вечором Грушевський виїхав поїздом на Київ з Брянського вокзалу (нині – Київський). З найцінніших речей, що віз історик додому, була колекція стародруків, придбана в московській букіністичній крамниці. Ніч пройшла спокійно. За заведеною звичкою, Михайло Сергійович прокинувся, коли за вікном ледь розвиднилось і більшість пасажирів ще спали. Поїзд під'їжджав до Брянська. Вийшовши до туалету, історик побачив перед ним дівчину й почав чекати своєї черги. Дочекавшись і зробивши ранкові процедури, при виході з туалетної кімнати професор почув голосні крики: «Вогонь! Пожежа!». Як виявилося, дівчина-попередниця Грушевського, відлучившись до туалету, залишила без нагляду запалену спиртову горілку. Від поштовхів вагону спиртівка впала зі столика, палаючий спирт розлився й зайнялося все купе. Спроби загасити пожежу виявилися марними, за кілька хвилин вона охопила весь вагон. Поїзд зупинили, а пасажирів, багато з яких було розбуджені криками та димом, нашвидкуруч вивели з вагону, який відчепили від інших. На щастя, всі врятувалися, хоча більшість особистих речей пасажирів загинули в полум'ї. Вагон згорів вщент за п'ять хвилин. Грушевський зберіг лише документи та гроші. При спробі врятувати цінні стародруки він ледь не отримав опіки, обгоріла його довга борода. Згорів майже весь одяг, крім того, що був на ньому. Але найбільше історик-книголюб шкодував саме про втрачені рідкісні книги.

В Брянську всіх постраждалих пересадили в інший вагон. Поки поїзд стояв, Михайло Сергійович встиг дати з місцевого вокзалу телеграму рідним у Київ, щоб вони не хвилювалися, що з ним все гаразд, а приїде він значно пізніше, ніж розраховував, бо поїзд через цю сумну пригоду затримується.

Близько 2-ї години ночі 13 (26) березня Грушевський прибув до Києва. На вокзалі було порожньо, тож довелося довго йти пішки до свого будинку по вуличному весняному бруду без калош, бо вони згоріли при пожежі, загорненим у плед. Коли він прийшов до свого будинку по вулиці Паньківській, радості рідних не було меж. Нарешті він був вдома й міг трохи відпочити. На засідання Центральної Ради того дня вирішив не йти, бо дуже втомився з дороги та й не мав пристойного одягу, бо його гардероб згорів.

У Києві Грушевський з головою поринув у політичне та культурне життя українського суспільства. Будучи головою Центральної Ради, основного органу української державної влади, він з великим завзяттям здійснював велику організаційну роботу з проведення національного конгресу, двох військових, студентського та селянського з'їздів, підтримував творення українського уряду

на чолі з Винниченком, приймав делегації від різних верств населення та різних регіонів України, вів складні та напружені переговори з представниками російського Тимчасового уряду, добивався відкриття українських освітніх закладів і друкованих видань, працював над проектом української конституції, розробляв державну символіку, яка в цілому прийнята зараз в незалежній Україні. Не полишав історик і наукової роботи, з ентузіазмом ведучи засідання УНТ й дбаючи про перетворення його на справжню українську Академію наук. Все це він поєднував з енергійною публіцистичною діяльністю. На сторінках новостворених видань, у своїх брошурах він висловлював свої вистраждані демократичні переконання й закликав український народ до творення своєї національної державності у союзі з оновленою федеративною Росією на правах автономії. Три з чотирьох універсалів Центральної Ради не йдуть далі автономістичних вимог.

Переймаючись українськими національними справами, Грушевський не протиставляв українців іншим націям і категорично відкидав націоналістичне гасло: «Україна для українців!», наголошуючи на рівності всіх громадян України різних національностей: «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе. Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас».

Грушевський наголошував: «ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилею, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі».

Просякнуті болем і надією численні публіцистичні та науково-популярні писання Грушевського за 1917-й рік («Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Українська Центральна Рада і її універсали», «Про українську мову й українську школу», «Українська самостійність і її історична необхідність», «Про старі часи на Україні. Коротка історія України» та ін.)

Грушевський вірив, що Центральній Раді випав унікальний історичний шанс реалізувати на практиці ті прагнення українського народу, які були сформульовані у вигляді теоретичних міркувань і мрій Костомаровим, Шевченком, Кулішем та іншими діячами Кирило-Мефодіївського товариства.

Марія Сильвестрівна в міру своїх можливостей підтримувала прагнення та дії свого чоловіка. Увійшовши до складу Центральної Ради, вона займалася питаннями просвіти, культури та мистецтва, брала активну участь у діяльності жіночих патріотичних товариств, відіграла велику роль у розвитку українського театру та кінематографу.

Після приходу до влади більшовиків на чолі з Володимиром Леніним у Росії Грушевський зрозумів, що постала нова загроза для творення української державності. 7 (20) листопада 1917 р. Центральна Рада під його головуванням прийняла Третій універсал, що, не пориваючи федеративного зв’язку з Росією,

проголосив утворення Української Народної Республіки. Однак військове зіткнення з більшовиками було лише справою часу. На жаль, чекати довелося недовго. На початку грудня більшовицькі загони почали військове вторгнення, проголосивши в окупованому ними Харкові встановлення радянської влади в Україні.

УНР виявилася практично беззахисною перед лицем збройної агресії. Лише ворожа навала змусила Грушевського полишити федералістичні ілюзії й стати на програму самостійництва. Четвертим (і останнім) універсалом була проголошена незалежність УНР, але влада Центральної Ради була приречена. Розгромивши 16 (29) січня 1918 р. малочислений загін захисників України поблизу станції Крути, до відправлення якого Грушевський відношення не мав, війська більшовицького полковника Михайла Муравйова стрімко наближалися до Києва. У самому місті спалахнуло повстання робітників на заводі «Арсенал», які підтримували більшовиків. Розуміючи неможливість залишатися у столиці, Центральна Рада прийняла рішення залишити Київ. Забравши дружину та дочку, Грушевський вирушив у західному напрямку.

Виїзд Грушевських був вчасним і врятував їм життя, бо на підступах до Києва вже велися запеклі бої з червоними солдатами та матросами Муравйова, а незабаром все місто потрапило під більшовицьку окупацію. Озвірілі червоноармійці влаштували криваву вакханалію, вбивши за кілька днів від 3 до 5 тисяч чоловік, переважно мирних громадян, які мали українофільські симпатії чи підозрювалися в них. Червоний терор шокував киян.

Особистою втратою Грушевських було знищення муравйовцями з вандальських міркувань їхнього будинку запалювальними снарядами.

Грушевський згадував: «25 січня, під час бомбардування Києва, більшовики запальними стрільнами розстріляли дім, де я жив – наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних снарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька хвилин обернули в суцільне вогнище весь дім». За скупими рядками спогадів стоїть велика біда – загинув не лише унікальний витвір архітектурного мистецтва, в квартирі Грушевських згоріли цінні рукописи та книги, колекція українських старожитностей, які збиралися довгими роками. Вогонь пожежі знищив майно не лише голови Центральної Ради, але й інших людей. Безперервний обстріл будинку протягом кількох годин не дав змоги киянам врятувати своє добро.

Ще однією непоправною втратою, пов’язаною зі знищенням будинку, для Грушевського стала смерть матері. Не в змозі пережити душевних потрясінь і горя Глафіра Захарівна, яку напівживою винесли з охопленої вогнем будівлі, померла за кілька днів.

Муравйов з садистською пихою хвалився своїм «подвигом»: «Революционная месть заставила нас быть беспощадными. Я велел артиллерии бить по самым высоким и богатым дворцам, по церквям, попам, монахам... Я зажег снарядами огромный дом Грушевского, и он в течение трех суток горел

как яркий костер. Сотни офицеров и юнкеров были беспощадно убиты».

Кривавий більшовицький терор тривав близько місяця. Демократ і гуманіст Грушевський був пригнічений пережитим, побаченим і почутим. Марія Сильвестрівна завжди була поряд й підтримувала чоловіка.

Після укладення мирної угоди між УНР і країнами німецького блоку на українські землі вступили австро-німецькі війська, й більшовицька хвиля почала відкочуватися на північ і схід, звідки прийшла. На початку березня Грушевські повернулися до понівеченого та пограбованого ворогами Києва. Центральна Рада відновила свою діяльність, спрямовану на зміцнення державного суверенітету України.

Однак 29 квітня 1918 р. генерал Павло Скоропадський, проголошений гетьманом, за підтримки окупаційних властей здійснив державний переворот і повалив Центральну Раду, перетворивши УНР на монархічну Українську державу на чолі з ним самим. В ці важкі дні нових випробувань Грушевський вів себе надзвичайно мужньо, відкрито висловивши протест проти насильницького знищення демократичних завоювань української революції. І хоча гетьманський уряд провів низку освітньо-культурних і наукових заходів і навіть реалізував давню мрію Грушевського про утворення Української Академії наук, запропонувавши самому історику стати її президентом, Михайло Сергійович з принципових мотивів відмовився співпрацювати із Скоропадським.

На еміграції

Життя Грушевського та його близьких постійно було під загрозою. Особливо вразив історика один інцидент, коли якийсь «москаль», побачивши його, кинувся на нього з багнетом, щоб убити, але натомість лише поранив Марію Сильвестрівну, яка була поруч з чоловіком.

Після повалення гетьманату та відновлення УНР на чолі з Директорією у грудні 1918 р. Грушевський вважав, що має повернутися до активної політичної діяльності. Проте Центральна Рада відновлена не була, владу в Директорії поділили між собою Винниченко та Петлюра, які постійно конфліктували між собою, участь Грушевського у політичних заходах вони просто ігнорували. Той почувався обманутим і зайвим.

У лютому 1919 р. Грушевські знову з важким серцем залишили Київ і вирушили на захід. Почався п’ятирічний період політичної еміграції. Грушевський з дружиною та дочкою кілька разів змінювали своє місце проживання. Колишній голова Центральної Ради продовжував активну наукову та політичну діяльність за кордоном. Перебуваючи у Празі, Парижі, Люцерні, Женеві, Відні, він завжди намагався підтримувати українські справи: виступав з доповідями перед місцевою аудиторією про стан речей в Україні, зустрічався з

іноземними урядовцями, писав наукові розвідки та публіцистичні статті, допомагав облаштовуватися українським емігрантам. Дізнавшись про жахливий голод на Батьківщині, що розпочався у 1921 р., проводив збір коштів, щоб надати допомогу голодуючим. Його серце краялось від тих нещасть, що випали на долю багатостраждальної Батьківщини.

Багато зусиль доклав Грушевський до заснування у Відні Українського соціологічного інститут, який діяв в 1919-1924 рр. В 1921 р. заходився навколо справи утворення у Відні Українського вільного університету (УВУ), маючи на меті перспективу очолити цей заклад. Однак і тут історик прорахувався. Першим ректором Українського вільного університету, який переніс свою діяльність до Праги, став давній галицький знайомий Грушевського, мовознавець Олександр Колесса.

Сяк-так Грушевські пристосовувалися до емігрантського життя. Марія Сильвестрівна намагалася як могла забезпечити сімейний добробут. Катерина допомагала батькові в організаційних справах, почала писати свої перші наукові розвідки і навіть навчалася у Женевському університеті.

Певну допомогу Грушевським надав президент новоствореної Чехословаччини Томаш Масарик, історик за фахом і особистий знайомий Михайла Сергійовича. Чехословацький керманич з симпатією ставився до української справи й дозволив Грушевському з родиною жити у Празі, обіцяв надати громадянство своє держави професору та його рідним, якщо ті звернуться до нього з відповідним клопотанням, адже у Грушевських не було жодних документів крім УНРівських, які були за кордоном лише незрозумілими папірцями.

Життя у вигнанні за межами України гнітило Грушевського. Він навіть кілька разів звертався до радянського уряду з клопотанням про можливість свого повернення до Києва за умови гарантування особистої недоторканості йому та його рідним і відшкодування матеріальних збитків, завданих більшовиками. Однак кремлівське керівництво поки що висловлювалося проти цього, вважаючи повернення Грушевського до Україну «несвоєчасним».

Тим часом на Підрадянській Україні відбувалися суттєві зміни. Жорстокий і безглуздий воєнний комунізм в економічному житті змінився непом. Україна увійшла до складу СРСР, який комуністами був оголошений федерацією рівноправних республік. Великі зрушення відбулися і в духовній сфері. Декларований більшовицькою владою курс на коренізацію в Україні набув ознак українізації. Активізувалася робота українських наукових, просвітніх і культурних закладів. Радянський уряд був зацікавлений в нормалізації відносин з колишніми політичними опонентами. Багатьом з них було оголошено амністію. Від своїх знайомих з України Грушевський почав отримувати сигнали про можливість свого повернення.

В листопаді 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило «Не заперечувати проти допущення проф. Грушевського в СРСР». За кілька днів по тому Михайло Сергійович отримав офіційне підтвердження дозволу на повернення в

Україну та охоронного листа за підписом голови ВУЦВК Григорія Петровського, який гарантував історику убезпечення з боку радянської влади за його попередню політичну діяльність. Через місяць Михайла Сергійовича заочно було обрано академіком Всеукраїнської Академії наук (ВУАН).

Певну роль у збільшенні лояльності комуністичного керівництва до опального науковця міг відіграти двоюрідний брат Грушевського Георгій Іполітович Оппоков, відомий під псевдонімом Ломов. Будучи членом більшовицької партії з 1903 р., незважаючи на дворянсько-священницьке коріння, він брав активну участь у революціях 1905 і 1917 років. Був одним із керівників Петроградського жовтневого збройного повстання у Смольному. В першому Раднаркомі Ломов-Оппоков отримав пост наркома юстиції, посідаючи в подальшому важливі урядові посади. Незважаючи на різні політичні уподобання, Ломов-Оппоков не відцурався родинних зв'язків з Грушевським і завжди клопотався за нього перед кремлівським урядом. В подальшому це було згадано проти нього в період сталінських репресій. В 1937 р. колишній нарком був заарештований як «ворог народу» й 30 грудня 1938 р. розстріляний.

Повернення до Радянської України

2 березня 1924 р. новоспечений академік з сім'єю виїхав з Відня до Києва. Через п'ять днів він ступив на бруківку київського вокзалу. На питання зустрічаючих журналістів про свої наміри Грушевський відповів, що збирається займатися виключно науковою роботою та завершити свою «Історію України-Руси». Так почалося останнє десятиріччя його титанічної діяльності.

Незважаючи на те, що офіційно столицею Радянської України тоді був Харків, Грушевський всім серцем був прив'язаний до Києва, міста своєї молодості, своєї слави, свого тріумфу, тому волів провести останні роки свого життя саме тут

Оскільки будинок Грушевських був зруйнований у 1918 р., Михайло Сергійовичів поселився у флігелі на Паньківській, 9, де проживали його сестра Ганна та брат Олександр, теж відомий історик, з сім'ями. Своєму старшому братові з родиною вони відвели кілька кімнат на третьому поверсі. Дуже швидко квартира Грушевського перетворилася на осередок української ліберальної патріотичної інтелігенції. Тут можна було зустріти різноманітних науковців, письменників, освітян, чиновників.

Повернувшись до України, Грушевський розгорнув активну і плідну науково-організаціну діяльність, згуртувавши навколо себе багатьох молодих істориків. Він став організатором і керівником Науково-дослідної кафедри історії України, очолив Археографічну комісію ВУАН, а також низку інших академічних комісій в галузі української історії. Незабаром за участю Грушевського та під його особистим наглядом діяло 18 науково-дослідних

установ, що об'єднували близько сотні співробітників. Своєю науковою діяльністю він намагався охопити всю територію України та всі періоди її багатовікової історії. Клопотався про переведення Українського соціологічного інституту з Відня до Києва, про утворення Інституту української історії та Інституту для досліду пережитків примітивної культури і народної творчості України.

Постійним і незамінним помічником для Михайла Сергійовича стала його Кулюня. Він часто повторював, що дочка – це єдина втіха у його житті. День народження Катрусі, як і день її ангела, завжди ставав великим родинним святом: були гості, поздоровлення, поштівки, подарунки.

Катерина завжди була поряд з батьком. Можливо цим пояснюється те, що залицяльників у неї було небагато. Можливо, слід згадати тут і про хвороби та слабке здоров'я дівчини. Хоча дехто серед потенційних женихів «професорівни» називає молодого поета, колишнього симпатика УНР Павла Тичину (згадаймо хоча б його вірш «Пам'яти тридцяти», присвячений героям Крут), якого Грушевський цінував і поважав ще в передреволюційні та революційні роки. Згадують також і про історика Костя Штеппу, котрий, як виявилося згодом, був «сексотом» (секретным сотрудником) НКВС і повідомляв своїх босів про життя родини Грушевських, їхні розмови, контакти. В 1941 р. Штеппа в умовах німецької окупації згадав про своє німецьке коріння, змінив прізвище на Штепп і перейшов на службу до установ Великого Рейху. Своє життя українсько-радянсько-німецький «патріот» закінчив у США.

Михайло Сергійович здійснював велику редакторську роботу. Саме в цей час виходять наукові часописи, редаговані ним: «Україна», «Записки Історико-філологічного відділу ВУАН», «За сто літ», «Студії з історії України», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» та різні тематичні збірники, присвячені окремим персоналіям і ювілейним датам. Крім того, продовжував роботу над «Історією України-Руси», «Історією української літератури» та іншими науковими працями.

Для вирішення найрізноманітніших поточних проблем Грушевський постійно зустрічався з радянськими високопосадовцями: генеральним секретарем ЦК КП(б)У Лазарем Кагановичем, наркомами просвіти УСРР Олександром Шумським і Миколою Скрипником, наркомом просвіти СРСР Анатолієм Луначарським, головою Раднаркому УСРР Власом Чубарем та ін.

Здавалось би, він був людиною невтомної працездатності, яка практично не знала відпочинку. Його режим дня виснажив би звичайну пересічну людину. Він вставав о 4-й годині ранку, снідав і починав працювати. З 10-ї до 17-ї години, як правило, працював у бібліотеці чи архіві, роблячи невеличку перерву на обід. Потім повертався додому й знову сидів над паперами до опівночі.

29 вересня 1926 р. Грушевському виповнилося 60 років.

ВУАН прийняла рішення видати ювілейний науковий збірник та автобіографію історика, встановити в залі засідань Академії його скульптурний бюст. 3 жовтня 1926 р. в актовому залі Київського університету, який називався

тоді Інститутом народної освіти, відбулося урочисте вшанування 60-річчя академіка та 40-річчя його наукової діяльності. Серед щирих привітань колег Осипа Гермайзе, Дмитра Багалія, Миколи Василенка та ін. різким дисонансом прозвучав виступ офіційного представника радянської влади у Києві Панаса Любченка, який відзначивши наукові заслуги історика вказав на його політичні помилки, які той мав усвідомити. Ювіляр радів як дитина й схоже не сприйняв глибоко до душі загрозливі нотки у промові радянського партійця. Прийшли поздоровлення з різних кутків України та з-за її меж. Своє персональне свято Грушевський вважав «великою маніфестацією української культури». Науковець говорив, що має надію на майбутнє об'єднання всіх українських земель у межах єдиної держави.

Визнаючи авторитет науковця радянська влада розглядала навіть можливість обрання його президентом ВУАН. А 12 січня 1929 р. Грушевського було обрано дійсним членом Академії наук СРСР.

Але цей успіх став останнім тріумфом історика. З цього року, оголошеного Сталіним «роком великого перелому» тоталітарні лещата над ним, та й взагалі над Україною, стали стискатися все сильніше. Грушевському не дають змоги виїхати за кордон, починається нещадна критика його «буржуазно-націоналістичних перекручень», репресій зазнають його учні, друзі, однодумці.

Власне кажучи, радянський тиск на Грушевського не припинявся ніколи. З моменту його повернення за ним і його родиною велося постійне приховане спостереження. Ніколи не вщухала партійна критика політичної діяльності Михайла Сергійовича, зокрема в грудні 1924 р. харківська газета «Вісті» опублікувала карикатуру, зобразивши Грушевського поряд з Махном, Петлюрою, Врангелем і Скоропадським. Його намагання провести до ВУАН свого брата Олександра було заблоковане.

Влада вміло використовувала міжусобні чвари у наукових колах для критики історика. Багатьом не подобалася дратівлива й авторитарна натура Грушевського, підлещування до нього з боку урядовців. Протегування в науковій сфері своїм родичам – дочці Катерині, брату Олександру, племіннику Сергію Шамраю – розглядали як своєрідний прояв непотизму. В 1925 р. Державне політуправління (ДПУ) розповсюдило службовий наказ, у якому «Історія України-Руси» визнавалася лженауковим, ворожим та шкідливим для радянського ладу виданням і пропонувалася брати на замітку всіх, хто виявляв цікавість до цієї книги. В 1927 р. історичні видання, контрольовані Грушевським, практично проігнорували 10-ту річницю «Великої Жовтневої соціалістичної революції», натомість науковець з великим завзяттям публікував матеріали, присвяченні 100-літньому ювілею з часу виходу «Малороссийских песен» Михайла Максимовича.

У вирі репресій

З 1929 р. почався фронтальний партійний наступ на науку та інтелігенцію взагалі, метою якого був повний контроль над духовним життям суспільства, перетворення істориків на «працівників ідеологічного фронту партії», «комунізація» та «пролетаризація» науки та культури.

В 1929-1930 рр. за сфабрикованою чекістами справою «Спілки визволення України» (СВУ) на лаві підсудних опинилося 45 представників української інтелігенції, серед них відомі історики академік Сергій Єфремов (колишній заступник Грушевського у Центральній Раді), академік Михайло Слабченко, професор Осип Гермайзе. У березні-квітні 1930 р. країна з острахом і цікавістю слідкувала за трагічним фарсом, що розгортався на сцені Харківського оперного театру. «Опера СВУ на музику ДПУ» - перешіптувалися тоді в народі.

З кінця 1929 р. ВУАН почала ліквідовувати комісії, якими керував Грушевський, скорочувалося, а потім і припинилося взагалі фінансування установ і видань, ним очолюваних. У вересні 1930 р. закрито Науково-дослідну кафедру історії України. А у грудні того року партосередок ВУАН прийняв рішення про посилення ідеологічної боротьби з Грушевським і його теоріями. Почалося відверте неприкрите шельмування, цькування академіка та його учнів.

Історик зрозумів, він у пастці. Обстановка навколо нього продовжувала накалятися. До хору запеклих критикантів, рятуючи свої шкури, перейшло багато таких, що ще зовсім недавно співали йому дифірамби.

23 березня 1931 р. Михайла Сергійовича заарештували у Москві. Він був звинувачений у керівництві контрреволюційною, антиадянською організацією «Український національний центр», яка ставила на меті відірвання України від СРСР. Допити, тиск слідчих, залякування, погрози, фізичне та психологічне виснаження. Сивочолий академік піддався насильству й визнав себе винним, проте тріумф радянського «кривосуддя» був нетривалим. Хвиля обурення моральними тортурами над літнім науковцем підіймається за кордоном. Репресії над старим істориком із світовим авторитетом зашкодили б іміджу СРСР. 4 квітня 1931 р. за наказом згори Грушевський був звільнений з-під арешту. Але нагляд за ним, і критика його поглядів посилювалися. Його учнів і послідовників звільняли з роботи та репресовували. Йому було заборонено повертатися до України. Радянська влада визначила місцем його постійного проживання Москву, надавши квартиру по вулиці Погодинській 2/3-102.

А шквал звинувачень на адресу академіка продовжував наростати. Його погляди тепер визнавалися не лише шкідливими, лженауковими, контрреволюційними та буржуазно-націоналістичними, самого історика та його послідовників тепер оголошували «пособниками фашизму», «прислужниками світового імперіалізму» тощо.

Цікаво, що каральні установи кілька разів клопоталися про новий арешт Грушевського, проти санкції згори цього разу не поступало. Більше того, «закорінилий контрреволюціонер», «буржуазний націоналіст» і «прислужник

фашизму» майже щорічно їздив до Кисловодська з дружиною та дочкою на лікування й відпочинок.

Хворий і напівсліпий «ворог народу» був уже морально майже знищений, залишалося ще доконати його фізично. Але якраз цього зробити кремлівські верховоди не наважувалися.

В умовах тотальних гонінь і переслідувань, суцільної несправедливості та зради, лише підтримка своїх вірних Кулюнці та Маринці дозволяла Михайлу Сергійовичу не лише жити, але й працювати. За допомогою рідних він зміг підготувати до друку 10-й, останній том своєї фундаментальної «Історії України-Руси», якій він присвятив більшу частину свого життя.

Чим був 1933-й рік для України, відомо всьому світові. У липні того вікопомного року був заарештований племінник і учень Грушевського Сергій Вікторович Шамрай, син сестри історика Ганни. Отже, арешти торкнулися безпосередньо родини Михайла Сергійовича. Зі сталінських катівень повернутися Шамраю було не суджено, як і багатьом іншим хто мав щастя-нещастя бути близьким до «батька української історії».

У 1934 р. критика «теоретика українського буржуазного націоналізму» та «українського фашиста» Грушевського досягла апогею. Цього року радянська влада зголосилася повернути столицю України до Києва, «очищеного від контреволюційних елементів». Це викликало у Михайла Сергійовича побоювання, що, зважаючи на заходи з «ущільнення» житлового фонду «нової» столиці, партія може конфіскувати у Грушевських сімейний будинок.

Розуміючи, що часу відведеного йому залишилося небагато, Михайло Сергійович відважується на останній крик душі, пишучи листи про свої поневіряння та страждання своїх рідних «батьку всіх часів і народів», генсеку ЦК ВКП(б) Йосифу Сталіну та голові Раднаркому СРСР Вячеславу Молотову. Нині зберігся і був опублікований лише останній. Наведемо його цілком

«Глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович!

Вот уже четвертый год живу я подневольно в Москве, оторванный от Киева, в котором я наладил было свою научную работу, лишенный возможности ее вести и подвергаясь всяким неудобствам и лишениям морального и даже материального характера. Мое киевское академическое содержание уходит на налоги и ремонт киевского домишки — остатков дома нашей семьи, сожженного во время наступления Муравьева. Они были возвращены ВЦИК при моем возвращении из-за границы за научные заслуги и теперь обратились в тяжкое бремя, поедающее мое содержание, и источник постоянных тревог, ввиду всяких «уплотнений» новой столицы. В этом киевском помещении, ценой больших для меня издержек, мне удалось устроить все-таки сравнительно сносную квартиру и собрать кое-какую библиотеку (третью по счету — потому что оставленная во Львове мне недоступна, а собранная в Киеве до революции погибла со всеми коллекциями в упомянутом пожаре дома). А теперь, тратя свое содержание на расходы по этому киевскому помещению, я вынужден ютиться в Москве с женою и дочерью, старшим

научным сотрудником Украинской академии наук, помогающих мне, ввиду ослабления моего зрения, в двух маленьких комнатах, сырых, нездоровых, шумных, совершенно не пригодных для научной работы, без мебели, без самых необходимых книг. Мое опальное положение имело последствием то, что связи с академической базой фактически отмерли, хотя звание академика за мною сохранено. Украинская академия и Украинское государственное издательство прекратили печатание моих работ и изданий; издания уже законченные не были выпущены в свет и изъяты из обращения; начатые печатанием остановлены и разобраны — хотя прошли все инстанции и были одобрены к печати. Более того — даже за ранее выпущенные книги мне и дочери не выплачивают гонорара: за издательством «Пролетария» — государственным издательством Украины — уже четвертый год остается долг, по собственному его подсчету, на сегодня свыше 9 тыс. рублей. Раньше хоть понемногу и с перерывами выплачивали, а с прошлого года (последняя получка моя была в сентябре 1933-го. — М.Г.) совсем отказываются платить, что ставит меня в довольно- таки стесненное положение!

Едва ли такие репрессии и лишения входят в виды правительства. Едва ли соответствует видам социалистического строительства прекращение исследовательской работы. Я всю жизнь свою посвятил исследованию истории Украины. Большой курс ее доведен в печати до 1657 г. (девятый том вышел перед моим арестом зимою 1930/31 г.), я работал в это время над X томом, посвященным наиболее интересным годам, 1657—1665, эпохе социального расслоения. Маркс переписывал в свои записные книжки то, что мог найти о ней из старой монографии Костомарова (Костомаров Н.И. Бунт Стеньки Разина. СПб., 1859. — М.Г.). История украинской литературы в связи с культурной и социальной историей оборвалась на VI томе — на первой половине XVIII в. В нынешних условиях я не могу вести систематической научной работы, и вообще историческая работа фактически прекратилась за эти годы — я говорю об истории Украины: она остается в крайне неудовлетворительном состоянии, в особенности со второй половины XVII—XVIII и XIX вв., не обследованы научно даже настолько, что можно было написать обстоятельный учебник. Учащие и учащиеся лишены запаса научно проверенных фактов. Я слышал от президента Украинской академии наук, что в президиуме слушалось письмо начальника красноармейской части, расположенной на Украине, с сетованиями, что красноармейцы Украинского округа не имеют возможности ознакомиться с фактической историей наиболее интересных для них эпох истории Украины. Ведь для того, чтобы партийные популяризаторы могли составить книги для широкого употребления, необходим критически проверенный запас фактов. Теперь обращено серьезное внимание на усвоение фактов истории и истории литературы, рано или поздно почувствуется острая необходимость в научно подготовленном материале — но сразу его не получить: нужно подготовлять заблаговременно, а теперь работа остановилась. Мне кончается 68 лет, я уже не долго буду работоспособен, если

и проживу; не имеет смысла устранять меня от научной работы, пока я могу еще ее вести, потому что заменить меня будет нелегко. Я выпустил под своей редакцией более 300 выпусков и томов научных публикаций из области украиноведения, перевернул груды архивных материалов. Считался самым большим знатоком в области украинских исторических дисциплин, покойный Покровский выдвинул мою кандидатуру в этой области и во Всесоюзную академию наук, и в международный комитет (Comite International des Scienes Historiques), теперь украинская историография в этой организации не представлена никем, мои связи с учеными кругами разрушены, все это создает лишние поводы к разным нежелательным толкам.

Не решаюсь отнимать у Вас время длинным писанием. Если заинтересуетесь, мой двоюродный брат Георгий Ипполитович Ломов может осведомить Вас и о постигших меня злоключениях, и о моей работе, и о моем положении. Я подавал через него записку также тов. Сталину. Опала, меня постигшая, является или ошибкой, или «профилактической мерой», целесообразность которой весьма сомнительна. Когда я возвращался из-за границы в 1924 г., по приглашению Украинской академии наук, я ориентировался на национальную программу Ленина. В заграничной украинской прессе я мотивировал свое возвращение уверенностью в предстоящем подъеме украинской культуры в советской Украине под руководством этой программы и набросал план своей научной деятельности. Это навлекло на меня резкое осуждение и выпады националистических кругов, но я остался верен своим планам. Меня всегда знали за противника ориентации на Польшу и на Германию, это доставило мне много неприятностей в прошлом; я решительно отказывался от каких-либо компромиссов с немецкой оккупацией в 1918 г., не согласился даже войти в Украинскую академию, организованную тогда ставленниками гетмана под немецким протекторатом, и на этой позиции не с Польшей и Германией, а с социалистическим Советским Союзом я остался и во все последующее время. Возвратившись в советскую Украину в 1924 г., я немало проработал на ее культурном участке, и эта работа посодействовала тому тяготению к советской Украине, какое стало замечаться среди зарубежной украинской интеллигенции в конце 1920-х годов до поворота, наступившего в украинской политике с 1929 г. (дело Союза освобождения Украины). За эти годы, 1924—1930, под моей редакцией вышло свыше 80 книжек по истории, истории литературы, фольклора и истории культуры Украины — в том числе несколько томов моей «Истории Украины» и «Истории украинской литературы», и они считались ценными достижениями советского строительства. В 1928/29 г. я по рекомендации общественных организаций УССР был избран членом Всесоюзной академии наук. Деятельность моя вполне ориентировалась на социалистическое строительство Союза ССР, я был известен всем как сторонник этой ориентации. Ругань «критиков» не изменяет этого представления обо мне, если же изменилась позиция правящих кругов или их тактика в украинском вопросе — что неизбежно в диалектике развития,

за это не должны страдать люди, добросовестно ориентировавшиеся на интересы социалистического строительства, так как они ранее освещались. Быть в глазах националистов мучеником за украинство от советского правительства в результате столь долгой и всем известной работы для украинского освободительного движения не только мне обидно и, вообще, нелепо, но и самому строительству, думаю, не здорово.

Смею надеяться, что Вы, глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович, как глава советского правительства, не откажете во внимании к моему обращению и не поставите в вину, если я что- нибудь сказал тут невпопад, в том убеждении, что исследовательская работа моя нужна, и напрасно пропадает мое время и силы, напрасно я мучаюсь со своей семьей вместо производительной научной работы. Поэтому я обращаюсь к Вам — во имя «освоения прошлого» с искренним почтением

академик Михаил Грушевский

4 сентября 1934 г. Москва, Погодинка, 2/3, кв.102».

Але Грушевському так і не дозволили повернутися до Києва. Натомість він отримав путівку до Кисловодська для лікування серцевих хвороб у санаторій для науковців.

Смерть Грушевського та репресії проти його близьких

Виснажений і морально спустошений учений їде у жовтні 1934 р. до Кисловодська на лікування та відпочинок. Як і завжди, Михайла Сергійовича супроводжував вірний і незамінний друг і супутник – дружина Марія Сильвестрівна.

Літня й хвора жінка сумлінно виконувала протягом майже чотирьох десятиріч функції хранительки домашнього вогнища й найбільшого помічника для свого чоловіка. Можливо, хтось може відмітити, що в житті цього подружжя відчувався брак романтики, а була лише буденна постійна виснажлива праця, що витісняла любовні взаємини. Це судження має певну рацію. Грушевські дійсно були фанатично віддані справі служіння Україні й покладали задля неї всі сили. Проте співпраця, союз двох патріотів – чоловіка та жінки – лише доводить те, що цей шлюб був справжній, щасливий і міцний, і єднання душ було повним.

Грушевському щойно виповнилося 68 років. Саме в такому віці помер його батько.

Здоров’я Михайла Сергійовича було кепське. До того ж дошкуляв гнійний фурункул, що недоречно з’явився на шиї. У листопаді 1934 р. Грушевського двічі прооперували в хірургічному відділенні місцевої лікарні. Нескладна сьогодні хірургічна операція – видалення фурункула – стала фатальною для

«батька української історії». Сепсис, нагноєння, розповсюдження хвороби по тілу.

25 листопада 1934 р Михайло Сергійович Грушевський помер від зараження крові у Кисловодській міській лікарні. Його смерть відбулася за загадкових обставин. Що це було? Лікарська помилка, недбалість у лікуванні, слабкість старечого організму перед хворобою чи заздалегідь сплановане убивство? Напевне, зараз встановити правду уже неможливо, але значна кількість смертей на операційному столі відомих людей (Михайло Фрунзе, Фелікс Дзержинський, Вячеслав Менжинський) у 1920-1930-х роках, які могли б завадити встановленню всевладдя Сталіна, наводить на певні роздуми. Немає людини – немає проблеми.

Убитій горем Марії Сильвестрівні прийшлося супроводжувати тіло чоловіка до Києва. 26 листопада труна з його останками прибула до міста його колишніх тріумфів, місця його останнього спочинку. Рішенням уряду та Академії була створена похоронна комісія, до складу якої увійшли Олександр Богомолець, тогочасний президент ВУАН, нарком освіти Володимир Задонський, академік Олександр Палладін. Поховання Грушевського було вирішено здійснити за державний кошт, а родині померлого була встановлена щомісячна пенсія у розмірі 500 карбованців. Було прийнято рішення опублікувати останній том його «Історії України-Руси».

Остання шана «батьку української історії» була обставлена надзвичайною траурною урочистістю. Був приведений духовий оркестр. Тіло видатного академіка було поміщено в гарно оздоблену дубову труну, оббиту рожевим і білим шовком, яка у свою чергу була поставлена в іншу – металеву. Навколо стояв почесний караул. В конференц-залі Академії наук було зібрано стільки квітів, що вона перетворилась нібито на «ліс тропічних рослин».

Грушевського поховали на Байковому цвинтарі. Проститися з померлим прийшли сотні киян. Багато людей щиро плакали. Проте мало хто відважувався підійти до рідних померлого, щоб висловити їм своє співчуття. Кінна міліція та червоноармійці стояли на всьому шляху ритуального кортежу.

На цьому пишному траурі вдова, донька та інші родичі померлого були чужими та зайвими, хоча саме для них ця втрата була найбільшою. Під час похоронної процесії Марія Сильвестрівна та Катерина йшли за труною, приховуючи свої заплакані обличчя під чорними вуалями.

На траурному мітингу з короткою промовою виступив Затонський. Він назвав Грушевського видатним національним істориком, але «буржуазного напрямку», який брав участь у визвольній боротьбі й переслідувався царським самодержавством, однак не зрозумів позицій робітничо-селянської партії й, очоливши «буржуазну» Центральну Раду, боровся проти більшовиків. Лише згодом, хоча й не до кінця, на еміграції, Грушевський почав усвідомлювати правильність ленінської платформи, тому радянська влада дозволила науковцю повернутися на Україну й продовжити свої історичні дослідження.

Така пошана до вчорашнього політичного опонента з боку офіційної влади

подекуди дезорієнтувала публіку. Як згадувала відома жінка-історик Наталія Полонська-Василенко, одна дівчина-комсомолка щиро була збентежена цими подіями. «Як же це? – питала вона. – Вчора казали, що Грушевський – ідеологічний ворог, а сьогодні кажуть про його заслуги і так ховають?!».

«Як ви не розумієте, - відповіла ошелешеній комсомолці Полонська-Василенко. – Це діалектика!».

Володимир Вернадський – перший президент Української Академії наук, який мав великі розбіжності з покійним з приводу розвитку української науки й часто дискутував з ним, але завжди зберігав до нього почуття глибокої поваги, з сумом констатував у своєму щоденнику: «Я считал и считаю, что Грушевский сделал огромное дело для возрождения украинского народа... Великая фигура, что бы ни говорили, оставившая глубокий след в национальном самосознании Украины».

Смерть Грушевського розв'язала руки радянським каральним органам щодо його родини. Вся родина Грушевських була приречена. Дочка Катерина та брат Олександр були піддані репресіям тільки за те, що були кровно пов'язані з видатним діячем українського національного відродження та державотворення. Олександр Сергійович та Катерина Михайлівна були заарештовані влітку 1938 р. за участь в «антирадянській українській націоналістичній організації». В будинку Грушевських енкаведисти кілька разів проводили обшуки.

Катерині інкримінували тісну співпрацю з батьком у ворожій щодо радянської влади діяльності, обвинувачували в налагоджуванні конспіративних контактів із Заходом і закордонними націоналістичними організаціями – ОУН і УВО. Під тиском примусу, не витримавши знущань сталінських слідчих, Грушевська визнала себе винною. Радянський «найгуманніший» суд у світі засудив її до 8 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах. Дочка видатного історика отримала покарання навіть більш тяжке, ніж його брат. Олександра Сергійовича було засуджено до 5 років ув'язнення, які той відбував у Казахстані. Проте ні йому, який трохи не дожив до часу звільнення, ні їй, більше ніколи не судилося побачити волю. Катерина Михайлівна та Олександр Сергійович померли від виснажливої праці та тяжких умов життя у 1943 р.

Історія не знає умовного способу, але можна впевнено сказати, Грушевський «помер вчасно», що дозволило владі пристойно поховати геніального науковця. За кілька днів по його смерті було убито високого партійного функціонера Сергія Кірова. Країною Рад прокотився великий шквал масових репресій, набравший максимальних обертів в 1937-1938-му роках. Жертвами сталінського терору стали рідні й близькі історика. Якби Грушевський не помер в 1934 р., навряд чи він пережив би страшні 1937-й і 1938-й роки.

Марії Сильвестрівні суджено було пережити не лише свого чоловіка, але й свою дитину. Перебуваючи у загарбаному німцями Києві й страждаючи від нестатків, бідна жінка не знала, що її дочка померла в холодному та далекому

Темлазі Магаданської області та похована в Новосибірську. Тільки підтримка знайомих, які поважали її чоловіка, дозволила їй пережити два роки жахливої окупації у голодному та холодному місті. Коли німецько-радянський фронт почав відкочуватися на захід, старенька жінка вирішила залишитися на місці, а не тікати разом з німцями від сталінського режиму. Вона щиро сподівалася зустрітися з дочкою, термін ув'язнення якої незабаром мав скінчитися.

Після повернення радянської адміністрації Марія Сильвестрівна кілька разів подавала клопотання, щоб дізнатися про долю своєї Катерини. Проте безбожна більшовицька влада була глухою та байдужою до горя літньої, хворої жінки. Марія Сильвестрівна до кінця днів так і не змогла повірити, що її Кулюня-Катруся ніколи вже не повернеться до матері.

Вона померла 19 вересня 1948 р. Тіло Марії Сильвестрівни поховали поряд з могилою чоловіка на Байковому цвинтарі. Тепер вони навіки були разом.

Великий Українець

Народжений на терені сучасної Польщі, провівши юнацькі роки в на Кавказі, зазнавши тяжких років еміграції та двічі перебуваючи на російському засланні (1914-1917 і 1931-1931), Грушевський все життя до останку прагнув служити своїй єдиній Батьківщині – Україні. Актом цього самовідданого служіння стали близько двох тисяч праць, написаних ним з любов'ю до України, особисті жертви принесенні ним на благо Вітчизни та довгі роки паплюження й оббріхування його імені після смерті.

Науковий доробок цього геніального історика вражає. Він був невтомним трударем, що словом і ділом вирощував і зміцнював паростки національної свідомості в українському суспільстві, перетворюючи малоросів і русинів на єдину спільноту. Існування сучасної української нації є багато в чому заслугою Грушевського.

Саме тому, ім'я Михайла Грушевського було небажаним в радянську добу, яка пропагувала ідеї злиття націй, інтернаціоналізм і по суті русифікацію. Якщо історика й згадували, то лише в образливому контексті, тавруючи обов'язковими епітетами: «буржуазного націоналіста», «автора лженаукової теорії» тощо. Тих, хто цікавився його творами, брали на замітку як неблагонадійним, не даючи змоги для кар'єрного зростання. Попри все, радянська історіографія України живилася його науковими концепціями, а весь виклад історичного матеріалу про Україну йшов у руслі схеми, розробленої Грушевським, лише з додаванням неодмінних атрибутів комуністичної ідеології: класової боротьби, соціально-економічних формацій, дружби народів, доброчинного впливу Росії на розвиток України і т.п.

Але український патріотизм виявився сильнішим ніж задушлива атмосфера

тоталітаризму. Твори Грушевського навіть в Радянській Україні потайки поширювалися між патріотами-дисидентами й надихали їх на боротьбу за щасливу долю своєї країни.

Спаплюжене ім'я великого історика почало повертатися із забуття лише наприкінці 1980-х, в період «Перебудови». Саме з цього часу в Україні почали з'являтися публікації присвячені видатному науковцю, друкуватися його твори. Попри все, грандіозна творча спадщина «батька української історії» ще не є в повній мірі вивчена та осмислена й потребує подальшого дослідження.

Життя Михайла Грушевського було сповнене тяжких втрат, болісних переживань за Батьківщину та свій народ і наполегливої праці для його блага. Його ламали слуги царського самодержавства, намагаючись перебороти стійкий український патріотизмом, оголошений ними «мазепинством». Його намагалися знищити, а потім приручити радянські урядовці, спекулюючи на його любові до України. І все таки він залишився непохитним і не пішов на співпрацю з більшовицькою владою, ідеологію та методи ніколи не сприймав і засуджував. Він був одним з небагатьох емігрантів, хто повернувся на рідну землю, щоб працювати для неї. За це він поплатився власним життям і життям своїх рідних, але назавжди забезпечив собі місце у пантеоні найвидатніших людей України. І хоча нині Грушевському в нашій державі поставлено кілька пам'ятників, його ім'ям названо вулиці й установи, а його твори перевидаються багатотисячними накладами, найголовнішим пам'ятником цьому чоловіку є існування незалежної України, її народа та його культури.

Вибрана бібліографія про Грушевського

1. Вегеш М. М., Горват Л. В. Михайло Грушевський: деякі аспекти наукової і політичної діяльності / Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1998. – 38 с.
2. Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – 551 с.
3. Верстюк Владислав Федорович, Пиріг Руслан Якович. М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К. : Либідь, 1996. – 144 с.
4. Винар Любомир. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка: 1892-1934. – Нью-Йорк-Дрогобич-Львів: Українське історичне товариство, 2006. – 384 с.
5. Винар Любомир. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріяли / НАН України; ІУАтаД ім. М.С.Грушевського. – К.: Фундація ім.О.Ольжича, 1995. – 304 с.
6. Грабовецький Володимир Васильович. Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч. – Івано-Франківськ: Облвидав «Галичина», 1991. – 42 с.
7. Грушевський Михайло Сергійович. Автобіографія: Друкується, як рукопись. – К., 1926. – 31 с.
8. Грушевський Михайло Сергійович. Щоденник (1888-1894 рр.) / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського / Павло Сохань (відп.ред.), Леонід Зашкільняк (підгот.до вид.,переднє слово,упоряд.,комент.і післямова). – К., 1997. – 261 с.
9. Листування Михайла Грушевського. Т. І. Ред. Л.Винар; упор.: Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К.: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. – 399 с.
10. Листування Михайла Грушевського. Т. ІІ. Ред. Л.Винар; упор.: Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К.-Нью-Йорк-Париж-Л.: Українське історичне товариство, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центральний державний історичний архів України (м. Київ), 2001. – 415 с.
11. Листування Михайла Грушевського. Т. ІІІ. Ред. Л.Винар; упор.: Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К.-Нью-Йорк: Українське історичне товариство, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центральний державний історичний архів України (м. Київ), 2006. - 718 с.
12. Листування Михайла Грушевського. Т.IV.: листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Українське історичне товариство ; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського ; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського ; Центральний держ. історичний архів України, м. Київ / Любомир... Винар (ред.), Світлана Панькова (упоряд.), Володимир Пришляк (упоряд.). — К. [та ін.] : УІТ, 2008. — 552 с.
13. Луняк Євген. Кохання в житті великого історика та політика Михайла Грушевського // Луняк Є.М. Минуле України в романтичних історіях. – Ніжин: Міланік, 2007. – 328 с. – С.210-214.
14. Мельниченко Володимир. Михайло Грушевський: «Я оснувався в Москві, Арбат 55». – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 448 с.
15. Михайло Грушевський / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / В.А. Смолій (ред.кол.), Світлана Панькова (упоряд.). – К.: Київська правда, 1998. – 152 с.: фотогр.

16. Михайло Грушевський (до 130-ї річниці від дня народження): Збірка матеріалів / Микола Оленковський (відп.ред.). – Херсон, 1996. – 43 с.
17. Михайло Грушевський - перший президент України, академік: Біобібліографія, (1885-2000 рр.) / Борис Васильович Грановський (уклад). – К., 2001. – 384 с.
18. Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. пр. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / В.І. Сергійчук (заг.ред.). – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – 400 с.
19. Михайло Грушевський: Із літературної спадщини / НАН України; Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка / Любомир Винар (ред.), Галина Бурлака (упоряд.), Альбіна Шацька (упоряд.). – Нью-Йорк; К., 2000. – 416 с.
20. Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки): Зб. документів і матеріалів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України / П.С. Сохань (ред.), Р.Я. Пиріг (упоряд.). – К., 1997. – 184 с.
21. Михайло Грушевський: Фотоальбом / Леонід Васильович Решодько (авт.тексту). – К.: Україна, 1996. – 140 с.: фотогр.
22. Пиріг Руслан Якович. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 198 с.
23. Пиріг Руслан Якович. Михайло Грушевський. – К.: Атлант ЮЕмСі, 2007. – 64 с.
24. Пристайко Володимир Ілліч, Шаповал Юрій Іванович. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття:1924-1934 / НАН України; Українське історичне товариство / Іван Ільєнко (відп.ред.). – К.: Україна, 1996. – 335 с.
25. Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931- 1934) / Центр історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Служба безпеки України / Ігор Гирич (відп.ред.). – К.: Критика, 1999. – 351 с.
26. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: ідеї, змагання, діяльність. – К., 1993. – 320 с.
27. Стрельський Геннадій, Трубайчук Анатолій. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 192 с.
28. Тельвак Вікторія Петрівна, Тельвак Віталій Васильович. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / Український НДІ архівної справи та документознавства; Дрогобицький держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка. – К., 2005. – 334 с.
29. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – 236 с.
30. Тельвак Віталій. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – К.-Дрогобич: «Вимір». – 494 с.
31. Трубайчук Анатолій, Стрельський Геннадій. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти / Анатолій Трубайчук (ред.-упоряд.). – К.: Асоціація істориків «Істина», 1996. – 187 с.
32. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К.: Ґенеза, 2000. – 292 с.
33. Усенко Павло. Чи був Михайло Грушевський президентом України? (Від історії національних катастроф до катастрофи національної історії). – К.: Нора-Друк, 2003. – 100 с.
34. Шаповал Юрій Іванович, Верба Ігор Володимирович. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

35. Plokhy Serhii. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto: University of Toronto Press, 2005. – 614 p.
36. Prymak Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto, Buffalo and London, University of Toronto Press, 1987. – 323 p.
37. Prymak Thomas M. «Mykhailo Hrushevsky in History and Legend,» Ukrainian Quarterly, LX, 3-4 (2004), pp. 216–30. A brief summary of this author's views.
38. Wynar Lubomyr R. Mykhailo Hrushevsky. Ukrainian-Russian confrontation in historiography. Toronto-New York-Munich: Ukrainian Historical Association, 1988. – 66 p.

Висновки

Наше сьогоденне буття наскрізно пронизане поняттями національної самосвідомості. XX-те століття, яки інколи називають «добою націоналізму», піднесло національне питання в ранг абсолюту. Нині для нас стали звичними категорії, пов'язані з поняттями нації: національність, національні традиції, менталітет нації, національна самоідентифікація, трагедія національного масштабу, інтернаціоналізм, національні цінності, національна ідея і т.п.

Розбурхане ідеями Американської та Великої Французької революцій, відчуття національної єдності, національної гордості в XIX ст. поширилося по всьому світу, істотно вплинувши на історичні шляхи розвитку майже всіх народів. Україна не стояла сторонь цих політичних процесів. Більше того, великий сплеск національної самосвідомості у нас ми можемо бачити задовго до революцій кінця XVIII ст.

Хмельниччина, яку по праву визначають революцією українського народу, стала потужним імпульсом до консолідації окремих етнічних груп в єдину спільноту й утворила зародок української державності, що протримався впродовж майже півтора століття. Знищення автономії Гетьманщини завдало великого удару по розвитку національних устремлінь українців. Водночас, наклавшись з європейською традицією «національного відродження», українське самосвідомлення розвивалося паралельно з відповідними процесами у інших народів. З провансальців, аквітанців, бургундців, нормандців, окситанців, пікардійців, корсиканців, бретонців, ельзасців та лотарингців в цей час утворилася єдина французька нація. Йшов процес об'єднання москвичів, новгородців, псковичів, костромичів, вологодців, рязанців, волжан, кубанців, уральців, сибіряків та ін. у єдину російську національну спільноту.

Протягом XIX ст. у нас працями інтелектуалів-патріотів розрізнені етнічні групи донців, слобожан, наддніпрянців, волинян, поліщуків, подолян, галичан, буковинців, бойків, лемків, гуцулів та ін. перетворилися в єдину українську націю із спільним історичним минулим і комплексом духовних цінностей. Звичайно, відсутність уніфікації бачення багатьох питань минулого в різних регіонах України та відмінні підходи тут у визначенні рис українськості та майбутньої стратегії держави дозволяють говорити про те, що процес національної консолідації українців, що відбувався довгий час в умовах бездержавності, незавершений і продовжується й зараз.

Великими рушіями національної справи були інтелектуали-гуманітарії, і в першу чергу історики. Саме вони своїми працями закладали основи національної самосвідомості. Обрані у цій книзі троє представників французької, російської та української історіографій, звичайно не є єдиними діячами цього процесу. Вони належали до цілої нової генерації, що викристалізовувала національне відчуття у своїх народів. Проте безумовно,

саме ці троє належать до плеяди найяскравіших творців націй, заслуги яких надзвичайно цінуються й понині.

Ознайомившись з біографіями Мішле, Костомарова та Грушевського, можна провести певні паралелі в їхньому житті та творчості. Вони мали відомих наставників-учителів, які багато в чому визначили подальші наукові пошуки та погляди своїх учнів: Франсуа Вільмен у Мішле, Ізмаїл Срезневський у Костомарова, Володимир Антонович у Грушевського. Всі троє були у дружніх взаєминах з людьми, які самі по собі були інтелектуальними перлинами: Міцкевич, Кіне, Беранже, Кузен, Ламене, Герцен у Мішле; Шевченко, Куліш, Чернишевський, Пипін, Ге у Костомарова; Франко, Лисенко, Коцюбинський, Труш, Масарик, Шахматов, Горький, Скрипник у Грушевського.

Всі троє вважали себе представниками народу й у своїх працях завжди підкреслювали це. У якості найкращої форми правління вони визнавали демократичну республіку, хоча майже всі жили в умовах монархії. Костомаров протягом життя не знав іншого ладу, хоча завжди був переконаним демократом. Мішле, народившись у Французькій республіці, уже в 6-річному віці став громадянином імперії Наполеона I, а далі ще низки монархічних ладів у Франції. Республіканський лад, активним проповідником якого він був, Мішле знав лише в період Другої республіки (1848-1852) та спізнав незадовго до смерті становленя Третьої (1870-1940). Щодо Грушевського, який більшу частину свого життя був підданим російського імператора, то саме він був завзятим творцем республіканського ладу на своїй Батьківщині в період революції 1917 р. Але проголошена ним Українська народна республіка проіснувала недовго. СРСР, у якому Грушевський скінчив свій життєвий шлях, теж навряд чи можна назвати демократичною країною.

І Мішле, і Костомаров, і Грушевський мали блискучі перспективи зробити карколомні кар’єри, отримати високі посади, досягти надзвичайного добробуту для своїх родин, проявивши більше лояльності до тих урядів, що панували у відповідний час у їхніх країнах. Водночас, всі троє відверто висловлювали опозиційність існуючим режимам, захищаючи народні інтереси.

Мішле критикував Липневу монархію Луї-Філіпа Орлеанського й абсолютно не сприйняв імперських амбіцій Наполеона III, за що зазнав гонінь і змушений був на довгий час залишити країну. Костомаров був визнаний державним злочинцем за написання антиурядових творів в правління Миколи I. Реабілітований за його наступника, він при зовнішній лояльності продовжував пропагувати ідеї демократії та федералізму, палким прихильником яких був. Він був одним з небагатьох, хто засудив українофобські Валуєвський та Емський укази, ризикуючи власним становищем. Грушевський запропонував нову схему історії свого народу, що йшла врозріз з офіційною імперською російською історіографією, викликавши на себе шквальний вогонь запеклої критики, що затаврував його «зрадництвом» і призвів до переслідувань з боку царизму. Повернувшись до Радянської України після п’яти років вимушеної

еміграції, попри засвідчену лояльність, Грушевський принципово не схилявся перед більшовицькою владою, продовжуючи стояти на національних демократичних позиціях, за які він завжди боровся. Саме за це він був підданий нищівній критиці, зазнав переслідувань, що знищили його морально та фізично, а його дочка, брат, племінник і велика група учнів загинули в горнилі сталінських репресій.

Всі троє залишили визначальний слід у розвитку світової історіографії, привнісши до неї власні національні риси. Мішле фактично розробив повну концепцію історії Франції та її народу, а образ народної героїні Жанни д'Арк, створений ним, мав надзвичайну силу, яскравість і привабливість та вплинув на формування пантеону національних героїв. Костомаров досліджував ключові проблеми минулого України та Росії й здійснював розмежування історій обох народів, перемішування яких було характерною рисою імперського світогляду. Особливу симпатію історика викликали постаті народних лідерів, яким він присвячував свої детальні дослідження: Богдану Хмельницькому, як герою та захиснику українського народу та Степану Разіну, як ватажку російської вольниці та заступнику всіх скривджених владою простих людей. Грушевський остаточно завершив процесс виокремлення історії України в окрему галузь історичних досліджень. Він розробив цілу галерею портретів, на яких основується сучасне українство: Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Тарас Шевченко та кирило-мефодіївці.

Ці історики, які відіграли величезну роль у суспільному житті своїх народів, мали визначальний вплив на розвиток політичної ситуації та стратегії розвитку власних країн. Їхні праці проповідували демократизацію та соціальну рівність, згуртування навколо національних ідей і покращення добробуту населення. Мішле наголошував на обмеженні впливу релігії на сфери суспільного життя та захисті прав жінок. Костомаров розробив федералістичну модель розвитку держави, яка набула свого оформлення в XX ст. Грушевський бачив Україну окремою самостійною державою, що мала б дружні взаємини з сусідами й насамперед з найбільшим з них – Росією.

Поряд з науковцями були вірні дружини, які не лише дбали про їхній добробут, але й були надійними помічницями та порадницями у їхній творчості. Звичайно, шлях до сімейного щастя в кожного з них був тернистим. Рано спізнавши смак кохання, апологетом якого Мішле був все життя, він одружився з Поліною Руссо, яка стала матір'ю його дітей. Після смерті дружини історик мав низку бурхливих романів, поки врешті-решт доля не подарувала йому Афіну Міаларе, яка стала вірною супутницею його життя до останку. Аскет і самітник Костомаров пережив велику особисту трагедію пов'язану з коханою ним Аліною Крагельською. Великою компенсацією долі став для нього через багато років шлюб з колишньою нареченою, яка повністю опікувалася ним і всіляко підтримувала свого чоловіка. Грушевському життя

подарувала Марію Вояківську, яка майже сорок років залишалася найближчим другом і помічником, надійною опорою для свого чоловіка.

Саме кожання цих видатних жінок дозволило їхнім чоловікам переносити болісні втрати та негаразди свого життя, в тому числі й сімейні. Мішле довелося пережити всіх своїх дітей, що є величезною трагедією для батька. Костомаров, що одружився у віці 58-ми років з 45-річною Аліною, дітей у шлюбі не мав. Грушевському дружина подарувала єдину дочку Катерину, яка проявила науковий талант, але була надзвичайно хвороблива й ніколи не вийшла заміж. А після смерті батька була репресована та загинула.

Жахливі трагедії особистого життя істориків лише посилюють повагу до цих людей, що принесли на олтар служіння Вітчизні та її народу самих себе, свій добробут, жертвували щастям своїх близьких. Життя цих людей є справжнім подвигом, котрий повинні знати й цінувати прийдешні покоління, заради яких вони творили.

Зміст

Вступ

Мішле (портрети подружжя)
«Поет історії» Жуль Мішле
Дитячі та юнацькі роки
Початок наукової діяльності
Розквіт творчості
Перед порогом вічності
«Історик-лірик»
Вибрана бібліографія про Мішле

Костомарови (портрети подружжя)
Історик «двох руських народностей» Микола Костомаров
Обставини народження історика та дитячі роки
Перші кроки в науці
Серед лідерів українофільства
Аліна
Трагедія
Вірність Кліо
Шлюб з відстрочкою у 28 років
Останні роки життя та діяльності
«Співець двох народностей»
Вибрана бібліографія про Костомарова

Грушевські (портрети подружжя)
«Батько української історії» Михайло Грушевський
Дитинство, юність і перші наукові зацікавлення
У Києві
«Батько української історії»
В лабетах самодержавства
На чолі революційної України
На еміграції
Повернення до Радянської України
У вирі репресій
Смерть Грушевського та репресії проти його близьких
Великий Українець
Вибрана бібліографія про Грушевського

Висновки